Maxsus son, 2024

AL-BUXORIY

Ilmiy jurnal

ISSN: 3030-3273

AL-BUKHARI

Scientific journal

AL-BUXORIY

Ilmiy jurnal

AL-BUKHARI

Scientific journal

ORIENTAL UNIVERSITETI

AL-BUXORIY

Ilmiy jurnal

(Maxsus son)

Oliy attestatsiya komissiyasi (OAK) Rayosatining 2024-yil 28-avgustdagi 360/5-son qaroriga muvofiq tarix va filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro‘yxatiga “Al-Buxoriy” ilmiy jurnali kiritilgan.

Toshkent – 2024

Bosh muharrir:

Farhod Maksudov, tarix fanlari doktori (DSc)

Bosh muharrir o‘rinbosari:

Malika Nasirova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Mas’ul muharrir:

Govxar Raxmatova, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

“Al-Buxoriy”

ilmiy jurnalining tahrir hay’ati:

1. Azamat Ziyo	**t.f.d., akademik, professor – tahrir hay’ati a’zosi;**
2. Zohidjon Islomov	**f.f.d., professor – tahrir hay’ati a’zosi;**
3. Shorustam Shomusarov	**f.f.d., professor – tahrir hay’ati a’zosi;**
4. Durdona Lutfullayeva	**f.f.d., professor – tahrir hay’ati a’zosi;**
5. Komiljon Rahimov	**t.f.d., professor – tahrir hay’ati a’zosi;**
6. O‘ktam Mavlonov	**t.f.d., professor – tahrir hay’ati a’zosi;**
7. Xolida Alimova	**f.f.d., professor – tahrir hay’ati a’zosi;**
8. Aftondil Erkinov	**f.f.d., professor – tahrir hay’ati a’zosi;**
9. Albert Burxanov	**t.f.d., akademik (Tatariston) – tahrir hay’ati a’zosi;**
10. Samal Tuleubaeva	**f.f.d., professor (Qozog‘iston) – tahrir hay’ati a’zosi;**
11. Sayfullo Mullodjanov	**t.f.d., professor (Tojikiston) – tahrir hay’ati a’zosi;**
12. Zilola Xudoyberganova	**f.f.d., professor (Turkiya) – tahrir hay’ati a’zosi;**
13. Akram Habibullayev	**t.f.d., professor (AQSh) – tahrir hay’ati a’zosi;**
14. Murtazo Saidumarov	**f.f.n., professor (Saudiya Arabistoni) – tahrir hay’ati a’zosi;**

MUNDARIJA

FILOLOGIYA

Nasirova Malika Anvarovna
Arab tilshunosligi masalalari tarixidan: taajjubni anglatuvchi أَفْعَلَ (af'ala) vazni haqida 4

Rasulova Munojat Akmaljonovna
O‘zbek va ingliz tillaridagi dramalarda metaforalarning xoslanishi 14

Erkinova Nigora Esanovna
Til birliklarining badiiy-estetik vazifalari 24

Talipov Nodir Batirovich
Abdulqohir Jurjoniy va Mustafo G‘alayniy asarlari asosida arab tilidagi olti predlogning tahlili 31

TARIX

Oltiboyev Alisher Meyliyevich
O‘zbekiston va Qozog‘iston davlatlari o‘rtasidagi hamkorlik aloqalarining yangi sifat bosqichi 45

Sodiqov Furqat Fatulloyevich
Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi konstitutsiyalari mahalliy boshqaruv idoralari faoliyatini o‘rganish manbasi sifatida 53

Nishanova Dildora Komiljanovna
Husomuddin Axsikatiy yashagan davrdagi ijtimoiy, siyosiy va diniy hayot 62

Alijonova Gulnozaxon Muhammad qizi
Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning ilmiy merosiga oid mulohazalar tahlili 72

Karimova Dilafruz Obidjonovna
Ahmadali Asqarovning ilk tadqiqotlarida quyi Zarafshon bronza davri dasht qabilalari madaniyati 83

Sattorov Ulug‘bek Abdurazzoq o‘g‘li
O‘zbekistonda madaniy yodgorliklarning holati, ularni ta'mirlash va tiklash usullari 92

Yunusov Komiljon Alimdjanovich
Muzey konsepsiyasi: paydo bo‘lish tarixi va shakllanish bosqichlari 101

FROM THE HISTORY OF ARABIC LINGUISTICS: ABOUT THE FORM أَفْعَلَ (af'ala) EXPRESSING SURPRISE

Nasirova Malika Anvarovna
Oriental University
Vice-rector for scientific affairs and innovations,
Associate professor, doctor of philosophy (PhD)
Tel.: +998 99 333-21-29
e-mail: m.nasirova@orientaluniversity.uz

Annotation. It is known from the history of Arabic linguistics that the linguistic schools of Basra and Kufa played an important role in the creation, development and rapid perfection of this science. It should be recognized that Arabic linguistics originated in Basra and the most prominent scholars demonstrated their talents in this city. However, it is also true that the role of the Kufa school, which emerged about a hundred years after the Basra school, in the development and improvement of Arabic linguistics is also incomparable. In the article the attempts of several grammarians to substantiate their opinions by citing intellectual and religious evidence are analyzed, and their examples are considered one by one. In carrying out this study, opinions on the "vazn" of the verb are presented, referring to the works of medieval Arabic linguists, as well as to the works of Russian and Western scholars.

Keywords: *Arabic language, linguistics, Basra, Kufa, scholars, vazn, surprise, grammar, verb, noun.*

ARAB TILSHUNOSLIGI MASALALARI TARIXIDAN: TAAJJUBNI ANGLATUVCHI أَفْعَلَ (af'ala) VAZNI HAQIDA

Nasirova Malika Anvarovna
Oriental Universiteti
Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori,
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Tel.: +998 99 333-21-29
e-mail: m.nasirova@orientaluniversity.uz

Annotatsiya. Arab tilshunosligi tarixidan ma'lumki, bu fanning yaratilishi, rivojlanishi va tez fursatda mukammal darajaga yetishishida Basra va Kufa tilshunoslik maktablari muhim ahamiyat kasb etgan. Tan olish kerakki, arab tilshunosligi Basrada vujudga kelgan va eng ko'zga ko'ringan olimlar ham aynan shu shaharda o'z iqtidorlarini namoyon qilgan. Biroq, arab tilshunosligining rivoji va takomilida Basra maktabidan taxminan yuz yildan keyin vujudga kelgan Kufa maktabining roli ham beqiyos ekanligi ayni haqiqatdir. Maqolada bir qancha nahvchi olimlarning aqliy va

naqliy dalillar keltirib fikrlarini asoslashga harakat qilganlari tahlil etiladi hamda ularning keltirgan misollari birma-bir ko‘rib chiqiladi. Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda o‘rta asr arab tilshunoslari bilan birga, rus va g‘arb olimlarining asarlariga ham murojaat etilgan holda, af’ala vazniga oid fikr-mulohazalar taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: *Arab tili, tilshunoslik, Basra, Kufa, olimlar, vazn, taajjub, nahv, fe’l, ism.*

ИЗ ИСТОРИИ АРАБИСТИКИ: О ФОРМЕ أَفْعَلَ (АФЪАЛА), ВЫРАЖАЮЩЕЙ УДИВЛЕНИЕ

Насирова Малика Анваровна
Университет Ориентал
Проректор по научной работе и инновациям,
Кандидат филологических наук, доцент
Тел.: +998 99 333-21-29
e-mail: m.nasirova@orientaluniversity.uz

Аннотация. Из истории арабского языкознания известно, что лингвистические школы Басры и Куфы сыграли важную роль в создании, развитии и быстром совершенствовании этой науки. Следует признать, что арабское языкознание зародилось в Басре и наиболее выдающиеся ученые продемонстрировали свои таланты в этом городе. Однако верно и то, что роль Куфийской школы, возникшей примерно через сто лет после басрийской, в развитии и совершенствовании арабского языкознания также несравнима. В статье анализируются попытки нескольких грамматистов обосновать свои мнения, ссылаясь на интеллектуальные и религиозные свидетельства, и их примеры рассматриваются один за другим. При проведении данного исследования приводятся мнения о «вазне» глагола со ссылками на труды средневековых арабских лингвистов, а также на труды русских и западных ученых.

Ключевые слова: *арабский язык, лингвистика, Басра, Куфа, учёные, вазн, неожиданность, произношение, глагол, существительное.*

KIRISH

Kufa maktabi paydo bo‘lgan dastlabki kundan boshlab ikki maktab o‘rtasida ilmiy tortishuvlar, bahs va munozaralar boshlandi. O‘rta asr filologlari har ikki maktab o‘rtasidagi ixtilofli masalalarni o‘rganib chiqib, bu masalalar borasida bir qancha asarlar bitishgan. Ayniqsa Bag‘dod maktabi vakillari tomonidan yozilgan asarlar juda mashhur. Ulardan Abul Hasan Muhammad ibn Ahmad ibn Ibrohim ibn Kaysonning **"المسائل على مذهب النحويين مما اختلف فيه البصريين والكوفيين"** – “Basra va Kufa grammatika maktabi nahvchilari ixtilof qilgan masalalar” va Kamoliddin Abu-l-Barakot

Abdurrahmon ibn Muhammad ibn Abi Sayyid Anboriyning (513/1119-577/1181) **"الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين"** –“Basra va Kufa nahvshunoslari o‘rtasidagi ixtilofli masalalarga insof bilan yondashish” nomli asarlari shular jumlasidandir.

Anboriyning mazkur asari ikki maktab o‘rtasidagi 121 ta munozarali masalani o‘zida jamlagan bo‘lib, bu masalalarning yettitasida (10, 18, 26, 70, 97, 101, 106-chi masalalar) Kufa grammatika maktabining keltirgan dalillari asosli deb topiladi. Qolgan 114 ta masalada Al-Anboriy basraliklarga yon bosadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mavzuni yoritishda asosan Kamoliddin Al-Anbariyning الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين asari va unda bayon etilgan ikki maktab – Basra va Kufa tilshunoslarining fikrlari tahlil etilgan. Shuningdek, Mustafo G‘alayiyniy, A. Abdujabborov, B. Grade, N. Ibrohimov, M. Yusupov, A. Kovalev, G. Sharbatov, S. Kuzmin, hamda boshqa bir qator olimlarning mavzuga aloqador asarlariga murojaat etildi. Ta’kidlash o‘rinliki, ularning asarlari arab tilining umumiy grammatikasini yoritishi bilan xususiyatlanadi. Maqolada e’tibor qaratilayotgan masala esa fa’ala vazniga oid fikr-mulohazalarni yetkazishdan iboratdir. Ushbu vazn haqida o‘rta asrlarda turli tilshunoslar tomonidan fikr bildirilganiga qaramay, alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmaganini aytib o‘tish joiz.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada ilk o‘rta asrlarda arab tilining nazariy asoslari yaratilgan, takomillashtirilgan va rivojlantirilgan arab tilshunoslik maktablari - Basra va Kufa o‘rtasidagi ixtilofli masalalar taqqoslash, analiz, sintez metodlari asosida tahlil qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

“Taajjubni anglatuvchi أَفْعَلَ (af’ala) vazni haqidagi masala” haqidagi munozara “Al-insof” kitobining 1-juz’ida 15-raqam ostidagi masala bo‘lib, u asarda quyidagicha nomlanadi:

"القول في "أفعلَ" في التعجب، اسم هو أو فعل" (Taajjubdagi “af’ala” [vazni] borasidagi so‘z, u ismmi yoki fe’lmi?) Masalaning nomidan ham ma’lumki, ikki maktab “af’ala” vaznining fe’l yoki ism ekanligi borasida tortishishadi.

Kufaliklar taajjubni ifodalovchi “af’ala” vaznidagi so‘z – “ism” degan fikrni ilgari surishgan. Basraliklar esa bu so‘z xususida o‘tgan zamondagi fe’l degan fikrni keltirib o‘tishadi. Bu fikrga kufaliklardan Abu-l-Hasan Ali ibn Hamza Al-Kisoiy ham qo‘shilgan. (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005: 120)

Shu o‘rinda taajjubni anglatuvchi “af’ala” vaznining hozirda biz darslik sifatida iste’foda qilib kelayotgan N. Ibrohimov va M. Yusupovlarning “Arab tili grammatikasi” kitobida qanday ifodalanishini ko‘rib chiqsak. Mazkur darslikning 169-

paragrafi – “Taajjubning ifodalanishi” mavzusida “af’ala” vazni haqida shunday keltiriladi:

“Arab tilida taajjub yoki hayratni ifodalovchi ma’lum fe’l shakllari mavjud bo‘lib, ular **أفعال التعجب** deyiladi. Bu fe’llar ikki shaklda ishlatiladi:

1. **ما** yuklamasi va IV bob fe’li o‘tgan zamonning III shaxs birlik muzakkar shaklida – **ما أَفْعَلَ**. Masalan,

جميل– chiroyli → **ما أجمل** - Qanday chiroyli!

طيِّب – yaxshi → **ما أطيب** - Qanday yaxshi!

بَغِيضٌ – xunuk → **ما أبغض** - Qanday xunuk!” (Ibrohimov N., Yusupov M. 1997: 377)

Mazkur qoidaning ikkinchi qismini keltirib o‘tmadik. Sababi, ikkinchi qoida **أَفْعِلْ بِ** vaznidagi taajjubni ifodalovchi fe’l bo‘lib, u biz o‘rganayotgan mavzuga tegishli emas. Zero har ikki maktab ham bu vaznning fe’l ekanligiga ittifoq qilishgan.

B.M. Grande ham taajjubni ifodalovchi **أَفْعَلَ** vaznidagi so‘z fe’l ekanligiga ishora qiladi. U o‘z asarining 6-bobida “Taajjub fe’li” paragrafida bu mavzuga to‘xtalib, taajjubni ifodalovchi **ما أَفْعَلَ** vazni **ما** –“narsa”, hamda IV bob 3-shaxs birlikdagi fe’lining birikuvidan tuzilgan, degan fikrni bildiradi va **ما أحسنَ زيداً** (Zayd qanday yaxshi!) jumlasini misol sifatida keltiradi. (Grande, B. 1998: 249)

Shuningdek, xuddi o‘sha asarning boshqa sahifasida **ما أَفْعَلَ** vaznidagi taajjub fe’lidan keyin kelayotgan taajjublanayotgan shaxs yoki narsa doim tushum kelishigida qo‘yiladi, degan qoidani ham keltiradi. (Grande, B. 1998: 343)

N. Ibrohimov va M. Yusupovlarning “Arab tili grammatikasi” darsligi hamda B. Grandening “Курс арабской грамматики в сравнително-историческом освещении” asarida keltirilgan yuqoridagi fikrlarni tahlil qilib shunga amin bo‘ldikki, bu mavzuni yoritishda mualliflarning fikrlari basraliklarning qarashlaridan kelib chiqqan desak, yanglishmagan bo‘lamiz. Ya’ni ular taajjubni ifodalovchi **أَفْعَلَ** vaznidagi so‘zni fe’l deb e’tirof etmoqdalar. Nafaqat mazkur darsliklarda, balki rus va o‘zbek tillaridagi boshqa ko‘pgina darsliklarda ham bu mavzuga xuddi shunday yondashilganligini ko‘rishimiz mumkin (Ковалев А., Шарбатов Г. 1998).

Arab tilida hayrat, ya’ni taajjubni ifodalash uchun ikki fe’l ishlatiladi. Bu fe’llarni, Movarounnahr arab tilshunosligi maktabining asoschisi buyuk tilshunos Mahmud Zamaxshariy shunday ta’riflaydi: **هما: ما أفعل زيدا وأفعل به. ولا يبنيان إلا من الثلاثي المجرد ليس بمعنى -**

-"Ular **ما أفعل زيدا** va **"أفعل" و"افعال". ويتوصل إلى التعجب فيما وراء ذلك ب"أشد" و"أبلغ "**

- Ular uch o‘zakli (birinchi **أفعل**hamda **و"أقبح". و"ما" في "ما أفعل" مبتدأ و"أفعل" خبره.** bob) fe’llardan va **أفعل به**

إفعال vaznida bo‘lmagan fe’llardan yasaladi. Qolganlaridan (ulardan boshqa) esa **أشد، أبلغ، أقبح** kabi (yordamchi) so‘zlarni qo‘shish bilan yasaladi. "**ما أفعل** (birikmasi)da **ما** – ega, **أفعل** – kesimdir". (Nasirova, Malika. 2005: 138)

Abbos Hasan shunday deydi: “Arab tilida taajjubni ikki usulda ifodalash mumkin:

1. Fe’l **ما أفعل** vaznida turib taajjubga sabab bo‘lgan predmetni tushum kelishigida boshqaradi, masalan: **ما أجمل الوردة الناضرة** – “(Gulning) g‘unchasi qanday go‘zal”.

2. Fe’l أفعل ب vaznida turib, taajjubga sabab bo‘lgan ismni qaratqich kelishigida boshqaradi, masalan: أضخم بهرم الجيزة - “Giza ehromi naqadar bahaybat” (Abbos, Hasan. 2004: 330-335).

Kufalik tilshunoslar **أَفْعَلَ** vaznini ism deb e’tirof etib, o‘z fikrlarini quyidagicha isbotlashadi:

– **أَفْعَلَ** vaznining tuslanmasligi uning ismligiga dalildir. Agar u fe’l bo‘lganida edi, albatta tuslanishi mumkin bo‘lardi. Chunki tuslanish fe’lning xususiyatlaridandir. Modomiki, u tuslanmas va o‘zgarmas so‘z ekan, demak uni ism turkumiga kiritish kerak.

– Kufaliklarning ba’zilari: “Bu so‘zning ismligiga dalil shuki, bu so‘zlardan kichraytma ot yasaladi. Kichraytirish esa ismgagina xos xususiyatlardandir” - degan fikrni mahkam tutishadi va shoirning quyidagi baytini misol qilib keltiradilar:

يَا مَا أُمَيْلِحَ غِزْلاَنًا شَدَنَّ لَنَا * * * مِنْ هَاؤُلَيَّائِكُنَّ الضَّالِ وَالسَّمُرِ

Misradagi e’tiborga olinayotgan **أُمَيْلِحَ** so‘zi taajjubni ifodalovchi **أَمْلَحَ** (Qanday yaxshi, ajoyib!)dan yasalgan kichraytma otdir. Bu so‘z arablarning nutqi va she’rlarda ko‘p uchraydi. (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005: 120)

Mazkur baytni ko‘pgina arab nahvshunoslari va lug‘atshunoslari asarlarida o‘zlarining fikrlariga misol sifatida qo‘llashgan. Jumladan, Ibn Manzurning “Lisonu-l-arab” izohli lug‘atida, Ibn Ya’iyshning “Al-Mufassal”ga yozgan sharhida, Ashmuniyning “Sharhu-l-Ashmuniy” asarida, Ibn Hishomning “Mug‘ni-l-labib” asarida, Ibn Hojibning “Kofiya” asariga Roziyyuddinning yozgan sharhida va boshqa bir qancha nahv va lug‘at kitoblarida misol tariqasida keltirib o‘tilgan. (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005: 120)

Muhammad Muhyiddin Abdulhamid “Al-insof”ga yozgan “Al-intisof mina-l-insof” nomli sharhida yuqorida kelgan **أُمَيْلِحَ** so‘zini sharhlab, shunday deydi: “Bu baytdagi **أُمَيْلِحَ** so‘zi **أَمْلَحَ** dan yasalgan kichraytma otdir. So‘zlardan kichraytma hosil qilinishi faqat ismlarga xosdir. Shuning uchun ham kufaliklar taajjubni ifodalovchi **أَفْعَلَ** vaznidagi so‘z ismdir, deydilar va mazkur baytdagi **أُمَيْلِحَ** kichraytma otini dalil sifatida keltirganlar. Basraliklar bu dalildan qoniqish hosil qilmay aytadilarki, “Bu baytdagi **أَمْلَحَ** so‘zidan kichraytma shaklning hosil qilinishi juda kam uchraydigan holatdir. Axir ko‘rmaysizlarmi, shoir bu baytdagi **هؤلاء** so‘zidan ham kichraytma shakl hosil qilgan. Vaholanki, kichraytma hosil qilish mu’rob ismlarning[1] xususiyatlaridan ekanligiga biz

[1] Mu’rob ismlar – so‘zning oxirgi harakatlari, ya’ni kelishiklari o‘zgaradigan, turlanadigan ismlar.

ittifoq qilganmiz. **هؤلاء** olmoshi esa mabniy[2] ismdir”. (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005: 120)

Darhaqiqat, basraliklarning qiyosga qanchalik darajada qattiq tayanganlarini mazkur fikrlardan ham anglab olsa bo‘ladi. Ular arablar ichida kamdan-kam qo‘llaniladigan so‘zlar va unchalik fasohatli bo‘lmagan shoirlarning she’rlarini dalil qilib keltirishdan o‘zlarini chetga olganlar va ularni rad qilganlar.

Kufalik tilshunoslar o‘z fikrlarini asoslashda davom etib shunday deyishadi:

“Basraliklar aytganidek, taajjubni anglatuvchi **أَفْعَلَ** vaznidagi so‘z ismga o‘xshash fe’l bo‘lib, u doim bir xil ko‘rinishda bo‘ladi, ya’ni oxirgi harakatlari o‘zgarmaydi va undan kichraytma hosil qilinadi, deyishlik to‘g‘ri emas. Chunki arab nahvida faqat **ليس** va **عسى** fe’llarigina doim bir xil ko‘rinishni saqlaydi va o‘zgarmaydi. Shuning bilan bir qatorda bu ikki fe’lning birortasidan ham kichraytma yasalmaydi.”

Kufalik tilshunoslarning ichida o‘z fikrlarini quyidagicha isbotlaganlar ham bor: “**أَفْعَلَ**” vaznining ismligiga dalil shuki, agar bu vaznda ikkinchi o‘zagi illatli harfdan iborat bo‘lgan so‘z uchrasa, u solim (sog‘lom) harf kabi o‘qiladi. Bunga **"هذا أقوم منك وأبيع منك"** (Bu sendan ko‘ra kuchli va qudratli) bo‘lgani kabi, taajjubni anglatuvchi **أَفْعَلَ** vaznidagi **"ما أقومه وما أبيعه"** (U qanchalar kuchli va qudratli!) so‘zlari yaqqol misol bo‘la oladi. Agar sizlar (ya’ni basraliklar) aytayotganlaringizdek, **أَفْعَلَ** vaznidagi so‘z fe’l bo‘lganida edi, undagi illatli harf xuddi **قام، باع، أقام، أباع** fe’llari kabi “alif” harfiga o‘zgarishi kerak edi.” (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005: 120)

Yuqoridagi dalillarni mulohaza qilib ko‘radigan bo‘lsak, shunga amin bo‘lamizki, haqiqatan ham arab tilidagi uch o‘zakli so‘zlarning ikkinchi o‘zak harfi illatli bo‘lsa, undan ism hosil qilinganda undagi illatli harf hazf qilinmasdan (tushirilmasdan) to‘liq o‘qiladi, xuddi **"قوم"** o‘zagidan **أَقْوَمُ** orttirma darajadagi sifat yasalgani kabi. Agar mazkur uch o‘zakdan **قام** yoki **أقام** shaklidagi fe’l hosil qilinsa, undagi illatli o‘zak bo‘lmish “vov” harfi hazf qilinib, uning o‘rnini “alif” harfi egallaydi.

Hozirgi zamonaviy arab nahviga oid asl arab manbalarining deyarli barchasida taajjubni anglatuvchi **أَفْعَلَ** vazni fe’l deb talqin qilinadi. **أَفْعَلَ** vaznidan keyin keladigan ism tushum kelishigida bo‘lishini e’tiborga olib, uni fe’l tushum kelishigida kelishini talab qilgan, degan fikrni keltirishadi va **أَفْعَلَ** vaznining taqdiri (asli)da yashirin egasi bor, u – **شيءٌ** (narsa) so‘zidir, deyiladi. Masalan, **ما أحسنَ زيداً** (Zayd qanday ham yaxshi!) jumlasining asli **شيءٌ أحسنَ زيداً** deb tushuniladi. Bu ham basralik tilshunoslarning qarashlaridan biridir.

Kufaliklar bu fikrni ham inkor qilishib, deydilarki: “ما أحسنَ زيداً iborasidagi أحسنَ so‘zi fe’l emas, shuningdek, “bu iboradagi شيءٌ so‘zi tushirilib qoldirilgan, aslida شيءٌ أحسنَ زيداً shaklida bo‘ladi”, deyishlik ham noto‘g‘ridir. Agar buni to‘g‘ri deydigan bo‘lsak, اللهَ أعظمَ ما (Alloh qanchalar buyuk zot!) iborasini olaylik. Agar bu iborada sizlar

[2] Mabniy ismlar – so‘zning oxirgi harakatlari o‘zgarmaydigan, kelishikda turlanmaydigan ismlar

aytayotgandek شيءٌ so‘zi tushib qolgan bo‘lsa, uning asli الله أعظمَ شيءٌ (Allohni buyuk qilgan narsa) tarzida bo‘lishi taqozo etiladi. Vaholanki, Alloh hech qanday zotning yordami, madadisiz O‘zi buyukdir. Uni hech kimsa va hech narsa buyuk qilmagan. Misol tariqasida shoirning quyidagi she’rini olib qaraylik:

مَا أَقْدَرَ اللهَ أَنْ يُدْنِي عَلَى شَحَطٍ * * * مَنْ دَارُهُ الْحَزْنُ مِمَّنْ دَارُهُ صُولٌ

Agar holat sizlar aytayotgandek bo‘lsa, unda bu iboraning asli **شيءٌ أَقْدَرَ اللهَ** (Allohni qodir qilgan narsa) shaklida bo‘lishi kerak bo‘ladi. Ammo Alloh hech bir kimsa yoki narsaning madadi, yordamisiz O‘zi qodir zotdir” (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005: 121)

Yuqoridagi bayt Handaj ibn Handaj al-Mariyning tilidan so‘zlangan Hamosa ibn Tammomning she’ri bo‘lib, unda uzun tunlar va bu tunlarni mahbubasining firoqiga bardosh berish bilan o‘tkazgani vasf qilinadi. Mazkur baytda keltirilgan dalil **مَا أَقْدَرَ اللهَ** (Alloh naqadar qodir zot!) iborasidir. Ba’zi kufaliklarning so‘zlariga ko‘ra, mana shunga o‘xshash iboralar **أَفْعَلَ** vaznining fe’l emasligini isbotlaydi. Agar u fe’l bo‘lsa edi, albatta bu fe’lning yashirin egasi bo‘lishi va “Alloh” lafzi mazkur fe’l ta’sirida tushum kelishigida o‘qilayotgan bo‘lishi kerak edi. O‘shanda fe’lning yashirin egasi “Allohni qodir qilgan” degan ma’no chiqadi. Kufaliklar ham aqliy va ham naqliy dalillarni keltirishib, Alloh taolo biror zotning yordamisiz o‘zi qodirdir, degan fikrni aytishib, yuqorida kelgan ma’nolarni botil deb hisoblaydilar. (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005:121)

Kufaliklarning keltirgan dalillari bilan tanishib chiqdik. Darhaqiqat, ular kishini ancha mulohaza qilishga majbur qiladigan aqliy va naqliy dalillar keltirib fikrlarini asoslashga harakat qiladilar. Endi esa basraliklarning bu boradagi dalillarini birma-bir ko‘rib chiqamiz.

Basraliklar o‘z fikrlariga quyidagini hujjat qilib keltiradilar:

“**أَفْعَلَ** vaznining fe’l ekanligiga dalil shuki, unga birinchi shaxs birlikdagi birikma olmoshi – **"ـِي-"** qo‘shilganda, u fe’llarga qo‘shilgani kabi **"-نِي"** shaklida birikadi. Masalan, **ما أحسنَنِي عندكَ** (Men sening nazdingda qandayin yaxshiman!), **ما أظفرَنِي في عينِكَ** (Sening nazdingda men qanchalar g‘olib, muzaffarman!), **ما أعلمَنِي في ظنِّكَ** (Sening nazaringda men naqadar ilmliman!).

Birinchi shaxs birikma olmoshi **"ـِي"** fe’lga qo‘shilganida “nun” harfi bilan **"نِي"** tarzida birikadi, fe’lga bu shaklda qo‘shilmaydi. Axir ko‘rmaysizlarmi (ey kufaliklar), mazkur birikma olmoshi fe’lga qo‘shilganda **أرْشَدَنَي** (menga yo‘l ko‘rsatdi), **أسعدَنِي** (meni xursand qildi), **أبعدَنِي** (meni uzoqlashtirdi) kabi aytasizlar. Bu birikma olmoshini ismlarga qo‘shib **مُرْشِدُنِي، مُسعِدُنِي** deb aytmaysizlarku”. (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005: 123)

Basraliklarning ba’zilari taajjubni anglatuvchi **أَفْعَلَ** vazni fe’ldir, degan fikrni qattiq tutib aytadilarki, “Taajjubni anglatuvchi **أَفْعَلَ** vaznining fe’lligiga dalil shuki, u o‘zidan keyin kelayotgan aniq holatdagi ismni ham, noaniq holatdagi ismni ham tushum kelishigida o‘qilishiga majbur qiladi. Sifatning orttirma darajasini ifodalovchi

أَفْعَلُ vaznidagi ismni oladigan bo‘lsak, u ismlarni faqatgina noaniq holatda tushum kelishigida o‘qitadi, xususan, tamyiz, ya’ni cheklovda. Masalan, **زيد أكبرُ منكَ سِناً** (Zayd sendan yosh jihatdan kattadir), **وأكثر منك علماً** (va sendan ilmliroqdir) kabi. Biroq bu jumlalardagi **أَفْعَل** vaznidan keyin kelayotgan ismlarni aniq holatda **زيد أكبرُ منكَ السِنَّ** yoki **وأكثر منك العلمَ** shaklida o‘qish joiz bo‘lmaydi.

Taajjubni anglatuvchi **أَفْعَلَ** vaznidan keyin kelayotgan ism aniq holatda kelishi mumkin ekan, demak u fe’llikka dalolat qiladi. Masalan, **ما أكبرَ السنَّ له** (u naqadar katta yoshli!) yoki **ما أكثرَ العلمَ له** (u qanchalar ilmli!)” (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005: 124)

Kufaliklar bu dalillarni ham inkor qilishib, o‘z maktablarining xususiyatlariga mos ravishda jumla tarkibida kelgan cheklovning aniq holatda qo‘llanilgan ba’zi arablardan eshitgan ishonchsiz baytlarni misol qilib keltirishadi. Basraliklar esa bu baytlarning aniq muallifini topishib, uning aslida cheklov aniq holatda emasligini aytishib kufaliklarni mot qiladilar. (Al-Anbariy, Kamoliddin. 2005: 124-126)

Basraliklar yana, taajjubni anglatuvchi **أَفْعَلَ** vaznining fe’lligiga dalil qilib bu vazndagi so‘zning oxirgi harakati fatha bilan tugallanishini, bu esa o‘tgan zamonga dalolat qilishini aytadilar. Ularning fikrlaricha, agar bu vazndagi so‘z fe’l bo‘lmaganda edi, u fathaga mabniy qilinmas edi (ya’ni doimo o‘zgarmasdan fatha harakatida muqim bo‘lmas edi). Chunki u agar ism bo‘lsa edi, **"مَا"** yuklamasining xabari[3] sifatida bosh kelishikda bo‘lar edi. Agar u bosh kelishikda bo‘lmas va uning oxirgi harakati doimiy o‘zgarmasdan fathaga mabniy qilingan ekan, demak u fe’ldir.

XULOSA

Basra va Kufa, arab tili grammatikasining ikki buyuk maktabi o‘rtasidagi grammatik farqlarni o‘rganish nafaqat lingvistik, balki arab tilining madaniy va falsafiy asoslarini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Ushbu maktablar vakillari o‘rtasidagi munozaralar, masalan, «أَفْعَلَ» (af‘ala) shaklida hayratni ifodalashdagi qo‘llanilishi masalasidagi bahslar, arab grammatikasining nafaqat boyligini, balki uning ko‘p ma’noliligini ham aniq ko‘rsatadi. Turli nazariyalarni tahlil qilish jarayonida, «af’ala»ni tushunishning turli yondashuvlari arab tilining talqinidagi chuqur farqlarni ochib beradi. Kufa maktabi bu shakldagi so‘zni ism deb qarasa, Basra maktabi uni fe’l deb hisoblaydi. Ushbu tushunchalarni muhokama qilish, klassik arab matnlarida hamda zamonaviy grammatik manbalarda keltirilgan misollar, arab tilining tuzilishini chuqurroq tushunish uchun ularning to‘g‘ri talqin qilinishi muhimligini ta’kidlaydi.

Oxir-oqibat, ba’zi grammatik konstruksiyalarni talqin qilishda mavjud bo‘lgan farqlarga qaramay, har ikki maktab arab filologiyasining rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan va ularning tadqiqotlari hozirgi kunda ham arabshunoslik uchun dolzarb bo‘lib qolmoqda. Bunday tushunchalarni chuqur tahlil qilish nafaqat arab grammatikasining murakkab jihatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi, balki tilning evolyutsiyasi, uning moslashuvi va turli tarixiy davrlarda qanday qabul qilinishini ko‘rishimizga ham yordam beradi. Taajjubni anglatuvchi **أَفْعَلَ** vaznining fe’l

[3] **"مَا"** yuklamasining xabari”ni shartli ravishda **"مَا"** yuklamasining kesimi, deb atash mumkin.

yoki ism ekanligi shu tariqa davom etadi. Buni yaxshilab o‘rganib chiqqan “Al-insof” asarining muallifi basraliklarning keltirgan dalillariga yon bosib, ularning fikrlarini qo‘llab-quvvatlaydi va ularning fikrlarini asosli deb topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdujabborov, Abduxafiz (2007) Arab tili. – Toshkent.
2. Гранде Б.М. (1998) Курс арабской грамматики в сравнително-историческом освящении. – Москва.
3. Ibroximov N., Yusupov M. (1997) Arab tili grammatikasi. – Toshkent.
4. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. (1998) Учебник арабского языка. – Москва.
5. Кузмин С.А. (2001) Учебник арабского языка. – Москва.
6. Nasirova, Malika (2019) Scientific heritage of Makhmud Zamakhshari and actual questions of the studies of Mavarennakhr’s linguistic school // The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 1, Article 15.
7. Nasirova, Malika (2019) Incomplete conjunction of words in the arabic grammar // The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 4, Article 15.
8. Nasirova, Malika (2020) Semantic classification of auxiliary verbs in arabic language // The Light of Islam: Vol. 2020: Iss. 1. Article 16.
9. Nosirova, Malika (2005) Mahmud Zamaxshariyning “Al-Unmuzaj fi-n-nahv” risolasi. Monografiya. – Toshkent.
10. Nasirova, Malika (2020) Arab tili grammatikasining nazariy masalalariga oid qarashlar. Monografiya. – Toshkent.
11. Talabov, Eminjon. (1993) Arab tili. – Toshkent.
12. Шагал. (1981) Учебник арабского языка. – Москва.
13. **كمال الدين أبي البركات عبد الرحمن ابن محمد بن أبي سعيد الأنباري النحوي . الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين..دار الطلائع للنشر والتوزيع والتصدير. القاهرة–2005. الصفحة–**
14. أبو بكر على عبد العليم . دروس في الاعراب. .القاهرة–2002 240.ص
15. 2014. .أبو بكر على عبد العليم. مكتبة الأسرة في النحو. القاهرة
16. أنطون الدحدح .معجم القواعد العربية العالمية. –لبنان, 1992
17. 147- ص. 2004 – مصر .حسن عباس .النحو الوافي
18. 408 .ص .1987م/.ه 1323 ، مصر .المفصل فى صنعة الأعراب .محمود الزمخشري
19. 331 .ص -.2002 .بيروت .جامع الدروس العربية .مصطفى غلاييني
20. 214.ص- 1987 .مصر -.ملخص قواعد اللغة العربية .فؤاد نعمة
21. 325 .ص– 2016 .بيروت .النحوية و دراياته بن الأنباري أبو البركات فاضل صالح السامرائي

Internet saytlar:

1. www.arabdict.com
2. www.drmosad.com
3. www.al-ahram.org
4. www.al-axbar.org

REFERENCES:

1. Abdujabborov, Abduxafiz (2007) Arab tili. – Toshkent. (In Uzbek)
2. Grade B.M. (1963) Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osvyashenii. – Moskva. (In Russian)
3. Ibroximov N., Yusupov M. (1997) Arab tili grammatikasi. – Toshkent. (In Uzbek)
4. Kovalev A.A., Sharbatov G. Sh. (1998) Uchebnik arabskogo yazika. – Moskva. (In Russian)
5. Kuzmin S.A. (2001) Uchebnik arabskogo yazika. – Moskva. (In Russian)
6. Nasirova, Malika (2019) Scientific heritage of Makhmud Zamakhshari and actual questions of the studies of Mavarennakhr's linguistic school // The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 1, Article 15.
7. Nasirova, Malika (2019) Incomplete conjunction of words in the arabic grammar // The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 4, Article 15.
8. Nasirova, Malika (2020) Semantic classification of auxiliary verbs in arabic language // The Light of Islam: Vol. 2020: Iss. 1. Article 16.
9. Nosirova, Malika (2005) Mahmud Zamaxshariyning "Al-Unmuzaj fi-n-nahv" risolasi. Monografiya. – Toshkent. (In Uzbek)
10. Nasirova, Malika (2020) Arab tili grammatikasining nazariy masalalariga oid qarashlar. Monografiya. – Toshkent. (In Uzbek)
11. Talabov, Eminjon. (1993) Arab tili. – Toshkent. (In Uzbek)
12. Shagal. (1981) Uchebnik arabskogo yazika. – Moskva (In Russian)
13. **كمال الدين أبي البركات عبد الرحمن ابن محمد بن أبي سعيد الأنباري النحوي . الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين..دار الطلائع للنشر والتوزيع والتصدير. القاهرة–2005. الصفحة–**
14. أبو بكر على عبد العليم . دروس في الاعراب. .القاهرة–2002 240.ص
15. أبو بكر على عبد العليم. مكتبة الأسرة في النحو. القاهرة. 2014.
16. أنطون الدحدح .معجم القواعد العربية العالمية. –لبنان, 1992
17. النحو الوافي. حسن عباس .مصر – 2004 .ص -147
18. محمود الزمخشري.المفصل فى صنعة الأعراب. مصر ، 1323 ه./1987م. ص. 408
19. مصطفى غلاييني .جامع الدروس العربية .بيروت. 2002.- ص. 331
20. فؤاد نعمة .ملخص قواعد اللغة العربية .مصر -1987.ص214
21. النحوية و دراياته بن الأنباري أبو البركات فاضل صالح السامرائي .بيروت. 2016 –ص. 325

Internet saytlar:

1. www.arabdict.com
2. www.drmosad.com
3. www.al-ahram.org
4. www.al-axbar.org

THE DEVELOPMENT OF METAPHORS IN DRAMAS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Rasulova Munojat Akmaljonovna
Oriental University, Faculty of Philology and Language Teaching,
Senior Lecturer of the Department of Western Languages, PhD
Tel.: +998 99 842-28-18
e-mail: munojatruxwona@gmail.com

Annotation. The essence of metaphor in linguistics is discussed in the article, encompassing semantic analysis, types of metaphors, issues related to descriptive and analytical research, as well as the analysis and classification of metaphorical properties in dramatic linguistics. The matters included in this analysis are the social nature of metaphors, gender formation, and the changes that occur in metaphors within language as society evolves. The social analysis of metaphor and metonymy within dramatic discourse, alongside their gendered formations in both Uzbek and English, is also addressed. The article is dedicated to the contemporary issues concerning the study of metaphor and its semantic essence within the field of linguistics. It is noted that metaphors are present not only in artistic works and literary language but also serve as a significant tool in social discourses, particularly in dramatic linguistics. A unique role is attributed to metaphors in this context. The gender aspects of metaphors are examined, including their manifestations in male and female speech within literary and dramatic discourse. The study investigates the differences and similarities in gender formations between Uzbek and English, highlighting their societal roles and influences. This research is conducted at the intersection of linguistics and social sciences, aiming to conduct a comprehensive analysis of the impact of society and culture on language through the lens of metaphors.

Keywords: *metaphor, metonymy, synecdoche, sociolinguistics, pragmatics, psycholinguistics, mentalinguistics, linguvopragmatics, cognitive linguistics, sociolinguistics, gender linguistics.*

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI DRAMALARDA METAFORALARNING XOSLANISHI

Rasulova Munojat Akmaljonovna
Oriental universiteti, Filologiya va tillarni o‘qitish fakulteti,
G‘arb tillari kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD
Tel.: +998 99 842-28-18
e-mail: munojatruxwona @gmail.com

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikdagi metaforaning mohiyati, semantik tahlili, metaforalarning turlari, tavsifiy va analitik tadqiq qilish masalalari, shuningdek, dramatik tilshunoslikda metaforalarning xususiyatlarini tahlil qilish va tasniflash

hamda metaforalarning sotsial tabiati masalasi, gender xoslanishi va jamiyat rivojlanib borishida metaforalar xususida tilda ham muayyan o‘zgarishlar yuzaga kelishi haqida so‘z boradi. Dramatik diskursda voqelangan metafora va metonimiyaning ijtimoiy tahlili va o‘zbek va ingliz tillaridagi gender xoslanishlari yoritib beriladi. Mazkur maqola tilshunoslikda metafora va uning semantik mohiyatini tadqiq qilishning dolzarb masalalariga bag‘ishlangan. Metaforalar faqat badiiy asarlarda yoki adabiy tilda emas, balki ijtimoiy diskurslarda, jumladan, dramatik tilshunoslikda ham muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Dramatik tilshunoslikda metaforalar o‘ziga xos rol o‘ynaydi. Metaforalarning jinsga oid jihatlari, jumladan, erkaklar va ayollar nutqida, badiiy asar va dramatik diskursda namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi. O‘zbek va ingliz tillarida gender xoslanishlarining farqlari va o‘xshashliklari o‘rganilib, ularning jamiyatdagi o‘rni va ta’siri ko‘rsatib beriladi. Mazkur tadqiqot tilshunoslik va ijtimoiy fanlarning kesishgan nuqtasida olib borilib, metaforalar orqali jamiyat va madaniyatning tilga bo‘lgan ta’sirini keng qamrovda tahlil qilish maqsad qilingan.

Kalit so‘zlar: *metafora, metonimiya, sinekdoxa, sotsiolingvistik, pragmalingvistik, psixolingvistik, mentalingvistik, lingvopragmatika, kognitiv lingvistika, sotsiolingvistika, gender lingvistikasi.*

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТАФОР В ДРАМАХ НА УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Расулова Муножат Акмалжоновна
Университет Ориентал, Факультет филологии и преподавания языков, старший преподаватель кафедры Западных языков, к.ф.н.
Тел.: +998 99 842-28-18
e-mail: munojatruxwona@gmail.com

Аннотация. В статье рассмотрены сущность метафоры в лингвистике, семантический анализ, виды метафор, вопросы дескриптивно-аналитического исследования, а также анализ и классификация характеристик метафор в драматической лингвистике. Обсуждается вопрос о социальной природе метафор, гендерных особенностях и некоторых изменениях языка метафор в ходе развития общества. Освещен социальный анализ метафоры и метонимии в драматическом дискурсе и гендерных характеристиках в узбекском и английском языках. Данная аннотация посвящена актуальным вопросам исследования метафоры и ее семантической сущности в лингвистике. Метафоры выступают в качестве важного инструмента не только в произведениях искусства или литературном языке, но и в социальных дискурсах, в том числе в драматической лингвистике. Метафоры играют особую роль в драматической лингвистике. Анализируются гендерные аспекты метафор, в том числе их проявление в мужской и женской речи, художественном произведении и драматическом дискурсе. Изучены различия и сходства гендерных

характеристик в узбекском и английском языках, показана их роль и влияние в обществе. Данное исследование проводилось на стыке лингвистики и социальных наук и направлено на всесторонний анализ влияния общества и культуры на язык посредством метафор.

Ключевые слова: *метафора, метонимия, синекдоха, социолингвистика, прагмалингвистика, психолингвистика, менталингвистика, лингвопрагматика, когнитивная лингвистика, социолингвистика, гендерная лингвистика.*

KIRISH

Antik davrlarda metaforani olamni anglashning alohida usuli va vositasi sifatida koʻrsatish Aristotelga taalluqli gʻoyadir. Bu davrda maʼno koʻchimlarini tasnif etishdagi ilk qadamlar qoʻyildi: metaforaning ismlar (umuman soʻzlar) qatoridagi oʻrnini aniqlash, metaforaning "noodatiy" fenomen tabiatini tekshirish singari masalalar shular qatoridandir. Demetriy Falerskiy Sitseron, Kvintiliandan koʻchma maʼno orqali, ilk marta metafora orqali buyumlar toʻgʻrisidagi maʼlumotni aniq va ravshan yetkazish mumkinligi payqaldi. Metaforaning vazifaviy mezoni oʻrnida metaforaning qoʻllanish maqsadlarini koʻrgan Kvintilian, "Ism yoki feʼl oʻz oʻrnidan u yetishmayotgan yoxud undan afzal boʻlmagan nomlar oʻrniga koʻchiriladi", deb hisoblaydi. Kvintilianga koʻra, metafora quyidagi hollarda ishga tushiriladi: 1) oʻz nomiga ega boʻlmagan predmetni nomlash (zarurati) uchun (zamonaviy tasnifga koʻra nominativ metafora – qattiq odam); 2) obyektga nisbatan munosabatni ifodalash, baholash uchun (nutqni jozibador qilishga taʼsir koʻrsatadi) – baholovchi metafora (gʻazabi olovlandi); 3) nutqni bezash uchun (nutqni goʻzallashtirish uchun) – dekorativ metafora (ad ornatum) – shirin soʻz. (Прокопчук О., 2009:1)

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Tilshunoslikda metaforalarni tasniflash masalasining anʼanaviy tarzda koʻplab talqinlari ajralib turadi. Bu savol metafora nazariyasida eng munozarali savoldir. Ushbu muammoga koʻplab ilmiy maqolalar, tadqiqotlar bagʻishlangan. Metaforaning u yoki bu til darajasiga tegishliligi uni tasniflash parametrlarini belgilaydi. Miller tasnifida metafora timsolida tushuncha ifodasi ustunlik qiladi. Uning fikricha, metaforalar nominal, predikat jumlalarga boʻlinadi (Gak V., 1998:2). V. Gak tipologiyasida toʻliq majoziy koʻchirish – ikki tomonlama metafora, bir tomonlama semasiologik metafora, bir tomonlama onomasiologik metafora, qisman metaforik oʻtkazish singari guruhlarga boʻlinadi (Gak V., 1998). Ushbu boʻlinish metaforalarni yaratuvchi universal kategoriyalarga asoslanadi. Ular metaforizatsiyaning uchta universal turini: antropomorfizm, konkretdan mavhumga oʻtish va sinesteziyani qayd etadi.

Ayrim tadqiqotchilar badiiy nutqqa nisbatan metaforani individual-muallif metafora va metafora-simvolga ajratadilar: "Til va nutq oʻrtasidagi farqqa koʻra, individual-muallif metaforasini nutq elementiga koʻproq kiritish mumkin" (Lakoff G., Johnson M., 1980:3). G. Lakoff va M. Jonson metaforaning kognitiv nazariyasi doirasida koʻproq global darajadagi izchil konseptual tuzilmalarni – "kognitiv

modellarni” shakllantirishi mumkin bo‘lgan konseptual metafora haqida tadqiqotlarni amalga oshirdi. Bunga misol sifatida ular “Time is money” komponentli metaforik birlikni keltiradi. Shuningdek, ular tasnifida madaniy belgilarga oidlik hisobga olingan holda metaforalarning quyidagi guruhlari ajratiladi:

1) Orientatsion metaforalar;
2) Ontologik metaforalar.

Xuddi shunday tasnif F. Uilrayt tomonidan tasvirlangan bo‘lib, u muqarrar metaforik arxetiplar yoki arxetipik belgilar haqida gapiradi, ular ham “orientatsion – ontologik” tipologiyaga ko‘ra tasniflanishi mumkin: “samoviy ota va yerdagi ona”, “yorug‘lik”, “qon”, “yuqoriga-pastga”, “g‘ildirak o‘qi” va boshqalar makon va vaqt jihatidan shunchalik uzoq bo‘lgan madaniyatlarda qayta-qayta paydo bo‘ladiki, ular o‘rtasida har qanday tarixiy ta’sir yoki tendensial aloqa mavjud (Уилрайт Ф., 1990: 82-119). Agar biz metaforaning alohida holati sifatida personifikatsiya haqida gapiradigan bo‘lsak, Lakoff va Jonson bu haqda personifikatsiya atamasida gapiradilar: “Ehtimol, eng aniq ontologik metaforalarga moddiy obyekt shaxs sifatida talqin qilinadigan holatlar kirar. Gap shundaki, shaxslashtirish umumiy toifadir, har biri shaxsning o‘ziga xos xususiyatiga yoki uni idrok etish usuliga asoslangan keng ko‘lamli metaforalarni qamrab oladi (Уилрайт Ф., 1990: 4).

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda qiyoslash, interpretatsiya, tavsiflash, lingvokulturologik, kognitiv, psixologik, diskursiv tahlil usullaridan foydalanildi. Dramatik diskursda metaforalarning ijtimoiy xoslanish omillarini aniqlash, dramatik diskursda gender xoslangan metaforalarning lingvokulturologik tafovutlarini aniqlash, o‘zbek va ingliz tilidagi dramalarda metaforalarning pragmatik xususiyatlarini tavsiflash va semantik farqlarini aniqlash kabi vazifalar amalga oshirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy tilshunoslarning fikriga ko‘ra, metaforalarning eng to‘liq tasnifi filologiya fanlari doktori, bir yuz yetmishdan ortiq ilmiy va ilmiy-metodik ishlar muallifi V.P. Moskvin tomonidan taqdim etilgan bo‘lib, u metaforalarning tasniflash parametrlari tizimini ishlab chiqdi. Bu yerda u funksional xususiyatlarga ko‘ra semantik, tarkibiy (yoki rasmiy) va funksional singari turlarga bo‘ladi. Har bir tasnifda biz kuzatishga harakat qiladigan muhim bo‘linish mavjud.

Metaforalarning semantik tasnifida, asosan, tadqiqotchining e’tiborini metaforaning semantik ikkilik – asosiy va yordamchi subyektlarga bo‘linishi kabi xususiyatlari inobatga olinadi.

Metaforalarni tasniflar ekan, tadqiqotchi A. Xo‘jamqulov uning quyidagi turlarini farqlaydi:

1. Antropomorfik metafora. Bu inson va unga tegishli (xos) bo‘lgan (tana a’zosi, kiyimi) predmetlar nomi asosida hosil qilingan metafora bo‘lib, oyoq, qo‘l, og‘iz, til, tish, quloq, yeng, yoqa kabi leksemalar ma’nosining metaforik usulda ko‘chishi;

2. Zoomorfik metafora. Bu hayvonlar va ularning tana a’zolari nomini ifodalagan leksemalar ma’nosining metaforik usulda ko‘chishi bo‘lib, bu turga bo‘ri, tulki, ayiq, ilon, it, shox, dum, qanot kabi leksemalarning metaforik ma’no hosil qilishi kiradi;

3. Fitomorfik metafora. Bu daraxt va o‘simliklar va ularning qismlari nomini anglatgan leksemalar ma’nosining ko‘chishi natijasida hosil bo‘lgan metafora bo‘lib, g‘uncha, gul, chinor, chaqirtikanak, danak kabi leksemalarning metaforik ma’noda qo‘llanishi bunga misol bo‘ladi;

4. Kosmomorfik metafora. Osmon jismlari nomi asosida hosil qilingan metafora. Bunday metafora oy, quyosh, qamar, yulduz, osmon, nur, shu’la kabi leksemalar ma’nosini metaforik usul bilan ko‘chirish natijasida hosil bo‘ladi;

5. Abiomorfik metafora. Metaforaning bu turiga yuqorida sanab o‘tilgan turlariga kirmaydigan, tabiatdagi jonsiz narsalarni ifodalovchi leksemalar ma’nosining metaforik ko‘chishidan hosil bo‘lgan metaforalar (temir, tosh, kishan) kiradi.

Ko‘rinadiki, tadqiqotchi metaforalar asosida antropomorfik metaforani ko‘radi. Olimning fikricha, bunday tasnif tilda mavjud metaforalarni nisbatan to‘liq qamrab oladi. O‘zbek tilshunosligida metaforaning ichki mexanizmi haqida ham ma’lum bir fikrlar bayon etilgan. Keyingi vaqtlarda semasiologiya sohasida jiddiy tadqiqotlarni amalga oshirgan tilshunos M. Mirtojiyev o‘zbek tilidagi metaforalar ko‘chma ma’no hosil etgan obyektlarning o‘xshatilish holatiga ko‘ra oddiy metafora, personifikatsiya va sinesteziya kabi turlarini ajratadi. (Миртожиев М., 1973:5). Metaforaning bo‘yoqdor yoki bo‘yoqdor emasliliga, lisoniy yo nolisoniyligiga ko‘ra turlarini ajratish ham olimning filologik qarashlarida uchraydi. Tadqiqotchi G. Qobiljonova esa o‘zbek tilidagi metaforani semik xususiyatiga ko‘ra, bo‘yog‘iga ko‘ra, doimiy yoki doimiy emasligiga ko‘ra, hamda qaysi sathga tegishliligi bo‘yicha tasniflaydi.

Metaforalarning sotsial tabiati masalasi esa gender xoslanishdan kengroq mohiyat kasb etadi. Jamiyat rivojlanib borishi bilan tilda ham muayyan o‘zgarishlar yuzaga keladi. Millatning o‘y-fikrlari, dunyoqarashi, orzu-umidlari doirasida turli metaforalar – badiiy tasvir vositalari paydo bo‘ladi. Til va jamiyatning o‘zaro munosabati murakkab va serqirra bo‘lib, uni tadqiq qilishda alohida yondashuv zarur bo‘ladi.

J. Fishmanning fikricha, sotsiolingvistlarni kim qaysi tilda, kimning kim bilan va qachon gaplashishini bilish qiziqtiradi. J. Fishman aytganlarini oydinlashtirish uchun metaforalarning sotsial xoslanishida quyidagi jihatlarga e’tibor qaratish zarur:

a) so‘zlovchi kim, uning jamiyatdagi o‘rni qanday;

b) u qaysi tildan foydalanadi, u rasmiy yoki norasmiy, dialektal yoki standartmi;

c) tinglovchi kim bo‘ladi, u boshliqmi, hamkasbimi yoki qo‘l ostidagimi, otasi, onasi, ukasi yoki opa-singlisi yoki bolasi;

d) odamlar gaplashganda, ular ofisdan tashqarida yoki idorada, uyda yoki tashqarida, yig‘ilishda yoki ziyofatda qanday metaforalardan foydalanadi.

Metaforaning ikki turini farqlash lozim: lingvistik metafora va xususiy-muallif metaforalariga bo‘linadi. Lingvistik metaforalar til taraqqiyoti bilan bog‘liq hodisa hisoblanadi. “Bunday metaforalar asosan, atash, nomlash vazifasini bajarganligi uchun

ularda uslubiy bo‘yoq, ekspressivlik, binobarin, ular ifodalagan nutq predmetiga nisbatan subyektiv munosabat aks etmaydi” (Мукаррамов М., 1973: 7). Faqatgina ma’lum bir so‘zning ma’no doirasi kengayadi hamda yangi tushunchalarni atash uchun xizmat qiladi. Professor M. Mirtojiyevning qayd qilishicha, buni differensial-semantik metod bo‘yicha tahlil etib ko‘rilganda yaqqol tasavvur etish mumkin. Masalan, ulamoq fe’li “uchlarini biriktirib bog‘lamoq” leksik ma’nosi – sememasiga ega. U yana “uchiga qo‘shib uzaytirmoq” hosila ma’no – sememani orttirgan. Ular bildirgan harakat o‘rtasida o‘xshashlik bor. Ya’ni hosila ma’no yuzaga kelishi metafora hisoblanadi. Biroq biz metaforik va metonimik birliklarning kognitiv funksiyalariga urg‘u berish bilan bir qatorda, uning sotsiolingvistik, pragmalingvistik xususiyatlariga ham to‘xtalmoqchimiz. Sababi metaforani aynan bir kontekstda o‘rganish uning yuzaga chiqishiga asosiy omillarni chegaralab qo‘yadi. Agarda bunday ma’no ko‘chishidagi so‘zlarni asosiy kontekstdan tashqariga chiqargan holda ham tahlil etadigan, boshqa nutqiy vaziyatlar, o‘zga tillar bilan qiyoslaydigan bo‘lsak, tabiiy ravishda yuzaga keladigan metaforik va metonimik konseptualizatsiyaning sof ko‘rinishda tasvirini yaratishimiz, tahlil qilishimiz mumkin bo‘ladi. Yanada aniqroq aytadigan bo‘lsak, metaforaning diskursda, jonli muloqot shakli – dramatik diskursda voqelanishiga ahamiyat bermoqchimiz. Bunday birliklar nafaqat kognitiv, balki sotsiolingvistik, pragmalingvistik, psixolingvistik, mentalingvistik va lingvo-kulturologik funksiyalarga ega ekanligini alohida ta’kidlash lozim. (Сусов П., 2009:9).

№	Dramatik diskursda metafora va metonimiya		Izohlash
1.	“Where is now Salomon, in wisdom so excellent? Where is now Samson, in battle so strong? ... ... How short a feast is this worldly joying? Even ***as a shadow it passeth away*** ... ... ***As a leaf in a stormy weather***, So is man’s life blowen clean away."	Ramziy ma’noda va shaxsni tasvirlash uchun. Tashqi xususiyatiga ko‘ra.	Tinglovchiga hissiy-emotsional ta’sir ko‘rsatish
2.	“Neither Daphne in the spring. Nor glistering Thetis in her orient robe. Nor shame-fast morning girt in silver clouds, Are half so lovely as this earthly saint.”	Mazmuniy xususiyatiga ko‘ra	Shaxsning xarakter qirralarini tasvirlash, satirik va yumoristik mazmunni ifodalash
3.	Ahimaas. “O would our eyes were conduits to our hearts, And that our hearts were seas of liquid blood, to pour in streams upon this holy mount. For witness we would die for David’s woes. Jonathan. Then should this Mount of Olives seem a plain. Drowned with a sea, that with our sighs should roar”	Shakliy va mazmuniy mohiyatiga ko‘ra	Nutqiy vaziyatni bo‘rttirib ko‘rsatish

4.	“What Nell, sweet Nell, do I behold thy face? Fall heaven, fleet stars, shine Phoebus’ lamps no more! This is the planet lends this world her light; Star of my fortune this, loadstar of my delight. Fair mould of beauty, miracle of fame.” “… n, could'st thou shine, and see my love beset. And didst not clothe thy clouds in fiery coats. O‘er all the heavens, with winged sulphur flames?”	Mazmuniy jihatiga ko‘ra	Aqliy qobiliyatlarini baholash
5.	“Princes of Scotland and my loving friends. Whose necks are over wearied with the yoke And servile bondage of these Englishmen, Lift up your horns, and with your brazen hoofs, Spurn at the honor of your enemies.” “... And heifer-like, sith thou hast past thy bounds. Thy sturdy neck must stoop to bear this yoke.”	Mazmuniy xususiyatiga ko‘ra metonimik ma’no berish	
6.	“like to Flora in her morning pride, Shaking her silver tresses in the air, Rain’st on the earth resolved pearl in showers. And sprinklest sapphires on thy shining face.”	Shakliy va mazmuniy jihatiga ko‘ra	Shaxs tasavvuri, aqliy qobiliyatini obrazli baholash va tasvirlash

Ko‘rinadiki, ingliz tilida dramatik diskursda metafora, metonimiya va sinekdoxa shakliy va mazmuniy jihatiga ko‘ra namoyon bo‘ladi. Shakliy jihati tashqi o‘xshashlik, umumiylik, butun va qism munosabatlarini ifoda etsa, mazmuniy jihati qahramonlarning ruhiy-fiziologik holati, kechinmalari, tasavvur va o‘ylari bilan bog‘liq. Dramatik diskursda ham shaklan, ham mazmunan muallif aytmoqchi bo‘lgan fikr faqat so‘z orqaligina emas, harakat, ritm va tasvir vositasi uyg‘unligida namoyon bo‘ladi. Yuqoridagi jadval dramatik diskursda ko‘chimlarning ayrim turlari va ularning voqelanish shakllari, nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsadning qanday tasvir orqali ifodalanishini ko‘rsatishga va umumlashtirishga yordam beradi. O‘zbek tilida esa ifoda shakli biroz o‘zgaradi. Bunga bevosita mental, sotsial, lingvokulturologik omillar ta’sir o‘tkazadi. Dramatik diskursda ifodalangan metaforik va metonimik birliklarni tahlil qilish jarayonida o‘zbek va ingliz tillarida tafovutlar bilan bir qatorda, ayrim umumiyliklar borligini ko‘rish mumkin. Farqli jihati sifatida shakliy xususiyatini olish mumkin. Dramatik diskursda, asosan, harakat va nutq muqobilligini ta’minlash, qahramonlar xarakterida dramatizmni ko‘rsatish va kuchaytirish maqsadida metafora va metonimiyalardan foydalaniladi. Odatda, nasriy, she’riy asarlarda voqelikni obrazli tasvirlash yetakchi o‘rinda turadi. Dramatik diskursda satirik, yumoristik kayfiyatni ifodalash, yoki qahramonlar harakati, psixologiyasida dramatizmni ko‘rsata olish, tasavvurning aynan jonlanishi, sahnada esa aktyorga aynan yo‘riqnoma bo‘lishida bunday birliklar asosiy o‘rin tutadi. Shu boisdan dramatik diskursda metafora va metonimiya, sinekdoxa, kinoyaning roli ancha muhim. Yuqoridagi tahlillardan ko‘rish

mumkinki, metafora, metonimiya, sinekdoxa yoki kinoyaning qo‘llanilish funksiyasida har ikki tildagi dramalarda ayrim umumiyliklar bor.

Birinchidan, qahramonlarning xarakter qirralarini ko‘rsatishda: yovuzlik, ayyorlik, mehribonlik, soddalik, beg‘amlik (jadvalga qarang). Ikkinchidan, voqelikni bo‘rttirib ko‘rsatishda (asosan, metonimiya va sinekdoxaning qo‘llanilishida ko‘rinadi): bir o‘zi 90 funtni ko‘tardi, “lead foot”. Uchinchidan, ramziy ma’noda qo‘llash: “oltin bitiklar”, “written words”.

Shuningdek, metafora tarkibida kinoya ham ayniqsa satirik mazmundagi asarlarda asosiy tasvir vositasi bo‘lib xizmat qilgan deyish mumkin. Har ikkala tildagi dramatik diskurslarda ironik mazmun yetakchilik qiladi. Ironiya dramatizm, qahramon psixikasi, etikasi, mantiqiy fikrlashi bilan bog‘liq xaos muhitida namoyon bo‘ladi. E’tiborlisi, muallif uni qasddan, rejaga muvofiq asar syujetiga kiritmaydi, tasvir obyektlari va vositalarining o‘zaro uyg‘unlashuvi ironiyani yuzaga keltiradi.

O‘zbek mentalitetida metaforalarning quyidagi ko‘rinishlari faol uchraydi:

- oilaviy muhitga talluqli metaforalar: oila, er-xotin, qaynona-kelin munosabatlari;
- kasbga doir metaforalar;
- unvon, lavozimga doir metaforalar.

Dramatik diskurs muloqot usuli sifatida dunyoning tasvirini sahnada jonli ko‘rsatuvchi vositadir. Yana bir e’tiborli jihati, dramatik diskurs mazmunan muloqotning triada shaklini namoyon qiladi. Fikrimizni quyidagicha izohlashimiz mumkin. Dramada muallif nutqi, qahramon nutqi va uni ijro etuvchi aktyor nutqi bosqichma-bosqich namoyon bo‘ladi. Shu boisdan tasvir vositalarining qo‘llanilishi, nutqning pragmatik va sotsiopragmatik xoslanishi boshqa adabiy janrlardan farq qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ko‘rinadiki, ingliz tilida dramatik diskursda metafora, metonimiya va sinekdoxa shakliy va mazmuniy jihatiga ko‘ra namoyon bo‘ladi. Shakliy jihati tashqi o‘xshashlik, umumiylik, butun va qism munosabatlarini ifoda etsa, mazmuniy jihati qahramonlarning ruhiy-fiziologik holati, kechinmalari, tasavvur va o‘ylari bilan bog‘liq. Dramatik diskursda metaforalarning yuzaga kelishiga nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsadga erishish vositasi, milliy-etnik xoslik singari omillar ta’sir ko‘rsatadi. Dramatik diskursda qo‘llangan metaforik komponentlarning konseptual va kontekstual semalari o‘rtasida muayyan tafovut mavjud bo‘ladi.

Gender xoslik belgilarini hisobga olgan holda feminin va maskulinlik xarakteriga ega metaforalarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Femininlik xarakteriga ega metaforalar bevosita ayollarga xos metaforalarni ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Прокопчук, О.Г. (2009) Развитие представлений о метафоре в античной риторической традиции. (Аристотель и Квинтилиан) // Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 4.

2. Маслова, В.В. (1987) Лингвокультурология в системе гуманитарного знания. Критика и семиотика. – Москва: Академия. – 284 с.

3. Мукаррамов, М. (1976) Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент.

4. Абдураҳмонов, Ш. (1997) Ўзбек бадиий нутқида кулги қўзғатувчи лисоний воситалар. – Тошкент.

5. Allan, Keith. (1986) Linguistic meaning. – London: Routledge & Kegan Paul. – P. 138–146.

6. Leach, G. (1983) Principles of Pragmatics. – London: Longman.

7. Сусов, И. (2006) История языкознания. – Москва: Восток-Запад. – 295 с.

8. Сусов, И. (2009) Лингвистическая прагматика. – Винница.

9. Гак, Г. (2004) Теоретическая грамматика французского языка.

10. Searle J. (1969) Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press.

11. Sinclair, John. (1991) Corpus, concordance, collocation. – Oxford: Oxford University Press.

12. Stubbs, M. (1983) Discourse analysis: The sociolinguistic analysis of natural language. University of Chicago Press.

13. Valerie Duff. (2015) Mapping Kei Miller’s Zion // The Critical Flame, Issue 34, January-February.

14. Teun van Dijk. (1998) Ideology: A Multidisciplinary Approach. – London: Sage.

15. Уилрайт Ф. (1990) Метафора и реальность. Теория метафоры. – Москва. – С. 82-119.

16. Lakoff G., Johnson M. (1980). Metaphors we live by. – Chicago; London.

17. Худяков, А. (2003) Логическое и сублогическое в языке и познании // Филология и культура: Материалы IV международной науч. конф., 16-18 апреля. – Тамбов: Издательство ТГУ им. Г.Р. Державина.

18. Сёрл Дж. (1986) Что такое речевой акт? Косвенные речевые акты; Классификация речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – Москва. – С. 64 –74.

19. Миртожиев, М. (1973) Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. 4-сон. – Б. 34-37.

REFERENCES:

1. Prokopchuk, O.G. (2009) Razvitiye predstavleniy o metafore v antichnoy ritoricheskoy traditsii. (Aristotel i Kvintilian) // Vesnik Belaruskaga dzyarjao‘naga universiteta. Seriya 4. (In Russian/Belarus)

2. Maslova, V.V. (1987) Lingvokulturologiya v sisteme gumanitarnogo znaniya. Kritika i semiotika. – Moskva: Akademiya. – 284 s. (In Russian)

3. Mukarramov, M. (1976) O‘zbek tilida o‘xshatish. – Toshkent. (In Uzbek)

4. Abdurahmonov, Sh. (1997) O‘zbek badiiy nutqida kulgi qo‘zg‘atuvchi lisoniy vositalar. – Toshkent. (In Uzbek)

5. Allan, Keith. (1986) Linguistic meaning. – London: Routledge & Kegan Paul. – P. 138–146.

6. Leach, G. (1983) Principles of Pragmatics. – London: Longman.

7. Susov, I. (2006) Istoriya yazikoznaniya. – Moskva: Vostok-Zapad. – 295 s. (In Russian)

8. Susov, I. (2009) Lingvisticheskaya pragmatika. – Vinnitsa. (In Russian)

9. Gak, G. (2004) Teoreticheskaya grammatika fransuzskogo yazika. (In Russian)

10. Searle J. (1969) Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press.

11. Sinclair, John. (1991) Corpus, concordance, collocation. – Oxford: Oxford University Press.

12. Stubbs, M. (1983) Discourse analysis: The sociolinguistic analysis of natural language. University of Chicago Press.

13. Valerie Duff. (2015) Mapping Kei Miller‘s Zion // The Critical Flame, Issue 34, January-February.

14. Teun van Dijk. (1998) Ideology: A Multidisciplinary Approach. – London: Sage.

15. Uilrayt F. (1990) Metafora i realnost. Teoriya metafori. – Moskva. – S. 82-119. (In Russian)

16. Lakoff G., Johnson M. (1980). Metaphors we live by. – Chicago; London.

17. Xudyakov, A. (2003) Logicheskoye i sublogicheskoye v yazike i poznanii // Filologiya i kultura: Materiali IV mejdunarodnoy nauch. konf., 16-18 aprelya. – Tambov: Izdatelstvo TGU im. G.R. Derjavina. (In Russian)

18. Syorl Dj. (1986) Chto takoye rechevoy akt? Kosvenniye recheviye akti; Klassifikatsiya rechevix aktov // Novoye v zarubejnoy lingvistike. Vip. XVII. – Moskva. – S. 64 –74. (In Russian)

19. Mirtojiyev, M. (1973) Lingvistik metaforalar tasnifi // O‘zbek tili va adabiyoti. 4-son. – B. 34-37. (In Uzbek)

ARTISTIC-AESTHETIC FUNCTIONS OF LANGUAGE UNITS

Erkinova Nigora Esanovna
Oriental University,
Acting associate professor of
the Eastern languages department
e-mail: nigoraerkinova68@gmail.com

Abstract. The article highlights that, since the last quarter of the 20th century, a new direction in world linguistics, called anthropocentrism, has emerged. This field studies language in connection with the people who use it. It notes that this approach has introduced a fresh perspective, treating language not merely as a structure but as something that manifests in speech, particularly in the form of text. Modern linguistics now views language as a mental and spiritual phenomenon that influences various aspects of a person's identity, including their psyche, culture, social status, gender, age, and profession. Specifically, in evaluating poetic texts from a linguapoetic perspective, the relationship between the author and the text plays a crucial role. The article explains that linguapoetic elements, such as doubled or repeated vowels and consonants, figurative language, and other stylistic devices, are skillfully employed in poetry to create aesthetic enjoyment for the reader.

Keywords: *linguapoetics, anthropocentrism, mental-spiritual phenomenon, poetic texts, context.*

TIL BIRLIKLARINING BADIIY-ESTETIK VAZIFALARI

Erkinova Nigora Esanovna
Oriental universiteti,
O'zbek va sharq tillari kafedrasi dotsenti v.b.
e-mail: nigoraerkinova68@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'tgan asrning so'nggi choragidan boshlab dunyo tilshunosligida tilni undan foydalanuvchi inson bilan aloqadorlikda o'rganuvchi yangi oqim – antropotsentrik yo'nalish yuzaga kelganligi, mazkur tilshunoslik yo'nalishi tilni nutqda matn ko'rinishida voqelanuvchi hodisa sifatida chegaralab o'rganuvchi yondashuvlarga yangicha vazifa qo'yganligi, ya'ni zamonaviy tilshunoslikda kommunikatsiya jarayonida tilni inson ruhiyati, madaniyati, uning ijtimoiy mavqeyi, jinsi, yoshi, kasb-kori kabilarda o'z izini qoldiruvchi mental-ruhiy hodisa sifatida o'rganilish yuzaga kelganligi haqida fikr yuritiladi. Xususan, she'riy matnlarni lingvopoetik aspektda baholashda muallif-matn omili muhim o'rin tutishi ijodkorlar asarlari misolida asoslanib, ularning milliy tilimiz imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanganligi ochib berilgan. She'rlarda ikkilantirilgan, takror qo'llangan, so'zdagi o'rni almashtirilgan unli va undosh tovushlar, ko'chma ma'noli so'zlar kabi

lingvopoetik ahamiyatli birliklarning o‘quvchiga estetik zavq berishda samarali qo‘llanganligi izohlangan.

Kalit so‘zlar: *lingvopoetika, antropotsentrizm, mental-ruhiy hodisa, she’riy matnlar, kontekst.*

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

Эркинова Нигора Эсановна
Университет Ориентал,
И.о. доцента
кафедры Восточных языков
e-mail: nigoraerkinova68@gmail.com

Аннотация. В статье констатируется, что с последней четверти прошлого века в мировой лингвистике возникло новое направление антропоцентризм, изучающей язык в отношению к человеку, пользующий им, что это направление языкознания поставило новую задачу перед подходами, ограничивающими язык как явление, возникающее в речи в форме текста, то есть в современном языкознании считается, что в процессе общения язык усваивается как психически-духовное явление, накладывающее свой отпечаток на психику, культуру, социальный статус человека, пол, возраст, профессию и т. д. В частности, при оценке поэтических текстов с лингвопоэтического аспекта важную роль играет авторско-текстовый фактор. Поясняется, что в стихотворениях эффективно используются единицы лингвопоэтического значения, такие как удвоенные, повторяющиеся, замененные гласные и согласные, слова с переносным значением, доставляющие читателю эстетическое удовольствие.

Ключевые слова: *лингвопоэтика, антропоцентризм, ментально-духовный феномен, поэтические тексты, контекст.*

KIRISH

O‘tgan asrning so‘nggi choragidan boshlab dunyo tilshunosligida tilni undan foydalanuvchi inson bilan aloqadorlikda o‘rganuvchi yangi oqim – atropotsentrik yo‘nalish yuzaga keldi. Antropotsentrik tilshunoslik tilni nutqda matn ko‘rinishida voqelanuvchi hodisa sifatida chegaralab o‘rganuvchi yondashuvlarga chek qo‘ydi. Zamonaviy tilshunoslikda kommunikatsiya jarayonida til inson ruhiyati, madaniyati, uning ijtimoiy mavqeyi, jinsi, yoshi, kasb-kori kabilarda o‘z izini qoldiruvchi mental-ruhiy hodisa sifatida o‘rganila boshlandi. Natijada tilni inson omili bilan bog‘liq holda o‘rganuvchi antroposentrik tilshunoslikning sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, etnolingvistika, assotsiativ tilshunoslik kabi zamonaviy yo‘nalishlari ajralib chiqdi. Mazkur yo‘nalishlar inson tildan foydalanishida unga ta’sir ko‘rsatishi va, o‘z navbatida,

tilning insonga ta’siri masalasini o‘rganishga bo‘lgan yondashuviga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. Jumladan, psixolingvistika inson ruhiyatining nutqida namoyon bo‘lishi, sotsiolingvistika jamiyat, insonga xos ijtimoiy xususiyatlarning til egalari nutqida aks etishi, kognitiv tilshunoslik inson bilimlarining tilga ko‘chishi, assotsiativ tilshunoslik inson tasavvurlari va u asosida hosil bo‘lgan assotsiatsiyalarining tilda voqelanishi masalasini o‘rganishiga ko‘ra ajralib turadi. Antropotsentrik tilshunoslikning mana shunday yangi yo‘nalishlaridan yana biri lingvopoetikadir. Lingvopoetika tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohalarini birlashtiruvchi antropotsentrik tilshunoslikning yangi yo‘nalishi bo‘lib, tilning badiiy-estetik vazifalarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Dunyo tilshunosligida lingvopoetik aspektda qator ishlar amalga oshirilgan. Ushbu sohaning nazariy asoslari, tahlil tamoyillari V.V. Vinogradov, B.A. Larin, V.P. Grigoryev, N.M. Shanskiy, M.E. Konurbayev va boshqalarning ishlarida turli yo‘nalishlardagi matnlar misolida ishlab chiqildi. O‘zbek tilshunosligida birinchilardan bo‘lib tilshunos olim N. Mahmudovning maqolalarida lingvo-poetikaning nazariy masalalari o‘rtaga tashlandi (Маҳмудов Н., 1985: 48-51). N. Mahmudov lingvopoetikani kontekstda til birliklari orqali namoyon bo‘ladigan estetik xususiyatlarni o‘rganuvchi filologiyaning alohida bo‘limi sifatida ta’riflaydi. Uning ta’kidlashicha, “Til – bu nafaqat aloqa vositasi, balki estetik ta’sir ko‘rsatish quroli hamdir” (Маҳмудов Н., 2016: 27).

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada o‘zbek shoirlari she’rlari tahlili misolida tildagi ayrim fonetik, leksik va grammatik birliklarning estetik vazifalari yoritildi.

Ma’lumki, o‘zbek adiblari badiiy asar yozishda tilning barcha birliklaridan lingvopoetik maqsadlarda unumli foydalanishgan. M. Yo‘ldoshev to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “Tildagi estetik vazifani ishga solish uchun ijodkor o‘z badiiy niyatiga muvofiq ravishda tildagi bitmas-tuganmas ifoda imkoniyatlaridan istaganini tanlaydi. Bunday imkoniyat esa tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik sathlarning barchasida mavjud. Har bir sath va sathlararo birliklarning turli kombinatsiyalari asosida badiiy-estetik butunlik sari boradi. Ijodkor hech qachon muayyan bir sathga oid estetik imkoniyat bilan chegaralanib qolmaydi” (Йўлдошев М., 2008: 102).

TAHLIL VA NATIJALAR

Lingvopoetika insonning, aniqrog‘i, so‘z san’atkorlarining badiiy asarda til vositalaridan qanday maqsadda foydalanishi, asar yaratishda til birliklariga estetik vazifa yuklashi va shu orqali o‘z ijod mahsulining badiiyligi, ta’sir quvvati, estetikligini oshirishi masalasini tahlil qiladi. Mazkur tilshunoslik sohasi, asosan, quyidagi muammolarni o‘rganadi:

1) badiiy asar, ya’ni poetik va nasriy asarlarda qo‘llangan til vositalarining estetiklik xususiyati, ularning badiiylikni ta’minlashi, ta’sirchanlikni yuzaga keltirishi;

2) til vositalari (fonetik, leksik, grammatik, intonatsion vositalar)ning konnotativlikni hosil qilishdagi roli;

3) til birliklarining (leksik, grammatik) obrazlilikni hosil qilishdagi o‘rni;

4) til birliklarining badiiy san’atlarni hosil qilishi va bundan ko‘zlangan lingvopoetik maqsad.

She’riyatda, ayniqsa, undosh va unli tovushlar takroridan foydalanish poetik matnning estetik qiymatini oshiradi. Shoirlarimiz undosh va unli tovushlar takroriga asoslangan alliteratsiya, assonans kabi badiiy tasvir usullaridan unumli foydalanib, go‘zal she’rlar yaratishgan:

E. Vohidov qalamiga mansub “Qaro qoshing” she’rida *q* tovushiga asoslangan alliteratsiya hodisasi kuzatiladi. She’rda *q* tovushi bilan boshlanuvchi so‘zlar ketma-ketlikda kelib, undosh tovushlar uyg‘unligini hosil qilgan.

***Q**aro **q**oshing, **q**alam **q**oshing,*
***Q**iyiq **q**ayrilma **q**oshing, **q**iz*
***Q**ilur **q**atlima **q**asd **q**ayrab –*
***Q**ilich **q**otil **q**aroshing, **q**iz…*

Bilamizki, ba’zi ilmiy manbalarda alliteratsiyaning bir xil tovushlar takrori asosida hosil qilinishi qayd etiladi. Bunday holatda tovushlarga konnotativ ma’no yuklatiladi va badiiy matnning estetikligi yuzaga chiqishiga erishiladi. Masalan:

***S**en ham shundaymiding, ayt-chi azizim,*
***S**evganmiding meni ko‘rmasdan turib?*
***S**uvlar yoqasida xayol surib jim,*
Izlarmiding meni bog‘larda yurib?

Taniqli shoira S. Zunnunovaning *“Sen ham shundaymiding…”* she’ridan olingan mazkur parchada ***s*** undoshining takrorida duch kelamiz. Ushbu she’riy parchada ***s*** tovushining so‘z boshida takror kelishi o‘ziga xos konsonans alliteratsiyani hosil qilgan. Assonans she’riy matnlarda bir xil yoki o‘xshash unli tovushlarning takrori asosida musiqiylik va emotsional ta’sir yaratishga qaratilgan badiiy tasvir usulidir. Shoirlar assonans yordamida she’rlarida ohangdorlikni hosil qilib, uning ta’sir kuchini oshirishga erishadilar. T. Butunbayeva “… assonans bir xil yoki o‘xshash unlilarning takrorlanishi natijasida ohangdoshlikni yuzaga keltiruvchi stilistik figuralardan biri bo‘lib, badiiy nutqqa ohangdorlik va emotsional-ekspressivlik bag‘ishlaydigan fonetik usul sifatida she’riyatda keng qo‘llanishi haqida fikr bildiradi (Бутунбаева Т., 2021: 15). Masalan:

*Ch**a**qq**o**n **o**dim tashl**a**b mehn**a**t qilm**a**s**a**ng,*
*Kun ko‘rish qiyinr**o**q bo‘ldi bu z**a**m**o**n.*
*M**a**qs**a**dingg**a** o‘yl**a**b-o‘yl**a**b yetm**a**s**a**ng,*

*Qiyin bo‘ldi kun ko‘rm**a**klik bu z**a**m**o**n.*

Berdaq qalamiga mansub *“Bu zamon”* she’ridan olingan ushbu she’riy misralarda ***a, o*** unli tovushlarining takrori kuzatiladi, bu esa assonansni hosil qilib, matnda ohangdorlikni yuzaga keltirgan.

Poetik matnda leksik birliklar ham lingvopoetik vazifa bajaradi. Ijodkor tomonidan amalga oshirilgan so‘zlar tanlovi va ularning badiiy matndagi estetik vazifasini leksik tahlillar orqali ko‘rsatish mumkin. Nodiraning quyida keltirilgan *“Nigorimdin ayirding, ey ajal, faryod dastingdin…”* deb boshlanuvchi g‘azalida matn ta’sirchanligini ta’minlashga xizmat qilgan *dastingdin* so‘zining 15 marta takrorlanganligi kuzatiladi. Mazkur g‘azaldagi *dastingdin* so‘zining *faryod, dod, barbod, obod, noshod, hurizod* so‘zlari bilan birikib kelishi dramatik holatni kuchaytiradi va ijodkorning qalbidagi og‘riqli his-tuyg‘ularini namoyon qiladi. Bu holatda *dod* (fig‘on) taqdirga qarshi alam va fig‘onni, chuqur ruhiy azobni ifodalash uchun qo‘llangan:

*Nigorimdin ayirding, ey ajal, **faryod dastingdin**,*
*Ajab ermas gar etsam dam-badam yuz **dod dastingdin**,*
*Ki bo‘ldi sabr-u toqat xirmani **barbod dastingdin**,*
*Ulusni xonumoni bo‘lmadi **obod dastingdin**,*
*Parishonhol erurman xotirim **noshod dastingdin**,*
*Qilurman, ey sipehri bemuruvvat, **dod dastingdin**,*
*Asiri xokdur ul sarvi **hurizod dastingdin**…*

Badiiy asarlarda morfologik va sintaktik birliklarga ham lingvopoetik vazifa yuklatiladi. Ko‘pincha bu birliklarning matn tarkibida takror ishlatilishi (morfologik va sintaktik parallelizm) kuzatiladi. Bunday vaqtda matnda ta’kidni hosil qilish, tasvirni bo‘rttirish, uning ta’sirchanligini oshirishga erishiladi. S. Umirova qayd etganidek, “… parallelizm va uning sintaktik, leksik, grammatik turlari va epifora, anafora kabi hodisalar tilning qaysi sathiga daxldor bo‘lishidan qat’i nazar, muhim bir poetik vazifaga – ekspressivlikka xizmat qiladi” (Умирова С., 2019: 17).

E. Vohidov qalamiga mansub quyidagi she’riy parchada shoirning parallelizmdan oqilona foydalanganiga guvohi bo‘lamiz:

*Fikr-u zikrim **o‘sha she’rda,***
***O‘sha she’rda** butun xayolim.* (“Yo‘qolgan she’r”)

Yoki:

*Mayli edi, **bir bora ko‘rsam**,*
***Bir bor ko‘rib** fido qilsam jon.* (“Yo‘qolgan she’r”)

Har ikki she’riy parchada sintaktik parallelizm kuzatiladi. Shoir sintaktik takror orqali ta’kid, qat’iyatlilik kabi konnotativ ma’nolarni hosil qilgan. Bu esa muhim bir poetik vazifa – ekspressivlikka xizmat qilgan.

She’riy matnlarda metaforik ma’noda qo‘llangan so‘z va so‘z birikmalari juda ko‘p uchraydi. Masalan, Zulfiyaning *“Men o‘tgan umrga”* she’ridan keltirilgan parchada ko‘chma ma’noda qo‘llangan *hayot kitobi* birikmasi she’r davomida ijodkorning yuragidagi iztirob va qayg‘uni, sog‘inch hamda alamni ifodalashga zamin yaratgan.

Hayot kitobimni *bexos varaqlab,*
Men o‘tgan umrga achinmay qo‘ydim.
Tabassum o‘rnida kuldim charaqlab.
Suyish kerak bo‘lsa – telbacha suydim.

Har bir ijodkor muayyan so‘zni ko‘chma ma’noda qo‘llash orqali uning matniy-poetik imkoniyatlarini ochib beradi. O‘z navbatida, badiiy nutqda to‘g‘ri va o‘rinli tanlangan ko‘chma ma’noli so‘zlar ijodkorning lisoniy mahoratini namoyon qiladi. So‘zning ma’no yukini oshirish, ramz va obraz yaratishda ko‘chma ma’noli birliklardan foydalanish stilistik rang-baranglikni ta’minlashga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash mumkinki, bugungi kunda dunyo tilshunosligida lingvopoetika til birliklarining estetik vazifasini ochib beruvchi, tilning inson qalbi va ongiga qanday ta’sir qilishini yoritishga xizmat qiluvchi tilshunoslikning yangi yo‘nalishi sifatida tadqiqotchilar e’tiborini tortib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Виноградов В.В. (1969) Стилистика, теория поэтической речи. Поэтика. – Москва. – 256 с.
2. Виноградов В.В. (1981) Проблемы русской стилистики. – Москва: Высшая школа. – 320 с.
3. Ларин Б.А. (1974) Эстетика слова и язык писателя. – Ленинград: Художественная литература. – 288 с.
4. Григорьев В.П. (1979) Поэтика слова. – Москва: Наука. – 343 с.
5. Кожин И. и др. (1985) Структура и функционирование поэтического текста. Очерки лингвистической поэтики. – Москва: Наука. – 221 с.
6. Шанский Н.М. (1990) Лингвистический анализ художественного текста. – Ленинград: Просвещение. – 425 с.
7. Маҳмудов Н. (1985) Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент. – №6. – Б. 48-51
8. Маҳмудов Н. (1987) А. Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент. – № 4. – Б. 34-36.
9. Маҳмудов Н. (2016) Тил сиёсати ва сиёсат тили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент. – № 4. – Б. 27.
10. “Нодира шеъриятидан”. Ўзбекистон фанлар академияси қўлёзмалар институти. Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти. – Тошкент, 1979.

11. Умирова С. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (Усмон Азим шеърияти мисолида) Филол. фан. бўйича фал. д-ри (PhD) … дисс. автореф. – Самарқанд – 2019.

12. Йўлдошев М. (2008) Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан. – Б. 102.

13. Бутунбаева Т.А. (2021) Замонавий назмий дискурсда индивидуалликни таъминловчи лисоний воситалар (Аъзам Ўктам ва Минҳожиддин Мирзо шеърияти мисолида): Филол. фан. бўйича фал. д-ри. (PhD) ... дисс. – Самарқанд.

REFERENCES:

1. Vinogradov V.V. (1969) Stilistika, teoriya poeticheskoy rechi. Poetika. – Moskva. – 256 s. (In Russian)

2. Vinogradov V.V. (1981) Problemi russkoy stilistiki. – Moskva: Visshaya shkola. – 320 s. (In Russian)

3. Larin B.A. (1974) Estetika slova i yazik pisatelya. – Leningrad: Xudojestvennaya literatura. – 288 s. (In Russian)

4. Grigoryev V.P. (1979) Poetika slova. – Moskva: Nauka. – 343 s. (In Russian)

5. Kojin I. i dr. (1985) Struktura i funksionirovaniye poeticheskogo teksta. Ocherki lingvisticheskoy poetiki. – Moskva: Nauka. – 221 s. (In Russian)

6. Shanskiy N.M. (1990) Lingvisticheskiy analiz xudojestvennogo teksta. – Leningrad: Prosvesheniye. – 425 s. (In Russian)

7. Mahmudov N. (1985) Oybek she’riyatidagi o‘xshatishlarning lingvopoetikasi // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. – №6. – B. 48-51. (In Uzbek)

8. Mahmudov N. (1987) A. Qahhor hikoyalarining lingvopoetikasiga doir // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. – № 4. – B. 34-36. (In Uzbek)

9. Mahmudov N. (2016) Til siyosati va siyosat tili // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. – № 4. – B. 27. (In Uzbek)

10. “Nodira she’riyatidan”. O‘zbekiston fanlar akademiyasi qo‘lyozmalar instituti. O‘zbekiston KP Markaziy Komitetining nashriyoti. – Toshkent, 1979. (In Uzbek)

11. Umirova S. O‘zbek she’riyatida lingvistik vositalar va poetik individuallik (Usmon Azim she’riyati misolida) Filol. fan. bo‘yicha fal. d-ri (PhD) … diss. avtoref. – Samarqand – 2019. (In Uzbek)

12. Yo‘ldoshev M. (2008) Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan. – B. 102. (In Uzbek)

13. Butunbayeva T.A. (2021) Zamonaviy nazmiy diskursda individuallikni ta’minlovchi lisoniy vositalar (A’zam O‘ktam va Minhojiddin Mirzo she’riyati misolida): Filol. fan. bo‘yicha fal. d-ri. (PhD) ... diss. – Samarqand. (In Uzbek)

ANALYSIS OF SIX PREPOSITIONS IN ARABIC BASED ON THE WORKS OF ABDULQAHIR JURJANI AND MUSTAFA GHALAYNI

Talipov Nodir Batirovich
Senior lecturer of the
Department of Oriental Languages,
Oriental University
Tel.: +998 97 739-99-20
e-mail: ntalipov@gmail.com

Annotation. Arabic prepositions possess unique characteristics that set them apart from those in other languages. Proper comprehension of their meanings and accurate application in sentences are essential for mastering the language. This article presents a comparative analysis of six specific prepositions. The primary source for this study is the 11th-century work «Al-Awamil Al-Mi'a» by the renowned Arab linguist Abd al-Qahir al-Jurjani. A manuscript copy of this work, transcribed in 1271 Hijri by the scribe Sayyid Nafs, has been preserved under catalog number 5213 IV in the collection of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. For comparative analysis, the work «Jami' al-Durus al-Arabiyya» by the distinguished 20th-century Arabist Mustafa al-Ghalayni, published in 2000, was also utilized. Examples of Qur'anic verses cited in these works were translated using Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf's «Tafsiri Hilal», published in 2023. This study aims to provide insights into the nuanced meanings and functions of Arabic prepositions by drawing from both classical and modern sources.

Keywords: *Preposition, Al-Awamil Al-Mi'a, Abd al-Qahir al-Jurjani, Mustafa Ghalayni, syntax, Arabic grammar, Qur'anic studies, comparative analysis.*

ABDULQOHIR JURJONIY VA MUSTAFO G'ALAYNIY ASARLARI ASOSIDA ARAB TILIDAGI OLTI PREDLOGNING TAHLILI

Talipov Nodir Batirovich
Oriental Universiteti,
Sharq tillari kafedrasi katta o'qituvchisi
Tel.: +998 97 739-99-20
e-mail: ntalipov@gmail.com

Annotatsiya. Ma'lumki, arab tilida old ko'makchilar o'ziga xosligi bilan boshqa tillardan ajralib turadi. Ularning ma'nolarini to'g'ri tushunish, jumlalarda ularni to'g'ri ishlatish muhim hisoblanadi. Shu sababli ushbu maqolamizda oltita old ko'makchi qiyosiy tahlil qilingan. Asos sifatida XI asrning mashhur tilshunos olimi Abdulqohir Jurjoniy qalamiga mansub «Al-Avomil al-mi'a» asarining Abu Rayhon Beruniy

nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida 5213 IV raqami ostida saqlanayotgan 1271-yil hijriy yilda xattot Sayyid Nafs tomonidan ko‘chirilgan qo‘lyozma nusxasidan foydalanilgan. Ma’nolarni qiyosiy tahlil qilish uchun XX asrning taniqli arabshunos olimi Mustafo G‘alayniyning 2000-yilda nashr qilingan «Jami’ ad-durus al-a’rabiya» asari tahlil doirasiga kiritilgan. Mazkur asarlarda Qur’oni Karim oyatlaridan keltirilgan misollar tarjimasi Shayx Muhammad Sodiq Muhuammad Yusufning 2023-yilda nashr qilingan «Tafsiri Hilol» kitobidan olingan.

Kalit so‘zlar: *Old ko‘makchi, Al-Avomil al-mi’a, Abdulqohir Jurjoniy, Mustafo G‘alayniy, sintaksis, arab grammatikasi, qur’oniy tadqiqotlar, qiyosiy tahlil.*

АНАЛИЗ ШЕСТИ ПРЕДЛОГОВ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ НА ОСНОВЕ РАБОТ АБДУЛКАХИРА ДЖУРДЖАНИ И МУСТАФЫ ГАЛАЙНИЙ

Талипов Нодир Батирович
Старший преподаватель
кафедры Восточных языков
университета Ориентал
Тел.: +998 97 739-99-20
e-mail: ntalipov@gmail.com

Аннотация. Арабские предлоги обладают уникальными характеристиками, которые выделяют их среди предлогов других языков. Глубокое понимание их значений и правильное использование в предложениях имеют ключевое значение для овладения арабским языком. В статье представлен сравнительный анализ шести предлогов. Основным источником исследования послужил труд XI века «Аль-Авамиль аль-миъа» выдающегося арабского лингвиста Абдулкахира Джурджани. Рукописная копия этой работы, выполненная в 1271 году хиджры писцом Саййидом Нафсом, хранится под номером 5213 IV в фонде Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Для сравнительного анализа также был использован труд «Джами ад-дурус аль-арабийя» известного арабиста XX века Мустафы Галайний, опубликованный в 2000 году. Переводы цитируемых аятов Корана взяты из книги шейха Мухаммада Садыка Мухаммада Юсуфа «Тафсири Хилал», изданной в 2023 году. Исследование направлено на выявление тонкостей значений и функций арабских предлогов, основываясь на классических и современных источниках.

Ключевые слова: *Предлог, Аль-Авамиль аль-миъа, Абдукахир Джурджани, Мустафа Галайний, синтаксис, арабская грамматика, кораническое исследования, сравнительный анализ.*

KIRISH

VIII-XIII asrlarda qaror topgan ilmiy va ijodiy muhit tufayli islom dini tarqalgan o‘lkalarda, xususan, Movarounnahr va Xurosonda uyg‘onish davri bo‘lib o‘tdi. O‘sha davrdagi madrasalarda ham diniy, ham dunyoviy ilmlar o‘rgatildi. Katta shaharlarda olimlar birgalikda faoliyat ko‘rsatadigan mashhur akademiyalar ochildi. Natijada, Qur’oni Karim va hadisi sharifni, shariat qonun-qoidalarini o‘rganish bilan bir qatorda adabiyot, tilshunoslik, tarix, riyoziyot, falakiyot, tibbiyot, kimyo, ma’danshunoslik va boshqa dunyoviy fanlar ham taraqqiy topdi. Deyarli barcha fanlar bo‘yicha yuksak kashfiyotlar qilindi. Qadim diyorimizdan yetishib chiqqan ulug‘ allomalar tomonidan insoniyat tarixida muhim o‘rin tutuvchi bebaho asarlar ko‘plab yaratildi. Ushbu asarlarning aksariyati davrimizgacha yetib kelgan. Bu asarlarning nodir nusxalari yurtimiz xazinalarida saqlanmoqda. Qo‘lyozma fondlarimizda Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Farobiy, Farg‘oniy, Marg‘inoniy, Zamaxshariy, Xorazmiy, Imom Buxoriy, Imom Termiziy va boshqa buyuk vatandosh olimlarimizning asarlari bilan bir qatorda islom olamida mashhur bo‘lgan olimlarning ham noyob asarlari saqlanmoqda.

Shulardan biri xurosonlik iste’dodli olim, mashhur tilshunos Imom Abdulqohir ibn Abdurahmon Jurjoniydir. Abdulqohir Jurjoniy o‘z ijodining ko‘p qismini arab tilshunosligiga bag‘ishlab, shu mavzuda noyob meros qoldirgan. Ushbu ilmiy merosi ichida uni mashhur qilgan asari «Al-Avomil al-mi’a»dir. O‘sha davrlarda mazkur asar Mahmud Zamaxshariyning “Al-Unmuzaj”, Ibn Molikning “Alfiya”, Ibn Xojibning “Kofiya” asarlari kabi ilmi toliblar uchun arab nahvini o‘rganishdagi asosiy qo‘llanma vazifasini o‘tagan. Ushbu asarda arab tili grammatikasi tolibi ilmlarga “omil”lar orqali tushuntirilgan. «Al-Avomil al-mi’a» asari qisqa va lo‘nda yozilganligi sababli yurtimizda XX asr boshlariga qadar arab tilini o‘qitishda madrasalarda asosiy darsliklardan biri bo‘lgan va hozirga qadar o‘zining ilmiy va uslubiy dolzarbligini yo‘qotmagan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu tadqiqot qo‘llanilgan manbalarning xilma-xilligi va tahliliy usullarning mukammalligi bilan ajralib turadi. Tadqiqotda manbalarni tanlashda ularning tarixi, ilmiy qiymati va arab tilshunosligidagi ahamiyatiga alohida e’tibor qaratildi. Quyida har bir manba va ulardan qanday foydalanilgani haqida batafsil ma’lumot beriladi:

1. «Al-Avomil al-mi’a» asarining qo‘lyozmasi

1271-hijriyda yozilgan ushbu asar Abdulqohir Jurjoniyning klassik tilshunoslik yo‘nalishidagi muhim merosi hisoblanadi. Qo‘lyozma Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda (inventar raqami 5213 IV).

Asarda arab tilining asosiy grammatik predloglari va ularning qo‘llanilishi tushuntirilgan. Tadqiqot doirasida mazkur manbadan arab tili predloglarining tarixiy rivojlanishiga oid ma’lumotlar tahlil qilindi.

2. Mustafo G‘alayniyning «Jomi’ ad-durus al-arabiya» asari

2000-yilda Bayrutda chop etilgan ushbu asar zamonaviy arab tili grammatikasining mukammal manbai hisoblanadi. Unda arab tilining morfologiyasi va sintaksisiga oid tushunchalar bayon etilgan.

Asar tadqiqotda zamonaviy grammatik nazariyalarning asosiy tushunchalarini tahlil qilish uchun qo‘llanildi. «Al-Avomil al-mi’a» qo‘lyozmasi bilan qiyosiy tahlil qilish orqali klassik va zamonaviy grammatik tushunchalar o‘rtasidagi aloqalar o‘rganildi.

3. Shayx Muhammad Sodiq Muhuammad Yusufning «Tafsiri Hilol» kitobi (2023)

Ushbu tafsir zamonaviy va klassik arab tilidagi matnlarni mazmuniy va grammatik jihatdan tushunishga yordam beradi. Qur’on oyatlarida qo‘llanilgan predloglar tahlil qilinib, ularning semantik xususiyatlari va qo‘llanilishi o‘rganildi.

Tadqiqotda predloglarning arab tilidagi diniy matnlarda qanday rol o‘ynashi haqida maxsus o‘rganishlar olib borildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqola quyidagi metodlardan foydalanilgan holda tayyorlandi:

1. Qiyosiy tahlil

«Al-Avomil al-mi’a» qo‘lyozmasi va «Jomi’ ad-durus al-arabiya» asarlari asosida arab tili predloglari va ularning qo‘llanilishi o‘zaro solishtirildi. Bunda har bir manbadagi tushunchalarning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi.

2. Tarkibiy tahlil

Qur’on va boshqa manbalardan olingan misollar orqali predloglarning grammatik va semantik vazifalari o‘rganildi. Bunda maxsus tizimlashtirish usulidan foydalanib, predloglar tasniflandi va ularning nutq jarayonidagi roli aniqlandi.

3. Tarixiy-dasturiy tahlil

Klassik va zamonaviy manbalar orqali predloglarning rivojlanishi va o‘zgarish jarayonlari o‘rganildi. Bunda arab tilining tarixiy va etnolingvistik xususiyatlari hisobga olindi.

4. Mantiqiy tahlil va umumlashtirish

Har bir manbadagi ma’lumotlar umumiy kontekstda tahlil qilinib, grammatik qoidalarning umumiyliklari va ularning amaliy ahamiyati yoritildi.

Tadqiqotda ushbu usullarning qo‘llanilishi orqali arab tili predloglarining nazariy va amaliy ahamiyatini har tomonlama yoritish imkoni yaratildi. Bunday yondashuv faqat grammatik tushunchalarni tushunish bilan cheklanib qolmasdan, ularning falsafiy va madaniy ahamiyatini ham ochib berishga yordam berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Arab tilida so‘zlar oxiridagi unlilarni o‘zgartirib, ularga boshqa ma’no beruvchi unsurlar «omil»lar deyiladi. Abdulqohir Jurjoniy o‘z asarida omillarni roppa-rosa yuztasini ajratib ko‘rsatgan va ulardan bir ismni qaratqich kelishigida turishini talab etuvchi old ko‘makchilarning sonini o‘n yettita qilib ajratgan. Biz maqolamizda ushbu omillarga kiruvchi oltitasini, ya’ni «الباء», «من», «إلى», «في», «حتى», «اللام» old ko‘makchilarining ma’nolarini tahlil qilib chiqamiz.

I. «الباء» (bilan) old ko‘makchisi quyidagi ma’nolarda ishlatiladi.

«...الباء وهى للإلصاق نحو: مررت بزيد...»

- **«birikib», «yopishib»** kelish ma’nosida, masalan: Zaydning oldidan o‘tdim. (ya’ni, tegay-tegmay Zaydning oldidan o‘tdim);

Mustafo G‘alayiniy «الإلصاق» (birikib, yopishib kelish) ma’nosini ikki xil ishlatilishga ishora qiladi:

« و الإلصاق إما حقيقي نحو: أمسكتُ بيدك. و مسحتُ رأسي بيدي و إما مجازي، نحو: مررتُ بدارك، أو بك، أي: بمكان يقرب منها أو منك». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 126)

Birikib, yopishib kelish ma’nosi (ikki xil ishlatiladi):

1. Haqiqiy, masalan: qo‘lingni ushladim. Boshimni qo‘lim bilan siladim.
2. Majoziy, masalan: hovling oldidan yoki sening oldingdan o‘tdim. Ya’ni hovliga yoki senga yaqin joydan o‘tdim. (Majoziy deganda, o‘sha narsaga tegar-tegmas yaqinligi nazarda tutilmoqda. Haqiqiyda esa, o‘sha predmetga yopishib, birikib kelishi aytilmoqda).

«... للتعدية نحو، ذهبت بزيد...»

- **«o‘timlilikni» ifodalash uchun** (ya’ni o‘timsiz fe’l «الباء» old ko‘makchisi bilan kelganda o‘timli fe’lga aylanadi). Masalan: «Zaydni olib ketdim»;

«الباء» old ko‘makchisi bilan o‘timsiz fe’lning o‘timli fe’lga aylanishini Mustafo G‘alayniy boshqa usulda tushuntiradi:

«... التعدية، و تسمى باء النقل، فهي كالهمزة في تصييرها الفعل اللازم متعديا، فيصير بذلك الفاعل مفعولا، كقولك تعالى: {ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ}[البقرة : 17]، أي أذهبه،...». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 126)

O‘timli fe’l ma’nosida «الباء» old ko‘makchisi «o‘timsizdan o‘timliga o‘tkazuvchi» deb ataladi. U hamza (IV bob fe’lining «أ» alifi) kabi o‘timsiz fe’lni o‘timliga o‘zgartiradi, fe’liy gapning egasi - foil esa, vositasiz to‘ldiruvchi, ya’ni maf’ulga aylanadi. Masalan: Qur’oni Karimda zikr qilinganidek: «Alloh nurlarini ketkazib...» (Baqara: 17), ya’ni nurlarini olib ketib.

«... و للإستعانة نحو، كتبت بالقلم...»

- **«yordam, vosita» ma’nosida** (qurol yoki qandaydir vosita yordamida bajarilayotgan amalni ko‘rsatish uchun) masalan: «qalam bilan (yordamida, vositasida) yozdim»;

«... و للمصاحبة نحو، دخلت عليه بثياب السفر...»

- **«birgalik» ma’nosida**, masalan: «uning oldiga safar kiyimida (safar kiyim bilan) kirdim»;

«... و للمقابلة نحو، بعت هذا بهذا...»

- **«alishtirish, almashtirish»** ma’nosida, masalan: buni buning o‘rniga sotdim;

«المقابلة» (alishtirish) atamasi o‘rniga Mustafo G‘alayiniy «العوض» (almashtiruvchi) atamasini qo‘llagan:

« العوض، و تسمى باء المقابلة أيضًا، و هي التي تدل على تعويض شيء من شيء في مقابلة شيء آخر، نحو: بعتك هذا بهذا و خذ الدار بالفرس». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 127)

«العوض» - almashtirish ma’nosida, shuningdek u «المقابلة» deb ham ataladi. Bunda bir nimani boshqa narsaning o‘rniga almashtirish ma’nosi tushuniladi. Masalan: Buni senga buning o‘rniga sotdim. Ot o‘rniga hovlini ol.

«... و للظرفية نحو، جلست بالمسجد أى فى المسجد...»

- **«o‘rin holi»ni ifodalashda,** masalan: Masjidda o‘tirdim;

«... و للقسم نحو، بالله لأفعلن كذا...»

- **qasamni ifodalashda,** masalan: «Alloh haqqi (Alloh nomi bilan qasam ichamanki) shuni albatta qilaman»;

Mustafo G‘alayiniy qasamni ifodalashda faqat «الظاهر» (ko‘rinuvchi) ismlarga emas, balki «المضمر» (ko‘rinmas) ismlar bilan ham kelishi mumkinligini aytadi:

« القسم، و هي أصل أحرفه . ويجوز ذكر فعل القسم معها؛ نحو: أقسم بالله. و يجوز حذفه ، نحو: بالله لأجتهدنّ. و تدخل على الظاهر، كما رأيتَ، و على المضمر، نحو: بك لأفعلنّ». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 127)

Qasamni ifodalashda, asli bu predlog oddiy predloglar kabidir, lekin u «qasam ichmoq», fe’li bilan ishlatilishi mumkin, masalan: «أقسم بالله» - «Alloh nomi bilan qasam ichaman». Shuningdek, fe’l tushib qolishi ham mumkin, masalan: «بالله لأجتهدنّ» - «Alloh nomi bilan qasam ichamanki, albatta harakat qilaman». «الباء» «الظاهر» (ko‘rinuvchi) ismlarga qo‘shiladi. Buni yuqoridagi misolda ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek «المضمر» (ko‘rinmas) ismlarga ham qo‘shiladi. Masalan: « بك لأفعلنّ - Sen bilan qasam ichamanki, men albatta buni qilaman. (Bu yerda ko‘rinmas olmosh «أنت» sen, uni esa «ك-» birgalik olmoshi ifodalamoqda).

«... و زائدة نحو قوله تعالى: {وَأَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللهِ وَ لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ }[البقرة: 195]...»

- **ortiqcha (ya’ni hech qanday ma’no bermaydi)**, masalan, Qur’oni Karimda zikr qilinganidek: «Va Allohning yo‘lida nafaqa qiling. O‘zingizni halokatga duchor qilmang» (Baqara: 195);

« ... و للسببية نحو، ضربت زيدا بالسوء...»

- **«sabab» ma’nosida**, masalan, Zaydni yomonligidan (ya’ni yomon bo‘lganligi sababli) urdim;

Abdul Qohir «الباء» old ko‘makchisining to‘qqizta ma’nosini bergan, Mustafo G‘alayiniy esa o‘n to‘rtta ma’nosini o‘z asarida tahlil qilgan. Jurjoniyning asarida «الباء» old ko‘makchisining yozilmagan ma’nolari quyidagilar:

« البدل ، و هي التي تدل على اختيار أحد الشيئين على الآخر، بلا عوض و لا مقابلة ، كحديث: ما يسرني بها حمر النعم ، و قول بعضهم : ما يسرني أني شهدت بدرًا بالعقبة ، أي : بدلها...». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 127)

1) «البدل» (almashtirish) ma’nosini bildirsa-da, «عوض» va «مقابلة» ma’nolarini anglatmaydi. Balki bir narsani boshqa narsa o‘rniga afzal ko‘rish ma’nosida kelgan. Masalan: hammadan (hammasidan ko‘ra, hamma narsaning o‘rniga) meni xursand qilayotgan narsa qizil biyadir. Ba’zilar shunday degan: meni xursand qilayotgan narsa bu Aqabaning o‘rniga Badrni ko‘rganim bo‘ldi. (Aqaba va Badr - Saudiya Arabistonidagi tarixiy joy nomlari).

« معنى «من» التبعيضية ، كقولك تعالى : {عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللهِ} [الإنسان: 6]أي: منها» (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 127)

2) «ba’zi» ma’nosidagi «من» old ko‘makchisini bildiradi, masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek: «Bir buloqdanki, undan Allohning bandalari icharlar» (Inson: 6), ya’ni, undan;

« معنى «عن» كقوله التعالى :{فَسْئَلْ بِهِ خَبِيرًا}[الفرقان: 59] ، أيْ : عنه ، و قوله: {سَأَلَ سَآئِلُ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ}[المعارج: 1]». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 128)

3) «عن» (haqida, -dan) old ko‘makchisi ma’nosida, Masalan: «Bas, o‘sha o‘ta xabardordan so‘ra» (Furqon: 59) ya’ni undan. «So‘rovchi voqe’ bo‘luvchi azob haqida so‘radi» (Maorij: 1);

« الإستعلاء ، أيْ معنى «على» كقوله تعالى :{وَ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِن تَأْمَنْهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ} [آل عمران: 75] ، أي على قنطار». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 128)

4) «على» (ustida) old ko‘makchisi ma’nosida, masalan, Qur’oni Karimda zikr qilinganidek: «Ahli kitoblardan, agar hisobsiz molni omonat qo‘ysang, uni senga ado qiladiganlari bor» (Oli Imron: 75), ya’ni «qantar» ni (bir qantar 100 misr ratliga yoki 44,928 kg ga teng) omonat bersang... (so‘zma-so‘z: qantarga omonat qilsang...).

II. Abdul Qohir Jurjoniy ismni qaratqich kelishigida turishini talab qiluvchi harflar guruhida ikkinchi bo‘lib «من» predlogi haqida ma’lumot beradi:

«... ومن لأبتداء الغاية فى المكان نحو، سرت من البصرة إلى الكوفة...»

- masofaning boshlang‘ich nuqtasini ko‘rsatish uchun, masalan: Basradan (Basradan boshlab) Kufaga yo‘l oldim;

«... أو فى الزمان نحو، صمت من يوم الجمعة الى السبت...»

• yoki vaqtning dastlabki nuqtasini ko‘rsatish uchun, masalan: Jumadan (boshlab) shanbagacha ro‘za tutdim;

«... و للبعيض نحو، أخذت من المال...»

• **«ba’zi» ma’nosida**, masalan: Moldan (molning ba’zisini) oldim;

«... و للتبيين نحو قوله تعالى: {فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ}...»

• **«izohlash» ma’nosida** (ya’ni «من» (-dan) predlogidan oldingi umumiy ma’nodagi so‘zni izohlaydi) masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek, «Bas, butlardan iborat najosatdan yiroq bo‘ling!» (Haj:30).

Mustafo G‘alayiniy «من» (-dan) predlogining «Al-avamil al-mia» da berilmagan quyidagi ma’nolarini sanab o‘tgan:

« التأكيد، و هي الزائدة لفظا، أي: في الإعراب، كقوله تعالى:{مَا جَآءَنَا مِن بَشِيرٍ} [المائدة: 19]»(الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 129)

1) ta’kidlash uchun, u shaklan ortiqcha, ya’ni e’robga ko‘ra ishlatilmasa ham bo‘ladi. Masalan, Qur’oni Karimda zikr qilinganidek: «Bizga bashorat berguvchi kelmagan» (Moida: 19);

« البدل، كقوله تعالى : {أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَوةِ الدُّنْيَا مِنَ الْأَخِرَةِ}[التوبة: 38] ، أي بدلها». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 129)

2) «bir nimani boshqa narsaning o‘rniga afzal ko‘rish» ma’nosida, masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek: «Yoki oxiratni qo‘yib, dunyo hayotiga rozi bo‘ldingizmi?» (Tavba: 38) (ya’ni, Oxiratni dunyo hayoti o‘rniga afzal ko‘rishga rozi bo‘ldingizmi?);

« الظرفية ، أي: معنى «في» ، كقوله سبحانه :{مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ }[الأحقاف: 4] ، أي: فيها...» (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 129)

3) «في» (-da) predlogi ma’nosida, masalan, Qur’oni Karimda zikr qilinganidek: «Ular yerdan nimani yaratdilar» (Ahqof: 4), ya’ni, unda;

« السببية و التعليل، كقوله تعالى :{ مِمَا خَطِيئَتِهِمْ أُغْرِقُوا} [نوح: 25]». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 129)

4) «sababini ko‘rsatish, tushuntirish» ma’nosida. Masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek: «Ular xatolari sababli g‘arq qilindilar» (Nuh: 25);

« معنى «عن» ، كقوله تعالى :{فَوَيْلٌ لِلْقَسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللهِ}[الزمر: 22] ». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 129)

5) «عن» (haqida) predlogi ma’nosida. Masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek: «Allohni zikr qilishdan qalblari qotib qolganlarga voy bo‘lsin!» (Zumar: 22) (ya’ni Allohni zikr qilish haqida).

III. Abdul Qohir mazkur guruhda uchinchi bo‘lib «إلى» (-ga) predlogi haqida shunday deydi:

«... و إلى لإنتهاء الغاية فى المكان نحو، سرت من البصرة إلى الكوفة...»

- **masofaning tugagan nuqtasini ko‘rsatish uchun**. Masalan: Basradan Kufaga (Kufagacha) yo‘l oldim;

«... و فى الزمان نحو قوله تعالى: {أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ}[البقرة: 187]...»

- **vaqtning tugagan nuqtasini ko‘rsatish uchun**. Masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek: «Ro‘zani kechasigacha batamom qiling» (Baqara: 187);

«... وبمعنى مع قليلا نحو قوله تعالى: {وَ لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ}[النساء: 2]، أى مع أموالكم...»

- **«مع» (bilan) predlogi ma’nosida kamdan-kam ishlatiladi**, masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek, «Ularning mollarini o‘zingizning mollaringizga qo‘shib yemang» (Niso: 2), ya’ni mollaringiz bilan.

Mustafo G‘alayiniy «إلى» predlogining quyidagi ma’nosini qo‘shimcha qiladi:

«معنى «عند»، وتسمى المبينة، لأنها تبين أن مصحوبها فاعل لما قبلها. وهي التي تقع بعدما يفيد حبا أو بغضا من فعل تعجب او اسم تفضيل، كقوله تعالى: {قَالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدعُونَنِيَ إِلَيْهِ} [يوسف: 33]، أي: أحبُّ عندي. فالمتكلم هو المحب. وقول الشاعر:

أم لا سبيلَ إلى الشباب، وذكره أشهى إليَّ من الرحيق السلسل»

(الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 129)

«عند» (nazdida) predlogi ma’nosida, aniqlashtiruvchi deb ataladi. Chunki bu predlog bajaruvchi (foil)ga qo‘shilib, uning bir faoliyatini boshqasi bilan qiyoslab aniqlashtiradi hamda u yaxshi ko‘rish yoki yomon ko‘rish ma’nosidagi qiyosiy yoki orttirma darajadagi sifat yoki hayrat-taajjubni ifodalovchi fe’llar bilan qo‘llanadi. Masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek:

«U: Ey Robbim, ular meni chorlayotgan narsadan ko‘ra men uchun qamoq mahbubroqdir, - dedi.» (Yusuf: 3), ya’ni mening nazdimda. Shoir shunday deydi:

Endi hech ham yoshlikka yo‘l yo‘q, uni eslash esa

Shirin maydan-da ko‘ra men uchun ishtahaliroq (ya’ni mening nazdimda)

IV. Abdul Qohir ismni qaratqich kelishigida turishini talab qiluvchi harflar guruhida to‘rtinchi bo‘lib «فى» (-da) predlogi haqidagi ma’lumotlarni beradi:

«... و فى للظرفية نحو، زيد فى الدار و نظرت فى الكتاب...»

- **«o‘rin holi» ma’nosida**, masalan, «Zayd hovlida. Kitobda ko‘rdim»;

«... و بمعنى على قليلا نحو، قوله تعالى {وَ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ فِى جُذُوعِ النَّخْلِ}[طـه: 71]...»

- **«على» (-ga, ustida) predlogi ma’nosida kamdan-kam ishlatiladi**, masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek, «Sizlarni xurmo tanasiga osurman» (Toho: 71).

G‘alayiniyning asarida bu ma’nolardan tashqari «في» (-da) predlogining quyidagi ma’nolari uchraydi:

« السببية و التعليل، كقوله تعالى: {لَمَسَّكُمْ فِي مَآ أَفَضْتُمْ فِيهِ عَذَابٌ عَظِيمٌ}[النور: 14]...». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 136)

1) «sababini ko‘rsatish, tushuntirish» ma’nosida. Masalan, Qur’oni Karimda zikr etilganidek: «O‘zingiz ichiga sho‘ng‘igan narsa uchun sizni, albatta, buyuk azob kutar edi» (Nur: 14), (o‘zingiz ichiga sho‘ng‘igan narsa sababli);

« معنى «مع» كقوله تعالى: {قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ}[الاعراف: 38]، أي: معهم». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 136)

2) «مع» (bilan) predlogi ma’nosida. Masalan, Qur’oni Karimda zikr qilinganidek: «U zot: «Sizdan oldin o‘tgan, jin va insdan bo‘lgan ummatlar bilan do‘zaxga kiring», - der.» (A’rof: 38) ya’ni, ular bilan;

« معنى «إلى» كقوله تعالى : {فَرَدُّوا أَيْدِيهِمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ}[إبراهيم: 9]». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 136)

3) «إلى» (-ga) predlogi ma’nosida. Masalan, Qur’oni Karimda zikr qilinganidek: «Ular esa, qo‘llarini og‘izlariga qo‘yib dedilar» (Ibrohim: 9).

V. Navbatdagi predlog **«حتى» (-gacha)** bo‘lib, Abdul Qohir uning quyidagi ma’nolarini zikr qiladi:

«... و حتىلإنتهاء الغاية مجرورها الجزء الأخيرمن الشيء الأول نحو، أكلت السمك حتى رأسها...»

«nihoyasiga yetkazish» ma’nosida. Bunda «حتى» predlogidan keyin kelayotgan so‘z (undan oldingi) birinchi qismga tegishli bo‘lishi kerak, masalan: Baliqni (hatto) boshigacha yedim (boshini yemadim).

Arab tilida «حتى» faqatgina «حرف الجر» (old predlog) bo‘lib emas, balki « حرف العطف» - bog‘lovchi va «حرف إبتداء» (o‘zidan keyin kelayotgan so‘zning ega ekanligiga ishora qiluvchi, ya’ni o‘sha so‘zni bosh kelishikda turishini talab qiluvchi harf) ham bo‘lib kelishi mumkin. Bu haqda Abu Bakr Azhariy «العوامل المائة» asariga bergan sharhida shunday misol keltiradi:

«- و يجوز في قولك : أكلت السمك حتى رأسها /الوجوه الثلاثة: قولك حتى رأسها: بالجر على أن حتى حرف جر – و بالنصب على أنه معطوف على السمكة ، وبالرفع على أنه مبتدأ و خبره محذوف ، أي: حتى رأسها مأكول. و حتى حرف إبتداء». (الدكتور البدراوى زهران، 1983: 173)

«أكلت السمكة حتى رأسها» jumlasini uch xil aytish mumkin:

- agar «أكلت السمكة حتى رأسها» ya’ni, «رأسِها» so‘zining e’robini qaratqich kelishigiga qo‘ysak, demak «حتى» so‘zi «حرف الجر» (predlog)dir. Ma’nosi: Baliqni boshigacha yedim (boshini yemadim);

- agar «أكلت السمكة حتى رأسها» ya’ni, «رأسَها» so‘zining e’robini tushum kelishigiga qo‘ysak, demak «حتى» so‘zi «السمكة» so‘ziga «معطوف» ya’ni, uyushib kelgan, aniqrog‘i «حتى» teng bog‘lovchi vazifasini o‘tab, «رأسَها» so‘zi bilan «السمكة» so‘zini uyushib kelishiga sabab bo‘lmoqda. Ma’nosi: Baliqni boshi bilan birga (boshini ham) yedim.

- agar «أكلت السمكة حتى رأسها» ya’ni, «رأسها» so‘zining e’robi bosh kelishikda bo‘lsa, «رأسها» so‘zi «مبتدأ» (ismiy jumlaning egasi) hisoblanadi, uning «خبر» (kesim)i esa tushib qolgan, «حتى» esa «حرف إبتداء» deyiladi:

أكلتُ السمكة حتى رأسُها (مأكولٌ).
خبرمحذوف

Baliqni yedim, hattoki boshi ham yeyildi.

«... أو متصلا بالجزء الأخير من الشيء الأول نحو: نمت البارحة حتى الصباح... »

- yoki gapning oxirgi qismi birinchi qismiga (ketma-ketlikda ma’no jihatdan) bog‘liq bo‘lishi kerak. Masalan: Kechadan ertalabgacha uxladim (ya’ni, kecha tugab ertalab kiradi).

VI. Abdul Qohir «اللام» (uchun) predlogi haqida shunday yozadi:

«... و اللام للإختصاص نحو، المال لزيد والجل للفرس...»

- **«tegishlilik» ma’nosida**, masalan: Mol Zaydniki (ya’ni Zaydga tegishli), qo‘ng‘iroq otniki (ya’ni, otga tegishli);

«... و للتعليل نحو، ضربت زيدا للتأديب...»

- **«sabab, maqsad» ma’nosida**, masalan: Zaydni tarbiyalash maqsadida urdim;

«... و للقسم نحو، لله لايؤخر الأجل...»

- **qasamni ifodalashda**, masalan: Alloh haqqi (Alloh nomi bilan qasam ichamanki), muddat kechiktirilmaydi;

«... و زائدة نحو، ردف لكم ولا آباء لكم...»

- **ortiqcha**, (ya’ni hech qanday ma’no bermaydi), masalan: «Sizlarga ergashdi, sizlarning otangiz yo‘q».

Mustafo G‘alayiniy «اللام» (uchun) predlogining «tegishlilik» ma’nosini uch xil ko‘rinishda ta’riflagan:

الملكُ – وهي الداخلة بين ذاتين، ومصحوبها يملك – كقوله تعالى: {لِلهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ والأَرْضِ} [لقمان: 26] ،ونحو: «الدار لسعيد».الشيخ مصطفى الغلاييني. (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 136)

1) «Mulkka egalik qilish» ma’nosida, «اللام» (uchun) predlogi ikkita aniq otning orasiga qo‘shilib biri ikkinchisining mulki ekanligini bildirib keladi. Qur’oni Karimda zikr etilganidek, «Osmonlar-u yerdagi narsalar Allohnikidir (ya’ni Allohning mulkidir).» (Luqmon: 26). Masalan: Hovli Sa’idnikidir, ya’ni uning mulkidir.

الاختصاص، وتُسمَّى: لام الاختصاص، ولام الاستحقاق – وهي الداخلة بين معنى وذات – نحو:«الحمد لله والنجاح للعاملين. ومنه قولهم: «الفساحة لقريشٍ، والصباحة لبني هاشم». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 136)

2) «Haqlilik, munosiblik» ma’nosida, shuningdek «haqlilik “lami”» yoki «munosiblik “lami”» deb ataladi. «اللام» (uchun) predlogi mavhum ot bilan aniq ot orasiga qo‘shilib keladi. Masalan: Barcha hamdlar, maqtovlar Allohga tegishlidir. Muvaffaqiyat mehnatkashlarga tegishlidir. Notiqlik, fasohat Qurayshga tegishlidir. Tarovat, go‘zallik Banu Hoshimga tegishlidir.

شِبه المِلك. وتسمى: لام النسبة – وهي الداخلة بين ذاتين، و مصحوبها لا يملك – نحو: «اللجام للفرس». (الشيخ مصطفى الغلاييني، 2000: 136)

3) «Tegishli, lekin mulki emas» ma’nosida, shuningdek «aloqadorlik “lami”» deb ataladi - «اللام» (uchun) predlogi ikkita aniq otning orasiga qo‘shilib biri ikkinchisiga tegishli, lekin mulki emasligini bildirib keladi. Masalan: Yugan otniki, ya’ni yugan otniki, lekin uning mulki emas.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot davomida arab tilidagi olti muhim predlogning («الباء», «من», «إلى», «فى», «حتى», «اللام») sintaktik va semantik xususiyatlari chuqur tahlil qilindi. Abdulqohir Jurjoniyning «Al-Avomil al-Mi’a» asarida berilgan klassik yondashuvlar va Mustafo G‘alayniyning «Jomi’ ad-durus al-arabiya» asaridagi zamonaviy tahlillar o‘zaro qiyosiy ravishda o‘rganildi.

Abdulqohir Jurjoniyning asari XI asrning lingvistik an’analariga xos bo‘lgan tafsilotlar bilan boy bo‘lib, arab tilini yangi o‘rganuvchilar uchun dastlabki manba bo‘lib xizmat qilgan. Uning tahlillari predloglarning ma’nolari va vazifalarini qisqa va aniq tushuntirishga qaratilgan. Ayniqsa, «الباء», «من», «إلى» kabi asosiy predloglarning ma’nolarini keng yoritgan.

Mustafo G‘alayniyning «Jomi’ ad-durus al-arabiya» asari esa predloglarning sintaktik vazifalarini nafaqat an’anaviy nuqtai nazardan, balki zamonaviy tilshunoslik talablarini hisobga olgan holda tushuntirib bergan. Uning tahlillari ko‘plab misollar va tafsilotlar bilan boyitilgan bo‘lib, turli kontekstlarda predloglarning semantik o‘zgarishini namoyon etadi.

Qur’oni Karimdan keltirilgan misollar tahlillari predloglarning ma’nolari kontekstga bog‘liq holda qanday o‘zgarishi mumkinligini ko‘rsatdi. Bu nafaqat grammatik tadqiqot uchun, balki ma’naviy mazmunni chuqur tushunishda ham katta ahamiyatga ega. Jumladan:

- «الباء» predlogi vosita, sabab va aloqani ifodalashda juda ko‘p qo‘llanilgan.
- «من» predlogi kelib chiqish nuqtasi va ajratish ma’nolarini tasvirlashda o‘ta foydali bo‘lgan.
- Qolgan predloglar ham jumla strukturasining ma’noviy aniqligini ta’minlagan.

Tadqiqotning quyidagi muhim xulosalarini ta’kidlash mumkin:

1. Tarixiy va zamonaviy yondashuvlar uyg‘unligi: Abdulqohir Jurjoniy va Mustafo G‘alayniyning yondashuvlari bir-birini to‘ldiradi. Klassik va zamonaviy manbalar o‘rtasidagi o‘xshashliklar arab tilidagi predloglarning ko‘p asrlar davomida barqaror bo‘lib qolganligini ko‘rsatadi;
2. Kontekstning ahamiyati: Qur’on misollari asosida, predloglarning ma’nolari va vazifalari turli kontekstlarda o‘zgarib turishi namoyon etildi. Bu, ayniqsa, semantik tahlillar uchun muhim ahamiyatga ega;

3. Arab tili o‘quvchilari uchun amaliy ahamiyat: Ushbu tadqiqot orqali arab tilini o‘rganuvchilarga jumla tuzilishi va ma’nosini to‘g‘ri anglashda ko‘mak beradigan qimmatli ma’lumotlar taqdim etildi.

Tadqiqot natijalari arab tilining nainki grammatik qoidalarini, balki uning ma’naviy, madaniy va ilmiy ahamiyatini yanada kengroq anglashga yordam beradi. Bundan tashqari, tadqiqot arab tili grammatikasini o‘rganishda tarixiy va zamonaviy yondashuvlarni uyg‘unlashtirishning muhimligini yana bir bor tasdiqladi.

Quyidagilar kelgusi tadqiqot yo‘nalishlari uchun tavsiya qilinadi:

- Arab tilidagi boshqa sintaktik elementlarning qiyosiy tahlili.
- Zamonaviy arab tilidagi predloglarning qo‘llanilishidagi o‘zgarishlarni o‘rganish.
- Arab tilini o‘qitish metodologiyasida predloglarni tahlil qilishni yanada takomillashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Белкин, В. М. (1961) Арабская лексикология. – Москва: МГУ.
2. Гиргас, В. (1873) Очерк грамматической системы арабов. – СПб: Типография Императорской Академии Наук.
3. Гранде, Б.М. (1963) Курс арабской грамматики в сравнительно историческом освещении. – Москва: Изд. вост. Лит.
4. Звегинцев, В.А. (1962) Очерки по общему языкознанию. – Москва: МГУ.
5. Симашко, Т.В. (2001) История лингвистических учений: античность, средневековье. – Архангельск: ГУ им. М.В. Ломоносова.
6. Штумме, Г. (1922) Арабский язык. Грамматический очерк. – Москва.
7. Юшманов, Н.В. (1998) Работы по общей фонетики, семитологии и арабской классической морфологии. – Москва: Вост. лит. РАН.
8. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. (2023) Тафсири Ҳилол. – Тошкент: Хилол-Нашр.
9. Журжоний, Абдулқоҳир. المائة العوامل – “Al-avāmilu-l-mi'a”. ЎзР ФАШИ. Қўлёзма №5213 IV
10. الغلاييني مصطفى الشيخ. العلمية الكتب دار.العربية الدروس جامع. – بيروت،2000
11. زهران البدراوى الدكتور.للجرجانى العربية علم اصول فى النحوية المائة العوامل. دارالمعارف. – القاهرة.1983

REFERENCES:

1. Belkin, V. M. (1961) Arabskaya leksikologiya. – Moskva: MGU. (In Russian)
2. Girgas, V. (1873) Ocherk grammaticheskoy sistemi arabov. – SPb: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk. (In Russian)
3. Grande, B.M. (1963) Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osveshyenii. – Moskva: Izd. vost. lit. (In Russian)

4. Zveginsev, V.A. (1962) Ocherki po obshyemu yazikoznaniyu. – Moskva: MGU. (In Russian)

5. Simashko, T.V. (2001) Istoriya lingvisticheskix ucheniy: antichnost, srednevekovye. – Arxangelsk: GU im. M.V. Lomonosova. (In Russian)

6. Shtumme, G. (1922) Arabskiy yazik. Grammaticheskiy ocherk. – Moskva. (In Russian)

7. Yushmanov, N.V. (1998) Raboti po obshey fonetiki, semitologii i arabskoy klassicheskoy morfologii. – Moskva: Vost. lit. RAN. (In Russian)

8. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. (2023). Tafsiri Hilol. Toshkent: Hilol-Nashr. (In Arabic and Uzbek)

9. Abdulqohir Jurjoniy. Al- ‘Avāmil al-Mi’a (Yuz omil). O‘zR FA Sharqshunoslik instituti. Qo‘lyozma №5213 IV. (In Arabic)

10. Shayh Mustafa al-G‘alayini. (2000). Jāmi‘ad-Durūs al-‘Arabiyya. Bayrut: Dar al-Kutub al- ‘Ilmiyya. (In Arabic)

11. Doktor al-Badroviy Zahron. (1983). Jurjoniyning Yuz grammatik omillari arab tili ilmining asoslarida. Qohira: Dar al-Ma‘arif. (In Arabic)

A NEW LEVEL OF COOPERATION BETWEEN THE STATES OF UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN

Oltiboyev Alisher Meyliyevich
Acting associate professor of Alfraganus University,
Doctor of Philosophy on historical sciences, PhD
Tel.: +998 91 321-69-26
e-mail: alisheroltiboyev6@gmail.com

Annotation. The article provides a detailed examination of the strategic partnership between Uzbekistan and Kazakhstan, highlighting its elevation to a new level and its regional and global significance. It analyzes the historical roots, current development, and future prospects of political, economic, and cultural cooperation between the two countries. Projects and initiatives in strategic areas such as energy, transport, and logistics aimed at expanding trade and economic collaboration are highlighted. The article reviews the efforts of both states to develop international trade and transit infrastructure and examines the impact of these processes not only on national economies but also on overall regional stability and development. Additionally, attention is given to cultural and humanitarian cooperation, including scientific research, educational programs, and cultural exchanges. The article discusses the contributions of Uzbekistan and Kazakhstan to regional security, including strengthening border security, addressing environmental challenges, and managing water resources. Prospects for multilateral cooperation in the new era are also analyzed, including the implementation of digital technologies, the development of green energy, and innovation-driven sectors. This study underscores the strategic importance of the relations between the two countries and their role on both regional and international levels.

Keywords: *cooperation, neighborliness, friendly relations, interstate, interregional, bilateral and multilateral strategic partnership, development, equal cooperation, intergovernmental, agreement.*

O‘ZBEKISTON VA QOZOG‘ISTON DAVLATLARI O‘RTASIDAGI HAMKORLIK ALOQALARINING YANGI SIFAT BOSQICHI

Oltiboyev Alisher Meyliyevich
Alfraganus Universiteti dotsenti v.b.
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Tel.: +998 91 321-69-26
e-mail: alisheroltiboyev6@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston va Qozog‘iston davlatlari o‘rtasidagi strategik hamkorlik aloqalari yangi bosqichga ko‘tarilgani, bu jarayonning mintaqaviy va global miqyosdagi ahamiyati haqida batafsil ma’lumot berilgan. Ikki mamlakat o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning tarixiy ildizlari, bugungi kundagi

rivojlanishi hamda istiqbollari chuqur tahlil qilingan. Savdo-iqtisodiy sohadagi hamkorlikni kengaytirish, xususan, energetika, transport va logistika kabi strategik sohalardagi loyiha va tashabbuslar yoritilgan. Maqolada ikki davlatning xalqaro savdo va tranzit infratuzilmasini rivojlantirish borasidagi sa'y-harakatlari, bu jarayonlarning nafaqat milliy iqtisodiyotga, balki mintaqadagi umumiy barqarorlik va taraqqiyotga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Shu bilan birga, madaniy-gumanitar hamkorlik, jumladan, ilmiy-tadqiqot, ta'lim va madaniy almashinuv dasturlari ham ko'rib chiqilgan. Maqolada O'zbekiston va Qozog'istonning mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashda o'zaro hamkorlikdagi hissasi, xususan, chegara xavfsizligini mustahkamlash, ekologik muammolarni hal qilish va suv resurslarini boshqarishdagi hamkorlikning muhim jihatlari ham yoritilgan. Yangi davrdagi ko'p tomonlama hamkorlikning istiqbollari, jumladan, raqamli texnologiyalarni joriy etish, yashil energetika va innovatsion sohalardagi hamkorlikning keng imkoniyatlari ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *hamkorlik, ahil qo'shnichilik, do'stona munosabat, davlatlararo, mintaqalararo, ikki va ko'p tomonlama strategik sheriklik, taraqqiyot, teng huquqli hamkorlik, hukumatlararo, bitim.*

НОВЫЙ УРОВЕНЬ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ УЗБЕКИСТАН И КАЗАХИСТАН

Алтыбоев Алишер Мейлиевич
И.о. доцента Университета Альфраганус
Доктор философии по историческим наукам, (PhD)
Тел.: +998 91 321-69-26
e-mail: alisheroltiboyev6@gmail.com

Аннотация. В статье подробно рассматриваются стратегические партнерские отношения между Узбекистаном и Казахстаном, их подъем на новый уровень, а также региональное и глобальное значение этого процесса. Анализируются исторические корни, текущее развитие и перспективы политического, экономического и культурного сотрудничества между двумя странами. Освещены проекты и инициативы в стратегических областях, таких как энергетика, транспорт и логистика, направленные на расширение торгово-экономического сотрудничества. В статье рассматриваются усилия двух государств по развитию международной торговли и транзитной инфраструктуры, а также влияние этих процессов не только на национальные экономики, но и на общее региональное развитие и стабильность. Также уделено внимание культурно-гуманитарному сотрудничеству, включая научные исследования, образовательные программы и культурный обмен. В статье анализируется вклад Узбекистана и Казахстана в обеспечение региональной безопасности, включая укрепление пограничной безопасности, решение экологических проблем и управление водными ресурсами. Рассматриваются перспективы многостороннего сотрудничества в новой эпохе, в том числе внедрение цифровых технологий,

развитие зеленой энергетики и инновационных сфер. Это исследование подчеркивает стратегическое значение отношений между двумя странами, а также их роль на региональном и международном уровнях.

Ключевые слова: *сотрудничество, добрососедство, дружественные отношения, межгосударственные, межрегиональные, двустороннее и многостороннее стратегическое партнерство, развитие, равноправное сотрудничество, межправительственное, соглашение.*

KIRISH

Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq O‘zbekistonning xalqaro tashqi siyosati muhim yo‘nalish sifatida shakllantirildi. Bosqichma-bosqich mamlakat tashqi siyosatining ustuvor yo‘nalishlari belgilab borildi. Ta’kidlash joizki, O‘zbekiston tashqi siyosatida Qozog‘iston mustaqillikning ilk yillaridan asosiy tashqi hamkor sifatida qaraldi. Ikki davlatning mustaqillik sharoitidagi munosabatlari yo‘lga qo‘yilishining ildizlari sovet davlatining so‘nggi yillariga borib taqalishi ham buni muayyan darajada asoslaydi. Mamlakat ichida kechayotgan keskin o‘zgarishlar va tanazzullar, ikkinchi tomondan shu jarayonlar ta’sirida xalqaro munosabatlar tizimida ro‘y berayotgan transformatsiyalar birin-ketin mustaqillikni qo‘lga kiritgan yangi davlatlar oldida birinchi navbatda hal qilinishi kerak bo‘lgan murakkab vazifalarni kun tartibiga chiqarib qo‘ydi. Ularning deyarli barchasini umumiy bo‘lgan maqsadlar – uzoq kutib erishilgan suverenitetni saqlab qolish va mamlakat xavfsizligini ta’minlash, mustaqil davlatchilik asoslarini yaratish, iqtisodiyotni qayta tiklash va xalq farovonligini ta’minlaydigan jamiyat qurish birlashtirib turardi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda yo‘lga qo‘yiladigan tashqi siyosat yo‘nalishining to‘g‘ri tanlanishi muhim ahamiyat kasb etgan. Shu boisdan tarixiy, milliy, madaniy, diniy yaqinlik asosida dunyoning yangi bir geosiyosiy makoniga aylangan Markaziy Osiyoning mustaqil mamlakatlari og‘ir vaziyatda birinchi navbatda bir-birini qo‘llab quvvatladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Bugungi kunga qadar O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining shakllanishi, jahon mamlakatlari va xalqaro tashkilotlar bilan ikki va ko‘p tomonlama hamkorlik munosabatlari ilmiy jihatdan bir qator olimlar tomonidan o‘rganilgan. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar aks etgan adabiyotlarga E. Nuriddinov, A. Qirg‘izboyev, M. Raximov, L. Babaxodjayeva, R. Alimov, N. Ziyamov, Ch. Ko‘charov, Sh. Arifxanov, S. Atajanova, X. Nizomov, N. G‘ofurov, F. Ismatullayev, D. Sayfullayev, O. Abdimo‘minov va G‘. Mirzayev kabi mualliflarning izlanishlarini kiritish mumkin. Biroq, bu tadqiqotlarda mustaqillik yillaridagi O‘zbekiston - Qozog‘iston hamkorlik aloqalarining ayrim jihatlarigagina e’tibor qaratilgan. Shu bilan birga, asosiy tadqiqot obyekti sifatida O‘zbekiston Respublikasi va Qozog‘iston Respublikasi o‘rtasidagi munosabatlarga bag‘ishlab yozilgan fundamental ilmiy tadqiqot ishlarining soni juda kamligini alohida ta’kidlash joiz. Mavzu yuzasidan S. Atajanova, A. Oltiboyev va M. Xurramov kabi olimlar ikki davlat o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy-gumanitar

sohalarga oid tadqiqotlarni amalga oshirgan. Mazkur maqolada ham ikki davlatning iqtisodiy hamkorligiga doir materiallar va ma’lumotlar o‘rganildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Zamonaviy yondashuvlar asosida maqolada tarixiylik tamoyili, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va tizimli-xronologik tahlil kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan. Maqolada tarixiylik tamoyili va xolislik tamoyiliga izchil amal qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

So‘nggi yillarda dunyoda yuz berayotgan shiddatli o‘zgarishlar jamiyatning barcha jabhalariga, jumladan, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy va madaniy turmush tarziga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayon globallashuvning jadallashishi, axborot texnologiyalari rivoji va mintaqaviy integratsiya jarayonlarining kuchayishi bilan yanada dolzarb tus olmoqda. Aynan shunday sharoit har bir davlatni mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash, o‘zaro manfaatli sheriklik aloqalarini rivojlantirishga undamoqda.

Bugungi kunda millatlar va xalqlarning o‘zaro hamjihatligi va totuvligi global barqarorlik va xavfsizlikni ta’minlashning muhim sharti sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu munosabat bilan, O‘zbekiston Respublikasi o‘z tashqi siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilashda qo‘shni davlatlar bilan teng huquqli va o‘zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratmoqda.

Xususan, mamlakatning mintaqaviy barqarorlikka qo‘shayotgan hissasi, iqtisodiy, madaniy va mafkuraviy aloqalarni mustahkamlash borasidagi amaliy qadamlari, shuningdek, o‘zaro ishonch va hurmatga asoslangan siyosat yuritish tamoyillari O‘zbekistonning xalqaro maydondagi nufuzini yanada oshirmoqda. Ushbu siyosat natijasida qo‘shni davlatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy loyihalar muvaffaqiyatli amalga oshirilib, mintaqadagi umumiy rivojlanish jarayoniga katta hissa qo‘shmoqda (Mirziyoyev Sh., 2018).

Ma’lumki, Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasidagi ahil qo‘shnichilik va do‘stona munosabatlar uzoq tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, bu xalqlarning urf-odatlari, an’analari va qadriyatlari bir-biriga yaqinligi bilan ajralib turadi. Bu mintaqaning umumiy madaniy va tarixiy merosi xalqlar o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish uchun mustahkam zamin bo‘lib xizmat qilmoqda. O‘zbekiston uchun Markaziy Osiyo davlatlari bilan do‘stlik va hamkorlik aloqalarini rivojlantirish tashqi siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Ayniqsa, Qozog‘iston Respublikasi bilan ikki va ko‘p tomonlama ishonchga asoslangan munosabatlar mamlakatning mintaqaviy hamkorlikda yetakchi sherik sifatidagi rolini tasdiqlaydi.

Qozog‘iston va O‘zbekiston o‘rtasidagi strategik hamkorlik turli sohalarda muvaffaqiyatli amalga oshirilayotgan amaliy loyihalarda o‘z aksini topmoqda. Xususan, iqtisodiy hamkorlik, savdo-sotiq hajmining o‘sishi, madaniy-gumanitar almashinuvlar va chegaradosh hududlar rivoji bo‘yicha birgalikdagi sa’y-harakatlar ikki mamlakat o‘rtasidagi do‘stona munosabatlarni yanada mustahkamlab kelmoqda.

Shu tariqa, O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘zaro manfaatli sheriklik asosida mintaqada barqarorlik va farovonlikni ta’minlashga salmoqli hissa qo‘shib kelmoqda.

Markaziy Osiyoning istiqboli ko‘p jihatdan O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi munosabatlarning rivoji bilan uzviy bog‘liq. Ushbu haqiqatni chuqur anglagan ikki mamlakat yetakchilari 2017-yil 23-mart kuni “Strategik sheriklikni yanada mustahkamlash” bo‘yicha kelishuvga erishganlari mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishga bo‘lgan intilishlarini yorqin namoyon etadi. Bu kelishuv nafaqat iqtisodiy va siyosiy aloqalarni mustahkamlash, balki madaniy va ijtimoiy hamkorlikni chuqurlashtirishda ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi bunday sheriklik, mintaqaning barqarorligi va farovonligi uchun mustahkam zamin yaratib, Markaziy Osiyoning global maydondagi mavqeini mustahkamlashda katta ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa ikki davlatning strategik hamkorlikdan birdek manfaatdor ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ta’kidlash joizki, 2017-yildan boshlab O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarda yangi bosqich boshlandi. Xususan, 2017-yil 23-mart kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Ostonaga tashrifi davomida o‘zaro hamkorlikning yangi formatiga o‘tildi. Bu format, asosan, mintaqalar o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqalarni yo‘lga qo‘yish va ularni qo‘llab-quvvatlashni o‘z ichiga oladi. Ushbu yondashuv ikki mamlakat o‘rtasidagi strategik sheriklikni mustahkamlashga qaratilgan muhim qadamlardan biri sifatida qaralmoqda.

Mazkur tashrif doirasida “O‘zbekiston Respublikasi hukumati bilan Qozog‘iston Respublikasi hukumati o‘rtasida Mintaqalararo hamkorlik to‘g‘risida” bitim imzolandi. Ushbu hujjat ikki davlat o‘rtasida mavjud iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatni to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Bitim mintaqalarning iqtisodiy imkoniyatlarini birlashtirish, savdo aloqalarini kengaytirish, sanoat kooperatsiyasini yo‘lga qo‘yish va boshqa muhim sohalarda yangi tashabbuslarni amalga oshirishga imkoniyat yaratdi (O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari to‘plami, 2017: 44-49). Shuningdek, ushbu hamkorlik mamlakatlarning mintaqaviy iqtisodiy integratsiyasini chuqurlashtirish va xalqaro maydonda o‘z mavqeini mustahkamlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. “Mintaqalararo hamkorlik to‘g‘risida”gi bitim doirasida qator qo‘shma loyihalar amalga oshirilishi rejalashtirilgan bo‘lib, ular ikki tomonlama aloqalarning barqaror rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Shu tariqa, 2017-yildan boshlangan yangi bosqich O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi munosabatlarda amaliy hamkorlikning yangi darajasini ta’minladi.

Natijada, qisqa vaqt ichida O‘zbekistonning Toshkent, Navoiy, Sirdaryo viloyatlari, Qozog‘istonning Qizilo‘rda va Janubiy Qozog‘iston viloyatlari o‘rtasida hamkorlik to‘g‘risida shartnomalar imzolanib, hamkorlikning amaliy qadamlari qo‘yildi (Xidirov Q., 2017). Jumladan, 2017-yili O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi strategik hamkorlikni mustahkamlash bo‘yicha amalga oshirilgan birgalikdagi sa’y-harakatlar natijasida ikki tomonlama tovar ayirboshlash hajmi

sezilarli darajada oshirilib, 2 milliard AQSH dollariga yetkazildi. Bu ko‘rsatkich, ikki davlat o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar tarixida muhim qadam sifatida baholanib, savdo-iqtisodiy munosabatlarning yangi bosqichga ko‘tarilganligini anglatadi.

Mazkur yutuqqa erishishda o‘zaro manfaatli savdo kelishuvlari, birgalikda tashkil etilgan savdo ko‘rgazmalari, iqtisodiy forumlar va hukumatlararo komissiyalar faoliyati muhim rol o‘ynadi. Ayniqsa, transport va logistika yo‘nalishidagi qo‘shma loyihalar, ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirish va o‘zaro chegara oldi savdoni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar bu jarayonni tezlashtirdi. Shu paytda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi va Qozog‘iston Respublikasi o‘rtasida 2017-2019-yillarga mo‘ljallangan iqtisodiy hamkorlik strategiyasi” iqtisodiy aloqalarni yangi darajaga chiqarishda alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni yangi bosqichga ko‘tarishga qaratilgan chora-tadbirlar o‘z ijobiy natijalarini bera boshladi. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan yangilanish siyosati jarayonida ikki davlat o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish bo‘yicha yangicha yondashuvlar ishlab chiqildi va ularni amalga oshirishda hukumatlararo komissiyaning faoliyati alohida ahamiyat kasb eta boshladi.

Xususan, 2017-yil 23-fevral kuni Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston va Qozog‘iston hukumatlararo komissiyasining navbatdagi uchrashuvi davomida turli yo‘nalishlardagi hamkorlikni yanada kengaytirish bo‘yicha muhim kelishuvlarga erishildi. Ushbu kelishuvlar orasida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish bo‘yicha aniq loyihalarni amalga oshirish masalalari ham mavjud edi. Ayniqsa, “GM Uzbekistan” kompaniyasi avtomobillarini Qozog‘istondagi “Allyur” kompaniyalari guruhi ishlab chiqarish bazasida yig‘ish loyihasini amalga oshirish bo‘yicha erishilgan kelishuv ikki tomonlama hamkorlikning muvaffaqiyatli namunasi bo‘lib xizmat qildi.

Mazkur kelishuv, nafaqat sanoat sohasidagi aloqalarni mustahkamladi, balki ikki mamlakatning iqtisodiy integratsiyasini chuqurlashtirishga ham xizmat qildi. Bu kabi amaliy qadamlar O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi strategik sheriklikning iqtisodiy samaradorligini oshirish, savdo hajmini kengaytirish va yangi ish o‘rinlari yaratish uchun mustahkam asos yaratdi. Shu tariqa, hukumatlararo komissiyaning faoliyati mintaqaviy hamkorlikni yangi bosqichga ko‘tarishda muhim rol o‘ynadi.

O‘zbek-qozoq savdo-iqtisodiy hamkorligi holatini O‘zbekistondagi innovatsion jarayonlar sharoitida o‘rganish o‘zaro munosabatlarning ilgari ishlatilmagan yangi shakllari joriy etilganini ko‘rsatmoqda. Savdo ayirboshlash jarayoniga xususiy korxona va fermer xo‘jaliklarini jalb qilishdan tashqari, ikki mamlakatning alohida hududlari o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqalarni joriy etish keng rivojlangan. Ilgari samarasiz bo‘lgan zaxiralardan maqsadli foydalanish savdo-iqtisodiy hamkorlikni sezilarli darajada jonlantirishga imkon berdi. Buni aniq raqamli ma’lumotlar asosida baholash mumkin. Bunda 2016-yilda O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi tovar aylanmasi 1 898,9 mln. AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 2017-yilga kelib bu ko‘rsatkich 2055,7 mln. AQSh dollariga yetganligini ko‘rish mumkin. Ikki mamlakat

hukumatlararo komissiyasining iqtisodiy-savdo sohasidagi strategik sheriklikni mustahkamlash bo‘yicha faol harakatlari keyingi yillarda o‘z samarasini bera boshladi. Masalan, 2018-yilda savdo hajmi 2919,6 mln. AQSh dollarini, 2019-yilda 3335,0 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Biroq, 2020-yil jahonda pandemiya sharoiti tufayli O‘zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan o‘zaro tovar ayirboshlash hajmi pasayganligini O‘zbekiston va Qozog‘iston Respublikalari o‘rtasidagi tovar ayirboshlash hajmida ham kuzatish mumkin. 2020-yil ikki mamlakat savdo-iqtisodiy tovar aylanmasi 3 018,5 mln. AQSh dollarini tashkil etgan (O‘zRDCQ JA. 2021).

O‘zbekiston Respublikasining Qozog‘iston Respublikasi bilan 2021–2023-yillardagi savdo-iqtisodiy tovar aylanmasi (mln. AQSh dollarida) (Hakimov O., 2024).

Yil	Savdo aylanmasi	Eksport	Import	Saldo
2021	**3920,6**	1178,4	2742,2	-1563,8
2022	**4651,1**	1407,5	3243,5	-1836,0
2023	**4398,9**	1372,5	3026,4	-1653,9

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy hamkorlik aloqalari, ularning yangi bosqichga ko‘tarilishi va turli sohalardagi hamkorlik loyihalari keng ko‘lamda amalga oshmoqda. So‘nggi yillardagi siyosiy o‘zgarishlar va amalga oshirilgan islohotlar mintaqa barqarorligi va taraqqiyotiga hissa qo‘shganini ta’kidlash lozim. Ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlar nafaqat ikki tomonlama manfaatli hamkorlik, balki butun Markaziy Osiyoda iqtisodiy integratsiyani mustahkamlashga xizmat qiluvchi muhim omil ekani qayd etiladi. Tahliliy ma’lumotlarga ko‘ra, savdo ayirboshlash hajmi va iqtisodiy hamkorlik ko‘lami yildan yilga oshib bormoqda, bu esa ikki davlatning kelgusi taraqqiyoti uchun mustahkam asos bo‘ladi.

Shuningdek, pandemiyaning savdo munosabatlariga ta’sirini qayd etgan holda, kelgusida savdo-iqtisodiy aloqalarning yanada kuchayishiga va mintaqadagi barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishish imkoniyatlari mavjudligini anglash mumkin. Qolaversa, imzolanayotgan shartnoma va bitimlar O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi hamkorlikning muvaffaqiyatli davom etishi va kengayishi uchun yanada keng imkoniyatlar yaratayotganini ko‘rsatmoqda. Yuqoridagi asosiy xulosalardan kelib chiqqan holda O‘zbekiston va Qozog‘iston Respublikalarining o‘zaro hamkorlik aloqalarini yanada rivojlantirish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalar ilgari surildi:

1. O‘zbekiston va Qozog‘iston Respublikalari o‘rtasidagi savdo iqtisodiy hamkorlik va qo‘shma investitsion loyihalar bo‘yicha doimiy ravishda xalqaro forumlar tashkil etish;

2. Ikki mamlakatning transport kommunikatsiya sohasidagi hamkorligini rivojlantirishga qaratilgan raqamli texnologiyalarga asoslangan veb loyihalar yaratish;

3. Davlatlar o‘rtasidagi va chegara bo‘yi hududlardagi temir yo‘l va avtomobil transport aloqalarini tiklash va iqtisodiy infratuzilmani shakllantirish.

Muxtasar qilib aytganda, ikki davlat o‘rtasidagi mustahkam hamkorlik aloqalari nafaqat ikki davlatning iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlaydi, balki Markaziy Osiyoda hamkorlik va integratsiya jarayonlariga kuchli turtki beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Мирзиёев, Ш.М. (2018) Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Тошкент: Ўзбекистон.

2. Ҳакимов, Обид. Ўзбекистон ва Қозоғистон: иқтисодий ҳамкорлик кўлами ҳам, имкониятлари ҳам катта. // Янги Ўзбекистон. 2024 йил 9 апрель.

3. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг жорий архиви (ЎзР ДСҚ ЖА). 2000 – 2020 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси ва Қозоғистон Республикаси ўртасида ташқи савдо айланмаси ҳақида маълумот. 3 – варақ. (Murojaat etilgan sana: 12.03.2021.).

4. Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномалари тўплами. – Тошкент, 2017. - № 1-2 сони. – Б. 44-49.

5. Халқ сўзи, 2017 йил 18 март.

6. Халқ сўзи, 2017 йил 24 март.

7. Хидиров Қ. Ўзбекистон – Қозоғистон: яқин қўшничилик ва ўзаро ишончга асосланган ҳамкорлик. // Халқ сўзи, 2017 йил 1 ноябрь.

8. https://review.uz/post/centralnaya-aziya-v-prioritete-vneshney-politiki-uzbekistana. (Murojaat etilgan sana: 20.03.2021.).

REFERENCES:

1. Mirziyoyev, Sh.M. (2018) Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – Toshkent: O‘zbekiston. (In Uzbek)

2. Hakimov, Obid. O‘zbekiston va Qozog‘iston: iqtisodiy hamkorlik ko‘lami ham, imkoniyatlari ham katta. // Yangi O‘zbekiston. 2024 yil 9 aprel. (In Uzbek)

3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining joriy arxivi (O‘zR DSQ JA). 2000 – 2020 yillar davomida O‘zbekiston Respublikasi va Qozog‘iston Respublikasi o‘rtasida tashqi savdo aylanmasi haqida ma’lumot. 3 – varaq. (Murojaat etilgan sana: 12.03.2021.). (In Uzbek)

4. O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari to‘plami. – Toshkent, 2017. - № 1-2 soni. – B. 44-49. (In Uzbek)

5. Xalq so‘zi, 2017 yil 18 mart. (In Uzbek)

6. Xalq so‘zi, 2017 yil 24 mart. (In Uzbek)

7. Xidirov Q. O‘zbekiston – Qozog‘iston: yaqin qo‘shnichilik va o‘zaro ishonchga asoslangan hamkorlik. // Xalq so‘zi, 2017 yil 1 noyabr.

8. https://review.uz/post/centralnaya-aziya-v-prioritete-vneshney-politiki-uzbekistana (Murojaat etilgan sana: 20.03.2021.). (In Uzbek)

THE CONSTITUTION OF THE TURKISTAN AUTONOMOUS SOVIET REPUBLIC IS A SOURCE FOR STUDYING THE ACTIVITIES OF LOCAL AUTHORITY

Sodiqov Furqat Fatulloyevich
Oriental University
Acting associate professor of the History department, PhD
Tel.: +998 99 531-45-55
e-mail: furkatsodikhov@gmail.com

Annotation. This article analyzes the structure, formation and electoral system of local authority in Turkistan Autonomous Soviet Republic based on the constitutions of the of 1918 and 1920. The first constitution of the Turkistan ASR, adopted in 1918, contained information on the creation of local governments, the legal basis for central and local government, and the establishment of an electoral system during their creation. The above issues are also covered in the new constitution of the republic, adopted in 1920, and the article provides a comparative analysis of both constitutions. The constitutions of the Turkistan Autonomous Republic used primary sources based on archival documents to cover the activities of local government. At the same time, based on domestic and foreign studies, it has been proven that local government bodies in the Turkistan Autonomous Republic consist of region devisions – volost, village and rural councils according to the newly established Soviet model. Based on archival sources and thematic studies, conclusions and proposals were made on this issue.

Keywords: *soviet, constitution, syezd, uezd, volost, village, awul (town), elections, local government, deputy.*

TURKISTON AVTONOM SOVET RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYALARI MAHALLIY BOSHQARUV IDORALARI FAOLIYATINI O‘RGANISH MANBASI SIFATIDA

Sodiqov Furqat Fatulloyevich
Oriental universiteti
Tarix kafedrasi dotsenti v.b., t.f.f.d.(PhD)
Tel.: +998 99 531-45-55
e-mail: furkatsodikhov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston Avtonom Sovet Respublikasining 1918 va 1920-yilgi konstitutsiyalari asosida respublikadagi mahalliy boshqaruv idoralarining tuzilishi, shakllanishi, hamda saylov tizimi tahlil qilingan. 1918-yilda qabul qilingan Turkiston ASRning dastlabki konstitutsiyasida mahalliy boshqaruv idoralarining tashkil etilishi, markaziy va mahalliy boshqaruv idoralarining huquqiy

asosi va ularni tuzishda saylov tizimining yo‘lga qo‘yilganligi bo‘yicha ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, 1920-yilda qabul qilingan respublikaning yangi konstitutsiyasida ham yuqoridagi masalalar yoritilgan bo‘lib, maqolada ikkala konstitutsiya qiyosiy tahlil qilingan. Turkiston Avtonom Respublikasi konstitutsiyalarida mahalliy boshqaruv idoralari faoliyatini yoritishda arxiv hujjatlari asosidagi birlamchi manbalardan foydalanilgan. Shu bilan birga, mahalliy va xorijiy tadqiqotlar asosida Turkiston Avtonom Respublikasidagi mahalliy boshqaruv idoralari yangicha tashkil etilgan sovet andozasida viloyat, uezd, volost, qishloq va ovul sovetlaridan iborat ekanligi dalillangan. Arxiv manbalari va mavzuga oid tadqiqotlar asosida masala yuzasidan xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: *sovet, konstitutsiya, syezd, uezd, volost, qishloq, ovul, saylov, mahalliy boshqaruv idoralari, deputat.*

КОНСТИТУЦИИ ТУРКЕСТАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ – ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ УПРАВЛЕНИЯ

Содиков Фуркат Фатуллоевич
Университет Ориентал
И.о. доцента кафедры истории, к.и.н. (PhD)
Тел.: +998 99 531-45-55
e-mail: furkatsodikhov@gmail.com

Аннотация. В данной статье анализируется структура, формирование, избирательная система местных органов управления в республике на основе конституций Туркестанской Автономной Советской республики 1918 и 1920 годов. Первая конституция Туркестанской АСР, принятая в 1918, давала сведения об организации органов местного самоуправления, о правовых основах центрального и местного управления, а также об установлении избирательной системы в период их создания. Вышеуказанные вопросы также освещены в новой конституции республики, принятой в 1920 году, и в статье был проведен сравнительный анализ обеих конституций. В конституциях Туркестанской Автономной Республики при освещении деятельности органов местного самоуправления использовались первоисточники на основе архивных документов. В конституциях Туркестанской Автономной Республики для освещения деятельности местных органов управления использовались первоисточники, основанные на архивных документах. В то же время на основе отечественных и зарубежных исследований доказано, что органы местного самоуправления в Туркестанской Автономной Республике состоят из областных, уездных, волостных и сельских советов по вновь сложившейся советской модели. На основе архивных источников и тематических исследований были

сделаны выводы и предложения по этому вопросу.

Ключевые слова: *совет, конституция, съезд, уезд, волость, село, авул (аул), выборы, местные органы управление, депутат.*

KIRISH

Turkistonda sovet hokimiyati o‘rnatilgach, mahalliy boshqaruv idoralari qayta shakllantirildi. Ushbu idoralarni shakllantirishning huquqiy asosi sifatida Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi Konstitutsiyasi asosiy rol o‘ynadi. 1918-yilning 5–15-oktyabr kunlari bo‘lib o‘tgan Turkiston ASRning Favqulodda VI syezdida uning konstitutsiyasi qabul qilindi. Ushbu hujjatda respublikaning boshqaruv tuzilmasi, saylov tizimi va mahalliy boshqaruv idoralari faoliyatining huquqiy masalalari yoritilgan. 1920-yil sentyabr oyida yangi konstitutsiya qabul qilindi. Ushbu maqolada respublikaning ikkala konstitutsiyasi tahlili asosida Turkiston Sovet Respublikasining mahalliy boshqaruv idoralari faoliyati o‘rganilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mazkur mavzuni yoritishda Rossiyada D.V. Kuznetsov tomonidan 2015-yilda chop etilgan “Советские конституции. Хрестоматия. В 4 частях. Част 1. Первые советские республики, 1918-1922 гг.” to‘plamining 1-qismidan foydalanildi. Ushbu to‘plamda sobiq Sovet Ittifoqining barcha respublikalari konstitutsiyalari matni keltirilgan. Shuningdek, Qahramon Rajabov va Mirodil Haydarovlarning “Turkiston tarixi (1917-1924)” monografiyasida Turkiston ASSR konstitutsiyalari qabul qilinishi va uning respublika boshqaruv tizimidagi o‘rni to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan.

F. Sodiqovning “O‘zbekiston SSRda mahalliy boshqaruv idoralari faoliyati (1917-1938-yillar)” monografiyasida Turkiston ASSRdagi konstitutsiyalar va ularning mahalliy boshqaruv idoralari faoliyatidagi o‘rni tahlil qilingan bo‘lib, unda respublika konstitutsiyalari, mahalliy boshqaruv idoralarining tuzilishi, huquqiy maqomi, ularni shakllantirishda saylov tizimining o‘rni kabi masalalar bo‘yicha to‘liq ma’lumot berilgan.

O‘zbekiston Milliy Arxivining 17-fond 270, 286 va 745-ishlari, 25-fond 1060-ishi, 2231-fond 290-ishida Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi konstitutsiyalarida mazkur respublika mahalliy boshqaruv idoralarining shakllanishi, saylov tizimi va undagi kamchiliklar, mahalliy boshqaruv idoralarini shakllantirishda sovet hukumatining yuritgan siyosati masalalari bo‘yicha ma’lumotlar berilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani yozish jarayonida O‘zbekiston Milliy Arxivi materiallari, tegishli dissertatsiya va monografiyalardagi faktlardan foydalanilgan holda tarixiylik va xolislik tamoyillariga tayanildi. To‘plangan materiallarni tartibga keltirishda analiz va sintez usullari qo‘llanildi. Tarixiy xronologiya, tarixiy parallel, qiyosiy tahlil usullari orqali maqola bo‘yicha zarur ma’lumotlar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Turkiston ASR Konstitutsiyasi, aslini olganda, 1918-yil 10-iyunda Butunrossiya Sovetlarining II-syezdida qabul qilingan birinchi sovet konstitutsiyasi - RSFSR Konstitutsiyasi asosida tuzilgan edi. Bu holatni Turkistondagi sovet hukumati rahbarlaridan biri A. F. Solkin o‘z nutqida quyidagicha e’tirof etgan edi: “Sovetlarning II-syezdida Turkiston Respublikasi Konstitutsiyasini yaratish uchun tuzilgan komissiya hech qanday ish qilmadi. Qachonki telegraf orqali Butunrossiya Konstitutsiyasi olingach, Turkiston Respublikasi Konstitutsiyasining asosiy qoidalari ishlab chiqildi” (Ражабов Қ., Ҳайдаров М., 2002: 52). Turkiston ASR Konstitutsiyasi respublikada mahalliy boshqaruv idoralarining huquqiy asosini ta’minlab berdi. Ushbu konstitutsiyaga ko‘ra, Turkiston ASRda mahalliy boshqaruv idoralari viloyat hududlarida Sovetlarning viloyat syezdiga, uezd hududlarida Sovetlarning uezd syezdiga, volost hududida Sovetlarning volost syezdiga, shahar, qishloq, shahar tipidagi qishloqlar, ovullar hududida shu joylar ishchi, soldat, dehqon deputatlari Sovetlariga va saylovchilarning bevosita umumiy yig‘ilishiga tegishli bo‘lgan[4].

Konstitutsiyaga ko‘ra, Turkistonda saylov huquqi joriy etildi. Umuman olganda, sovet hokimiyati tomonidan umumiy saylov huquqining joriy etilishi o‘z davri uchun katta natija edi. Bunga sovet davlat boshqaruv tizimi shakli asos bo‘lib xizmat qildi. Chunki barcha sovet respublikalari markaziy va mahalliy boshqaruv shakllari saylanadigan syezdlar va ularning ijroiya qo‘mitalari hamda sovetlardan iborat edi (Кузнецов Д., 2015: 155).

Sovet hukumati mahalliy sovetlarni saylovlar asosida shakllantirdi va bu o‘sha davrda ochiqlik va shaffoflik uchun qo‘yilgan katta qadam edi. Lekin, saylovlarning qanday tartibda o‘tkazilishi, saylovda qatnashadigan nomzodlarning sovet hokimiyati manfaatlariga mos kelishi shartligi, saylovlarda boylar, dindorlar, savdogar va sudxo‘rlar hamda boshqa qatlamlarning ishtirok etishiga yo‘l qo‘ymaslik, ushbu saylovlarning faqat sovet hokimiyati uchun xizmat qilganini va saylovlar bolsheviklar tomonidan davlat boshqaruvini to‘liq nazorat qilish vositasi sifatida foydalanilganini ko‘rsatadi. Turkiston ASR Konstitutsiyasiga ko‘ra, 18 yoshga to‘lgan, o‘z mehnati bilan kun ko‘rib, yollanma mehnat kuchidan foydalanmaydigan kishilar, sovet armiyasi harbiylari saylovlarda qatnashish huquqiga ega bo‘lgan. Saylash va saylanish huquqidan quyidagi toifalarga kiruvchi kishilar mahrum qilingan:

a) foyda keltirishni maqsad qiluvchi yollanma mehnatdan foydalangan shaxslar;

b) mehnat qilmasdan topilgan daromadlar hisobiga yashovchilar, ya’ni ko‘chmas mulk yoki sarmoyadan keluvchi foyda foizi hisobiga yashovchi shaxslar;

c) xususiy savdo vositachilari;

d) monaxlar, cherkovlar va diniy ziyoratgohlarda xizmat qiluvchi diniy

[4] O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 3-varaqning orqasi.

xizmatchilar;

e) politsiya, xususan, jandarm va qo‘riqlash bo‘limlarining sobiq agentlari va xizmatchilari, shuningdek, Rossiyada hukmronlik qilgan podsho xonadoni a’zolari;

f) ruhiy xasta deb tan olingan va e’tirof etilgan kishilar hamda ularga tenglashtirilgan shaxslar;

g) mavjud qonun va sud hukmi bilan og‘ir jinoyati uchun jazo muddatini o‘tayotgan shaxslar (Таraев M., 2018: 7).

Boylar, savdogarlar va oldingi hokimiyat davrida faoliyat yuritgan shaxslarning saylov huquqidan mahrum etilishi jamiyatda noroziliklarni keltirib chiqardi. Saylov tizimi soliq siyosati bilan chambarchas bog‘liq hisoblangan. Har bir saylov huquqidan mahrum qilingan shaxsga nisbatan katta soliq solingan va saylov huquqidan mahrum qilinganlarga katta majburiyatlar yuklatilgan. Bularga hosilni yig‘ib olishda qo‘shimcha rejalarni yuklash, davlatdan ssuda va moddiy yordam ololmaslik, farzandlarini maktabga olmaslik, respublika ichida harakatlanishning cheklanganligi, bozorlarda ularga xizmat ko‘rsatmaslik, yo‘llarni ta’mirlash, irrigatsiya majmualarini tozalash, yuklarni yetkazib berish va hokazolarni keltirish mumkin (Таraев M., 2018: 7). Bunga o‘xshagan holatlar jamiyatda qo‘rquv va noroziliklarni keltirib chiqardi: xalqning o‘ziga to‘q, tadbirkor va diniy qatlamlarini dastlab sovet hokimiyatiga qarshi faol va passiv kurashga yo‘naltirgan bo‘lsa, sovet hokimiyati kuchaygach, yashab qolish uchun kurash ushbu qatlamlarning jamiyatda tranformatsiyaga uchrashiga sabab bo‘ldi. Kambag‘al, batrak va savodsiz aholi esa sovet hokimiyatini yangi imkoniyatlarni baxshida etuvchi hukumat sifatida qabul qildi.

1920-yil 19–24-sentyabr kunlari Turkiston ASSR Sovetlarining IX syezdi bo‘lib o‘tdi. Unda Turkiston ASSR yangi konstitutsiyasi qabul qilindi. 1920-yilda Turkiston ASSR ma’muriy jihatdan 6 viloyat, 32 uezd va 466 volost va 3925 qishloq jamoasiga bo‘lingan. Turkiston ASSRdagi viloyat va uezdlar:

1. Sirdaryo viloyatida 7 ta uezd bo‘lgan. Bular Qazali, Perovsk, Chernyayev, Turkiston, Avliyoota, Toshkent, Mirzacho‘l.

2. Amudaryo viloyati 2 ta uezddan tashkil topgan. Bular Sho‘raxon, Chimboy.

3. Yettisuv viloyati. 7 ta uezddan tashkil topgan. Bular Lepsin, Kopal, Jarkent, Qorako‘l, Norin, Pishpek, Verniy.

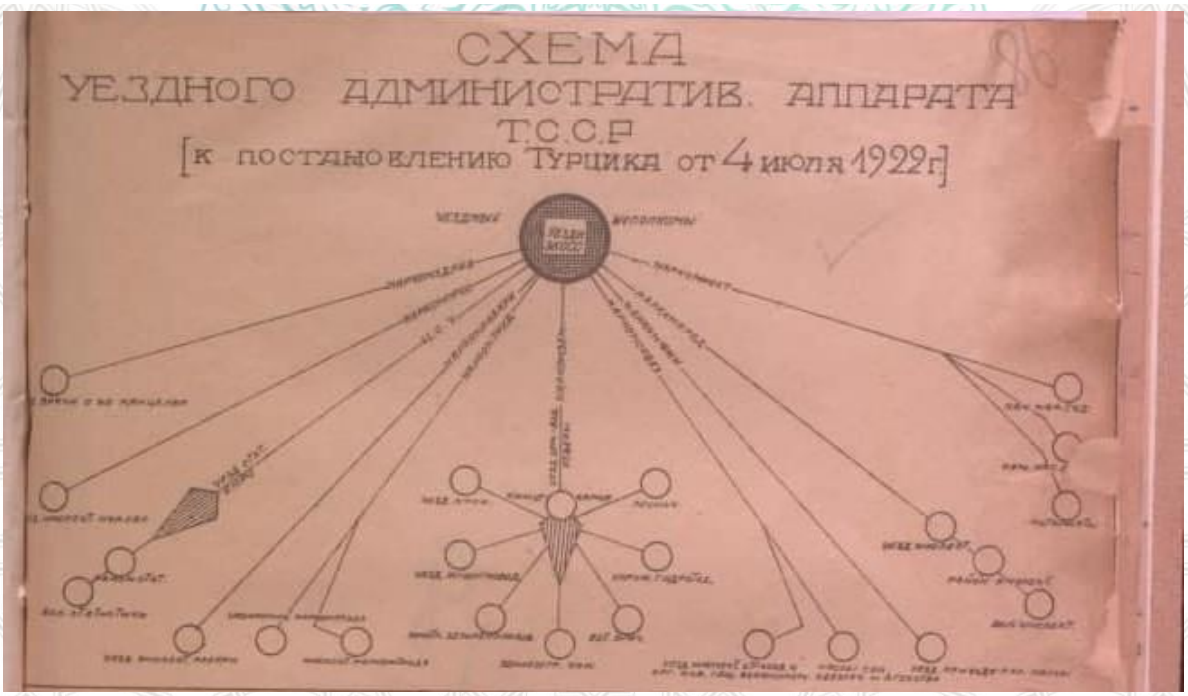
4. Farg‘ona viloyatida 7 ta uezd bo‘lgan. Bular Andijon, O‘sh, Marg‘ilon, Namangan, Qo‘qon, Xo‘jand, Pomir.

5. Samarqand viloyati 4 ta uezddan tashkil topgan. Bular Samarqand, Kattaqo‘rg‘on, Jizzax, O‘ratepa.

6. Kaspiyorti viloyatida 4 ta uezd bo‘lgan. Bular Marv, Tajan, Poltorask, Krasnovodsk (Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С., 2015: 165).

Turkiston ASSRning yangi konstitutsiyasi 1918-yilgisi asosida tuzilgan bo‘lib, unda ko‘pgina o‘zgarish va qo‘shimchalar kiritilganligini ko‘rish mumkin. Yangi

konstitutsiyaning qabul qilinishiga sabablardan biri, sovet hokimiyati Turkistonda mustahkam o‘rnashib olgach, bolsheviklar o‘z hokimiyatini o‘rnatgan boshqa respublikalarda RSFSR kabi yagona boshqaruv modelini shakllantirish vazifasi qo‘yilgan edi. Bu sovetlarning syezdlari va ijro hokimiyatida ijroiya qo‘mitalarining shakllantirilishi edi. Xususan, tadqiq qilinayotgan mahalliy boshqaruv idoralari tizimida ham buni ko‘rish mumkin. Masalan, 1918-yilgi konstitutsiyaning 36-moddasida – “Shaharlarda shahar soveti 100 saylovchiga bir deputat hisobida, qishloq va ovullarda qishloq sovetlari 200 aholiga bir deputat hisobida saylanib, qishloqlarda deputatlar soni 3 nafardan kam va 30 nafardan ko‘p bo‘lmasligi kerak bo‘lgan. Shahar va qishloq sovetlari deputatlarining faoliyati muddati 3 oyni tashkil etadi”[5], deb yozilgan edi. 1920-yilgi konstitutsiyaning 71-moddasida qishloq va ovullarda qishloq sovetlari 100 aholiga bir deputat hisobida saylanib, qishloqlarda deputatlar soni 3 nafardan kam va 50 nafardan ko‘p bo‘lmasligi, shahar va qishloq sovetlari deputatlarining faoliyati muddati 6 oyni tashkil etishi yozilgan[6]. Yuqoridagi moddalarni sharhlaydigan bo‘lsak, 1918-yil konstitutsiyasida aholisi 600 nafardan 6 minggacha bo‘lgan qishloq va ovullardan deputatlar saylangan, aholisi 600 nafardan kam bo‘lgan qishloq yoki ovullar boshqa shunday subyektlar bilan qo‘shilib, deputatlar sovetini tuzgan bo‘lsa, yangi konstitutsiyada aholisi 300 nafardan 5 minggacha bo‘lgan qishloq va ovullardan deputatlar saylangan. 1920-yil konstitutsiyasida Turkistonning qishloq va ovullari aholisining real miqdoridan kelib chiqib sovetlar tuzilishi ishlab chiqilgan[7].

1-rasm. Turkiston ASSRning 1922-yilgi viloyat va uezd boshqaruv tuzilishi.

[5] O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 4-varaqning orqa tomoni.
[6] O‘zbekiston MA, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1060-ish, 20-varaqning orqa tomoni.
[7] O‘zbekiston MA, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1060-ish, 20-varaqning orqa tomoni, 21-varaq.

Shuningdek, ijroiya qo‘mitasi a’zolari tarkibi sonida o‘zgarishlar bo‘lganini ko‘rish mumkin. Masalan, avval ijroiya qo‘mita a’zolari shaharlarda 7 nafardan 15 nafargacha tarkibda saylangan bo‘lsa[8], yangi konstitutsiyada 3 nafardan 15 nafargacha tarkibda saylanadi, deb yozilgan[9].

1920-yilning 12-oktyabrida yangi konstitutsiya asosida mahalliy boshqaruv idoralariga saylovlar o‘tkazish bo‘yicha Turkiston ASSR XKSning qarori qabul qilindi. Unda uch oy muddat ichida saylovlarni o‘tkazish ta’kidlab o‘tilgan[10].

Saylovlarda Turkiston ASSRning millati va dinidan qat’iy nazar, 18 yoshga to‘lgan kishilar, ishchilar, sanoat, savdo va qishloq xo‘jaligi xizmatchilari, yollanma ishchi kuchidan foydalanmaydigan dehqon va kazaklar, sovet armiyasi xizmatchilari qatnashishi mumkin bo‘lgan. Yollanma mehnat asosida foyda ko‘radigan kishilar, sudxo‘rlar, xususiy tijorat vositachilari, dindorlar, sovetlardan oldingi davr politsiyasida xizmat qilganlar, imperiya xonadoni a’zolari, ruhan nosog‘lom va jinoiy javobgarlikka tortilgan fuqarolar saylov huquqidan mahrum etilgan (Кузнецов Д., 2015: 38). Sovet hokimiyatiga qarshi kurashayotgan qurolli harakat vakillari saylovda ishtirok etishi uchun, sovetlar tomoniga o‘tishi va o‘z mehnati bilan faoliyat olib borayotgan bo‘lishi kerak edi.[11]

Turkiston ASSRning 1920-yilgi konstitutsiyasida “Foyda olish uchun yollanma ishchilardan foydalanadiganlar saylov huquqidan mahrum etiladi”, degan band mavjud edi. Turkiston Sovetlarining IX-syezdida mazkur band bo‘yicha muhokamada “Muhim ahamiyatga ega ekinlar (paxta, guruch, tamaki va boshqalar)ni yetishtirishda yollanma ishchi kuchidan foydalanadigan dehqonlarga saylov huquqi beriladi”, – deb qaror chiqarilgan edi. Turkiston ASSR XKS ushbuni inobatga olib, mana shunday dehqonlarga saylovlarda qatnashishga ruxsat berdi.[12]

Mahalliy boshqaruv idoralariga saylovlar o‘tkazish uchun saylov komissiyalari tashkil etilgan. 1921-yil 14-iyunda Turkiston ASSR MIQ “Saylov komissiyalari to‘g‘risida”gi nizomni ishlab chiqdi. Unda uezd saylov komissiyalari 5 kishidan, viloyat, volost, qishloq va ovul saylov komissiyalari 3 kishidan iborat qilib tuziladi, komissiyalar ichki ishlar xalq komissarligidan yo‘l-yo‘riqlarni olib turadi, saylovlar o‘tkazilgandan so‘ng komissiyalar bir hafta ichida saylov to‘g‘risidagi ma’lumotlarni viloyat ijroiya qo‘mitasining boshqaruv bo‘limiga, u esa ichki ishlar xalq komissarligiga yetkazadi”, – deb keltirilgan.[13] Yangi konstitutsiya asosida 1920-yilning oxiri va 1921-yilning boshlarida Turkiston ASSRning Sirdaryo, Samarqand, Kaspiyorti viloyatlarida revkomlar tugatildi va ularning o‘rnini yangi saylangan ijroiya

[8] O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 4-varaq.
[9] O‘zbekiston MA, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1060-ish, 21-varaq.
[10] O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 270-ish, 92-varaq.
[11] O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 745-ish, 125 -varaq.
[12] O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 270-ish, 92-varaq.
[13] O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 286-ish, 128-129-varaqlar.

qo‘mitalari egalladi. Farg‘ona, Yettisuv va Amudaryo viloyatlarida harbiy harakatlar davom etayotgani sababli, bu hududda revkomlar saqlanib qolindi[14]. Turkiston Ichki ishlar xalq komissarligining ma’lumotiga ko‘ra, Turkiston ASSRda 1921-yil 1-aprel holatida 29 ta uezd, 33 ta rayon, 23 ta shahar, 446 ta volost va 737 ta qishloq va ovul sovetlari faoliyat yuritgan. Biroq ushbu ma’lumotda qishloq va ovul sovetlari sonining to‘liq emasligini kuzatish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xullas, Turkiston ASSRda qabul qilingan konstitutsiyalar ushbu respublika mahalliy boshqaruv idoralari faoliyatini tashkil etish uchun asos bo‘ldi. Sovet hokimiyati mazkur konstitutsiyalardan davlat boshqaruv tizimini nazorat qilish va o‘ziga dushman kayfiyatdagi insonlarni filtrlash vositasi sifatida foydalandi.

Tadqiqot yakunida erishilgan natijalardan o‘quv darsliklari, o‘quv-uslubiy qo‘llanmalar, tarixiy-ma’rifiy ko‘rsatuv va manbalarda foydalanish mumkin. Ushbu ilmiy ish Turkiston ASSRdagi mahalliy boshqaruv idoralari faoliyatini yoritishda respublika konstitutsiyalarining o‘rni bo‘yicha zaruriy ma’lumotlar beradi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rajabov Q., Haydarov M. (2002) Turkiston tarixi (1917-1924). – Toshkent.

2. Sodiqov F. (2023) O‘zbekiston SSRda mahalliy boshqaruv idoralari faoliyati (1917–1938-yillar). – Toshkent: “Mahalla va oila” nashriyoti. – 191 b.

3. Советские конституции. Хрестоматия. В 4 частях. Част 1. Первые советские республики, 1918-1922 гг. / Сост. Д.В. Кузнецов. [Электронный ресурс]. – Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2015.

4. Тагаев М. (2018) Социальная и религиозная ксенофобия как инструмент политики советского государства. История и неизлеченные уроки. На примере материалов юга Кыргызстана // Глобальные мнения о плюрализме. Глобальный центр плюрализма. Оттава.

5. O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 3-varaqning orqasi.

6. O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 4-varaq.

7. O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 4-varaqning orqa tomoni.

8. O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 14-varaq.

9. O‘zbekiston MA, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1060-ish, 20-varaqning orqa tomoni.

10. O‘zbekiston MA, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1060-ish, 20-varaqning orqa tomoni, 21-varaq.

11. O‘zbekiston MA, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1060-ish, 21-varaq.

12. O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 270-ish, 92-varaq.

[14] O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 287-ish, 66-varaq.

13. O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 745-ish, 125-varaq.
14. O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 286-ish, 128-129-varaqlar.
15. O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 287-ish, 66-varaq.

REFERENCES:

1. Rajabov Q., Haydarov M. (2002) Turkiston tarixi (1917-1924). – Toshkent. (In Uzbek)
2. Sodiqov F. (2023) O‘zbekiston SSRda mahalliy boshqaruv idoralari faoliyati (1917-1938-yillar). – Toshkent: “Mahalla va oila” nashriyoti. – 191 b. (In Uzbek)
3. Советские конституции. Хрестоматия. В 4 частях. Част 1. Первые советские республики, 1918-1922 гг. / Сост. Д.В. Кузнецов. [Электронный ресурс]. – Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2015. (In Russian)
4. Тагаев М. (2018) Социальная и религиозная ксенофобия как инструмент политики советского государства. История и неизлеченные уроки. На примере материалов юга Кыргызстана // Глобальные мнения о плюрализме. Глобальный центр плюрализма. Оттава. (In Russian)
5. O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 3-varaqning orqasi. (In Russian)
6. O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 4-varaq. (In Russian)
7. O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 4-varaqning orqa tomoni. (In Russian)
8. O‘zbekiston MA, R-2231-fond, 1-ro‘yxat, 290-ish, 14-varaq. (In Russian)
9. O‘zbekiston MA, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1060-ish, 20-varaqning orqa tomoni. (In Russian)
10. O‘zbekiston MA, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1060-ish, 20-varaqning orqa tomoni, 21-varaq. (In Russian)
11. O‘zbekiston MA, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1060-ish, 21-varaq. (In Russian)
12. O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 270-ish, 92-varaq. (In Russian)
13. O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 745-ish, 125-varaq. (In Russian)
14. O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 286-ish, 128-129-varaqlar. (In Russian)
15. O‘zbekiston MA, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 287-ish, 66-varaq. (In Russian)

SOCIAL, POLITICAL AND RELIGIOUS LIFE IN THE PERIOD OF HUSAMUDDIN AKHSIKATI

Nishanova Dildora Komiljanovna
Oriental University,
Acting Associate Professor of the Department of History, PhD
Tel.: +998 99 001-48-87
e-mail: dnishanova@yahoo.com

Abstract. Husamuddin Akhsikatiy was a significant scholar who lived during the 11th to 13th centuries, a period marked by distinctive social, political, and religious transformations. However, until now insufficient information has been gathered and studied regarding this era, making it challenging to fully understand his life and contributions. During the time of Husamuddin Akhsikatiy, the territories of Uzbekistan were under the influence of the Seljuk and Karakhanid states. The Karakhanids, in particular, initially operated as an independent state and played a vital role in the advancement of science, culture, and economic life during their period. This era witnessed vigorous activities in the development of science, as well as significant positive transformations in religious and social spheres. Despite these contributions, research and sources about Husamuddin Akhsikatiy have remained scarce. Consequently, there are certain complexities in identifying his contributions to social life and the sciences. This situation undoubtedly poses challenges for historical research and underscores the necessity for a deeper exploration of this historical period. The study of Husamuddin Akhsikatiy and his influence during this era is crucial for future research, as it sheds light on his contributions to the development of science and culture.

Keywords: *Husomuddin Akhsikatiy, history of Akhsikent, scientific heritage, Muntakhab ul-Husomiy, life of the scholar, social life.*

HUSOMUDDIN AXSIKATIY YASHAGAN DAVRDAGI IJTIMOIY, SIYOSIY VA DINIY HAYOT

Nishanova Dildora Komiljanovna
Oriental universiteti,
Tarix kafedrasi dotsenti v.b., PhD
Tel.: +998 99 001-48-87
e-mail: dnishanova@yahoo.com

Annotatsiya. Husomuddin Axsikatiy, XI–XIII asrlarda yashagan muhim ilm-fan arbobi bo‘lib, uning davri o‘ziga xos ijtimoiy, siyosiy va diniy o‘zgarishlar bilan ajralib turadi. Biroq, hozirgi kungacha bu davr haqida yetarli ma’lumotlar to‘planmagan va o‘rganilmaganligi sababli, uning hayoti va faoliyatini to‘liq tushunish qiyin.

Husomuddin Axsikatiy yashagan paytda, O‘zbekiston hududlari Saljuqiylar va Qoraxoniylar davlatlari tarkibida bo‘lgan. Qoraxoniylar, o‘z navbatida, dastlab mustaqil davlat sifatida tashkil topgan va o‘z davrida ilm-fan, madaniyat va iqtisodiy hayotda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Ushbu davrda ilm-fan taraqqiyotida qizg‘in faoliyat yuritilgan. Shuningdek, diniy va ijtimoiy hayotda ham muhim ijobiy o‘zgarishlar ro‘y bergan. Biroq, bu xizmatlarga qaramay, Husomuddin Axsikatiy haqida tadqiqotlar va manbalar juda kam. Natijada, uning ijtimoiy hayotga, ilm-fanga qo‘shgan hissasini aniqlashda ma’lum bir murakkabliklar yuzaga kelmoqda. Bu holat, albatta, tarixiy tadqiqotlar uchun qiyinchiliklar keltirib chiqaradi va o‘z navbatida, tarixiy davrni yanada chuqurroq o‘rganishga zarurat tug‘diradi. Husomuddin Axsikatiy va uning mazkur davrdagi ta’siri tarixi, ilm-fan va madaniyat rivojiga qilgan hissasining o‘rganilishi kelajakdagi tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: *Husomuddin Axsikatiy, Axsikent tarixi, ilmiy meros, Muntaxab ul-Husomiy, alloma hayoti, ijtimoiy, hayot.*

СОЦИАЛЬНАЯ, ПОЛИТИЧЕСКАЯ И РЕЛИГИОЗНАЯ ЖИЗНЬ ВО ВРЕМЯ ХУСОМУДДИНА АХСИКАТИ

Нишанова Дилдора Комилжановна
Университет Ориентал,
И.о. доцент кафедры История, PhD
Тел.: +998 99 001-48-87
e-mail: dnishanova@yahoo.com

Аннотация. Хусомуддин Ахсикати, важный учёный XI–XIII веков, который жил в эпоху уникальных социальных, политических и религиозных изменений. Однако, до сих пор недостаточно информации об этом периоде, и его жизнь и деятельность остаются не до конца понятными. Хусомуддин Ахсикати жил в то время, когда территории Узбекистана были под властью Сельджукид и Каракханидских государств. Каракханиды, в свою очередь, были независимым государством и играли важную роль в развитии науки, культуры и экономики. В это время научное развитие шло с остротой, а также произошли важные изменения в религиозной и общественной жизни. Однако, несмотря на это, исследования и источники по Хусомуддину Ахсикати очень ограничены. Результатом является то, что трудно достичь полного понимания его роли в обществе и науке. Недостаток информации создает сложности для полноты исторических исследований и требует более глубокого изучения эпохи. Огранение знаний о Хусомуддине Ахсикати и его влиянии на историю науки и культуры является важным для будущих исследований.

Ключевые слова: *Хусомуддин Аксикатий, история Аксикента, научное наследие, Мунтахаб ул-Хусомий, жизнь улемы, социальная жизнь.*

KIRISH

Ma’lumki, Husomuddin Axsikatiy XI–XIII asrlarda ilm-fan taraqqiy etgan bir davrda yashagan. Bu vaqtda mazkur hududlar Saljuqiylar va Qoraxoniylar (Xoqoniylar)ga tegishli bo‘lgan. Qoraxoniylar, dastlab mustaqil davlat sifatida faoliyat yuritgan. Keyinchalik Qoraxoniylar davlati Saljuqiylar hukmdori Malikshoh tomonidan (480–481/1087–1088) bosib olinadi va bu yerlarni u Qoraxoniylar vositasida boshqaradi. Ammo 1141–1142-yillarda (hijriy 536) Saljuqiylar hukmdori Sulton Sanjar Movarounnahrni Qoraxitoylarga boy beradi. Saljuqiylar kabi Qoraxitoylar ham davlat boshqaruvida Qoraxoniylardan foydalanadi. Xususan, Qoraxoniylar hukmdori Arslonxon (1102-1130) tomonidan 16 ming xitan oilasi Movarounnahrga ko‘chirilib, ulardan Qoraxoniylar davlati chegaralarini himoya qilish uchun foydalanilgan. Xitan aholisi ko‘payishi bilan Arslonxon ayollarni erkaklardan alohida joylashtirishni buyuradi. Shundan so‘ng xitanlar Bolasog‘unga ko‘chib o‘tdilar va ular bilan Arslonxon o‘rtasida tez-tez to‘qnashuvlar bo‘lib turadi (Дутураева Д., 2010:31).

Ichki ziddiyatlar ayni kuchaygan vaqtda Bolasog‘un xoqoni taxtni saqlab qolish niyatida Qoraxitoy Go‘rxoniga yordam so‘rab murojaat qiladi. Go‘rxon bu taklifni ko‘pdan kutib yurganligi bois, u katta qo‘shin yuborib, Qoraxoniylarning markaziy shahri Bolasog‘unni ishg‘ol qiladi va o‘z qarorgohini shahar yaqinida o‘rnatadi (Shoniyozov K., 2020: 239). Qoraxitoylar ko‘p vaqt o‘tmay Yettisuv va Sharqiy Turkistonni ishg‘ol qiladilar. Qoraxitoylar Bolasog‘unni olgan vaqtida (1129—1130) bu yerda Elxon Ahmad Ibn Xasan xonlik qilgan (u taxtga 1103-yilda o‘tirgan). Musulmon manbalarida qayd etilishicha, Qoraxitoy hukmdorlarining davlat boshliqlari unvoni Go‘rxon bo‘lgan. Ibn Asirning talqin qilishicha: Go‘r xitoy tilida podshohlarni ulug‘lovchi unvon, ya’ni, ulug‘lar ulug‘i, degan ma’noni bildirgan. XII asrning 30-yillari oxirlarida Qoraxoniylar davlatining sharqiy qismi batamom Qoraxitoylar qo‘liga o‘tgan.

Qoraxitoylar Sharqiy va G‘arbiy Turkistonda, Movarounnahrda 526/1130–1211-yillar orasida hukmronlik qilgan mo‘g‘ul davlati edi. Ulardan so‘ng 607/1210-yilda Xorazmshohlar hokimiyat tepasiga kelgan va Qoraxoniylar hukmronligi o‘z nihoyasiga yetgan.

Qoraxoniylar sulolasining (225-607/840-1211) yuksalishi natijasida musulmon jamiyatida chuqur o‘zgarishlar ro‘y berdi (Бартолд В. 1963: 137). Bu sulolaning nomini Yevropa sharqshunoslari Qoraxoniylar deb atagan. Chunki, ularning unvonlariga qora («qudratli») degan unvon qo‘shib aytilgan. Shuningdek, ular Ilikxonlar (aniqrog‘i, ilig) deb ham ataladi (Bosvort K., 2007: 87). Qoraxoniylar davlati g‘arbda Buxorodan va Sirdaryoning quyi oqimidan sharqda Yetti suv va Qoshg‘argacha yetgan. 407/1016-yilda Qoraxoniylar o‘rtasida o‘zaro nizo boshlanadi va taxminan, 433/1041-yildan keyin esa, yaxlit xonlik ikki qismga ajralib ketadi. Natijada, markazi Buxoroda bo‘lgan Movarounnahr va Farg‘onaning Xo‘jandgacha

boradigan g‘arbiy hududlarini o‘z ichiga olgan g‘arbiy xonlik, hamda o‘z ichiga Talas, Isfijob, Shosh, Farg‘onaning sharqiy hududlari, Yettisuv va Qoshg‘arni olgan sharqiy xonlik yuzaga keldi (Bosvort K., 2007: 87). Bu xonlikning siyosiy va harbiy poytaxti Bolasog‘un bo‘lgan, ammo doimiy va madaniy markazi Qoshg‘ar edi. Qoraxonlar hukmronligi Movarounnahrda qariyb 200 yil davom etdi (Shoniyozov K., 237-bet).

Tadqiqotchilarning fikricha, Qoraxoniylar turkiy qabilalar konfederatsiyasidan iborat bo‘lib, ular tarkibida Qarluq, Yag‘mo, Chigil, Tyurgash, Arg‘un, O‘g‘uz kabi yirik qabilalar bor edi (Shoniyozov K., 237-bet).

Qoraxoniylarning boshqaruv institutida turkiy davlatga xos kuchli an’analar saqlanib qolgan bo‘lib, ular Alp-tegin, Atim-tegin, Tog‘an-tegin, Tog‘ril-tegin, Ulug‘-tegin, Humtegin, Chag‘ri-tegin, Aka-og‘a, Subashi og‘a, Tonga-og‘a, Yel-og‘a, Tarxan/tarkan, bek kabi titul va unvonlar ostida hukumronlik qilgan (Кочнев Б., 2006:126).

Qoraxoniylar davlati Somoniylar davlati kabi markazlashmagan bo‘lsa-da, uni birlashtirishga harakat qilgan shaxslardan biri Ibrohim Tamg‘ochxon edi. Xususan, uning markazlashtirish siyosati pul tizimini birlashtirishda ham ifodalangan (Кочнев Б., 2006: 138).

Mazkur pullar butun hudud bo‘ylab tarqamagan bo‘lsa-da (ba’zi hududlarda dirham, boshqalarida esa, mis-qo‘rg‘oshin pullar muomalada bo‘lgan), Movarounnahrda keng tarqaldi.

Qoraxoniylar davlati o‘z davrida g‘arb va sharq o‘rtasidagi «Oltin ko‘prik» vazifasini o‘tagan. Bunda Buyuk ipak yo‘lining asosiy tarmoqlari mazkur hududdan o‘tganligi va u turli dinlar, shu jumladan, islom dini tarqalishiga katta hissa qo‘shganligini alohida ta’kidlash lozim (Кылычев А., 2016: 207-210). Qoraxoniylar taxtiga 24 yoshida o‘tirgan hukmdorlardan biri Satuk Bug‘roxon islom dinini rasman davlat dini deb e’lon qildi (Айдын А., 2004: 74). Bu nafaqat turkiy qabilalar tomonidan islomning ommaviy qabul qilinishiga va ularning etno-madaniy muhitiga ta’sir ko‘rsatdi, balki islom dinining keyingi tarixida ham hal qiluvchi rol o‘ynadi.

Satuk Bug‘roxon tomonidan islom dinining qabul qilinishi masalasi manbalarda turlicha talqin qilinadi. Jumladan «Tazkira-i Bug‘roxon» asarida keltirilishicha Somoniylar sulolasi vakili xoja Abu Nasr Samoniy Olloh tomonidan Satuk Bug‘roxonning ustozi etib tanlangan. U tushida Muhammad (s.a.v.)ni ko‘radi va undan Turkistonga jo‘nab ketish hamda Qoraxoniylarni topish ishorasini oladi. Safardan maqsad Satuk Bug‘roxonga Qur’onni o‘rgatish edi. Bir so‘z bilan aytganda, Satuk Bug‘roxon «islomni qabul qilish va turkiy xalqni musulmon qilish» uchun mo‘jallangan shaxs edi.

Satuk Bug‘roxon o‘z tangalarini Shihabu-d-davla laqabi ostida zarb qildirgan. Lekin bu laqab xalifa tomonidan rasman unga berilmagan. Bunday «o‘z-o‘zini tabriklash» o‘sha paytdagi odatiy amaliyotga zid bo‘lgan va bu «Qoraxoniylar islomi»

«xalifalik islomi» bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lmaganligini ko‘rsatadi (Кочнев Б., 2006: 83). Keyinchalik u Xorun laqabli Abdulkarim nomli musulmoncha ism bilan chaqirila boshladi (Джамоли С., 2018: 95).

Manbalarda Qoraxoniylar Farg‘onadan Shosh (Toshkent)gacha bo‘lgan yerlarni qaysi vaqtda qo‘lga kiritganligi to‘g‘risida aniq ma’lumotlar uchramaydi. Lekin Qoraxoniy hukmdor Eloq Nasrxon davrida, to‘g‘rirog‘i 380\990-91-yillarda Farg‘onada tangalar zarb qilingan (Караев О., 1983: 114). X asrda Farg‘onada Quva, Nasrobod kabi yirik shaharlar bo‘lishi bilan birga, alohida qismlar ham mavjud edi. X-XII asrlarda Axsi, Marg‘ilon, Rishton, Andijon kabi shaharlar siyosiy va iqtisodiy markazlar sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi (Бернштам А., 1951). Xususan, tog‘-kon sohasida, asosan, janubiy mintaqalardan, jumladan, merkuriy (Sox), oltin va kumush (Nekad), ammiak, qatron, asbest, firuza, temir, mis va qo‘rg‘oshin (Nessay mintaqasi)dan qazib olingan. Shimoliy Farg‘onada ham ruda konlari bor edi. Masalan, Axsikent yaqinidan kumush va oltin qazib olingan. Bundan tashqari, mintaqada pardador, dovotdor, tashtdor, jashnigir, qutvol, salor, sarhang, sipohsalor, biruq, ag‘ichi, qushchi, chovush, xaylboshi kabi rasmiy lavozimlar ham joriy qilingan (Zinatullaev Z., 2022: 20). Maqdisiyning ma’lumotlariga ko‘ra (Халмўминов У., 2021: 82), IX-X asrlarda Farg‘onadan, shuningdek, Isfijobdan turkiy qullar bilan birga oq matolar, qurollar, qilichlar, mis, temir eksport qilingan. Metall buyumlar, ayniqsa, qurol-yarog‘ hatto Bag‘dodda ham sotilgan.

Markaziy Osiyo mintaqasiga temir asosan Farg‘ona va Ustrushonadan yetkazib berilgan. Farg‘onalik ustalar temirga ishlov berishda juda mohir bo‘lgan va ular qurol-yarog‘ bilan birga, pichoq hamda ignalar yasagan. Shuningdek, bu yerda har oyda bir marotaba hunarmandlar tomonidan yarmarka o‘tkazilgan va unga uzoq hududlardan savdogarlar, hunarmandlar kelib qatnashgan. Farg‘ona Qoraxoniylar davrining dastlabki bosqichlarida siyosiy voqealar markaziga aylandi. Qoraxoniylarga qarshi chiqqan Muntasir O‘zgan shahridagi qamoqxonaga qamaladi va u yerdan qochib, qo‘zg‘olon boshlaydi. Qo‘zg‘olon bostirilgandan keyin uning ukalari va tarafdorlari qamoqqa tashlandi. Bu vaqtda Qoraxoniylar o‘rtasida do‘stona ittifoq tuzish uchun Mahmud G‘aznaviy O‘zganga tashrif buyuradi. Nasr Mahmud G‘aznaviyga Farg‘ona boyligini namoyish etuvchi sovg‘alarni topshiradi. Ushbu sovg‘alar orasida muskus, otlar, tuyalar, qullar va ayol, oq lochinlar, qora mo‘ynalar, xutu shoxlari, Xitoy zargarlik buyumlari, Nefrit toshlari bor edi (Большаков О., 1974: 286).

IX–X asr boshlarida yashab faoliyat yuritgan Ibn Xordadbeh, Ibn Ruste, Al Ya’qubi, Qudama kabi geograflar, asosan, Farg‘onadan o‘tgan savdo yo‘llari haqida yozadilar. Masalan, Ibn Xordadbeh transkontinental yo‘lni tasvirlash jarayonida Farg‘onadagi quyidagi shaharlarni eslatib o‘tadi: Xo‘jand (Xo‘jend), Bab (Pap), Farg‘ona (Parkana), Quba (Quva), Ush (O‘sh), O‘zgend (O‘zgan), va Atbash. Tadqiqotchi A. Anorboyev, Ibn Xordadbeh ma’lumotiga suyanib Farg‘ona shahrini

(unga ko‘ra, Farg‘ona shahri Bab va Fargan shaharlari o‘rtasida 4 farsax masofada joylashgan) eski Ahsi deb ta’kidlaydi va mazkur ma’lumotlar savdo yo‘llarini o‘rganish hamda mahalliylashtirish uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini aytib o‘tadi (Анарбаев А., 2017: 92).

Mo‘g‘ullar davrigacha bo‘lgan o‘rta asr yozma manbalarida keltirilgan Markaziy Osiyo shaharlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar V.V. Bartoldning ishlarida keltirilgan (Бартолд В., 1963: 220-221). U o‘z tadqiqotida Farg‘onada masjidlar bilan birga 40 ta shahar va qishloqlar borligini aytib o‘tadi hamda ulardan 31 tasining nomlarini keltiradi. O.G. Bolshakov esa, 39 ta shahar borligini qayd etadi. Ba’zi sabablarga ko‘ra, Axsikent bu shaharlar ro‘yxatiga kiritilmagan (Анарбаев А., 2017: 92). Ushbu ma’lumotlar o‘rta asrlarda Farg‘onani ko‘plab shahar va qishloqlarga ega bo‘lgan gullab-yashnayotgan mamlakat bo‘lganidan darak beradi. Bu yerdan oltin, kumush, mis, qo‘rg‘oshin, bronza, ammiak, simob, yonadigan tosh (ko‘mir), magnit va boshqa minerallar qazib olingan. Yozma manbalarga ko‘ra, Farg‘onaning poytaxti Axsikent edi va u uch qism bilan: ko‘handiz, rabod, va devor bilan himoyalangan.

Axsining janubi-sharqiy qismida, massivdagi qal’a yaqinida joylashgan juma masjidi arxeologlar tomonidan topib o‘rganilgan. Shahristonning sharqiy qal’a devori va chuqur o‘rtasida qal’aning xandaqi va uning atrofida qo‘shimcha binolar bilan birga, juma masjidi qoldiqlari topilgan. Bu yerda to‘rtta qurilish davri aniqlangan. Ulardan uchtasi Mo‘g‘ullargacha bo‘lgan davrda qurilgan masjid va to‘rtinchisi sanoat binolaridan iborat. Masjid mehrobi g‘arbiy devor tomonda joylashgan va ganchlar bilan bezatilgan. Farg‘onada ilk o‘rta asrlarda Axsikent, Koson, Quva, O‘zgand kabi shaharlar mavjud bo‘lganligi xitoy, arab-fors tilidagi yozma manbalar va arxeologik qazishmalardan ham ma’lum. Ular vodiydagi bir qator shahar va yirik aholi maskanlarini o‘z ichiga oluvchi alohida-alohida siyosiy-ma’muriy markazlashgan shaharlar hisoblanganligi bois, boshqaruv markazlari aynan qaysi shaharlar bo‘lgani masalasida ham tadqiqotchilar orasida farqli qarashlar bor . Biroq yozma manbalarda, ba’zan Kosonni yoki Quvani, ba’zan esa O‘zgandni boshqaruv markazi sifatida eslatilishi tadqiqotchilardan bu masalani chuqurroq o‘rganishni talab qiladi. Xitoy manbalarida Sigyan (bugungi Eski Axsikent yodgorligi) shahri Farg‘onaning poytaxti, deb ko‘rsatiladi. IX-XII asrlarda vodiyda bo‘lgan arab va fors geograflari asarlarida Farg‘ona vodiysida 40 ta shahar bo‘lgani, uning poytaxti Sirdaryo bo‘yidagi Axsikat (Axsikent) ekani, uning aylanasi 3 farsaxdan (18 km) kam emasligi eslab o‘tiladi. Shuningdek, “Axsikat, tekislikdagi shahar, tog‘lar bilan orasi bir farsax. Daryoning o‘ng sohilida, bozorlari shahar va rabodda joylashgan, kattaligi farsaxning o‘ndan olti qismichadir”, - degan ma’lumotlar ham bor. “Boburnoma”da Axsikentga shunday tavsif beriladi: “… Farg‘onada Andijondin so‘ngra mundin ulug‘roq qasaba yo‘qtur… Umarshayx Mirzo muni poytaxt qilib edi.” Mazkur ma’lumot Axsikent o‘zbek davlatchiligi tarixida muhim o‘rin tutganligini ko‘rsatadi.

Quva ikkinchi yirik shahar hisoblangan. U ham ko‘handiz, shahriston va raboddan iborat bo‘lib, devorlar bilan o‘ralgan. Shaharda katta juma masjidi joylashgan. Qoraxoniylar ko‘chmanchi turkiy qabilalar bo‘lganligi uchun asosan chorvachilik bilan shug‘ullangan. Shunday bo‘lsa-da, ular X-XI asrlarda o‘troqlasha boshlagan. Mazkur sulola davrida o‘troq dehqonchilik madaniyati eng rivojlangan hududlar Farg‘ona va Movarounnahr edi. Yerga sultoniy (sulolaga tegishli), amloki xos (xususiy), devon (davlat) va vaqf yerlari ko‘rinishida egalik qilingan. Qoraxoniy hukumdorlar va ayrim mansabdor shaxslar o‘z yer-mulklari hisobidan masjid va madrasalarga vaqf ko‘rinishida ulush ajratganlar. Xususan, Ibrohim ibn Nasrga tegishli ikkita vaqf hujjatining nusxasi hozirgi kungacha saqlanib qolgan. Bu hujjat, dastlab, O.G. Bolshakov, keyinchalik Sh. Kamoliddin tomonidan batafsil o‘rganilib, tadqiq etilgan.

Yuqorida keltirilgan vaqf hujjatlarining birinchisi Samarqand shahrida joylashgan shifoxonaga tegishli bo‘lib, Ibrohim ibn Nasr Tamg‘ochxon bemorlarga oziq-ovqat, turli xil ichimliklar, shifokorlar va boshqa xodimlarga zarur bo‘lgan maosh hamda zarur narsalar uchun ikkita mehmonxona, do‘konlarni vaqf qiladi (Болшаков О., 1971: 172). Shu o‘rinda Ahsi shahrining yuqori qismida ham shifoxonalar muvaffaqiyatli faoliyat yuritganligini aytib o‘tish o‘rinli.

Ikkinchi vaqf ham Samarqandning mashhur Bob jadid degan joyida joylashgan madrasaga tegishli bo‘lib, madrasa tarkibiga masjid, maktab, Qur’on o‘qish joyi, hujralar, binolar va hovli kirgan. Unga uchta mehmonxona, karvonsaroy, erkaklar hammomi, uzumzorlar, ekin maydonlari vaqf qilingan.

Qadimgi Xitoy tarixchisi Si Ma Syanning "Tarixiy xotiralar" (Shi Ji") asarida yozilishicha: "Davan Xan sulolasidan 10 ming li (Li qadimda taxminan 0,5 km ga teng bo‘lgan, hozir esa 576 m. deb qabul qilingan) olisda bo‘lib, xunlarning g‘arbi-janubiga, Xan (sulolasi) ning aynan g‘arbiga to‘g‘ri keladi. Davanda shahar, qal’a, uy-joylar bor, katta-kichik 70 dan ortiq shaharlar bor ekan. Ularda 60 ming oila (300 ming odam) yashar ekan. Bu asarda, ya’ni "Shi Ji"da Davanning ikkita poytaxti bo‘lganligi, ularning biri Ershi bo‘lsa, ikkinchisi Yu (Yuchen) ekanligi tilga olinadi. Bu ikki shaharning lokalizatsiyasi masalasida olimlar o‘rtasida hozirgacha ilmiy munozara va bahslar davom etadi. O‘zbekiston tarixining 1950-yilda chop etilgan nashrida Davan hukmdorining qarorgohi Gushan (Yu-chen) O‘zgan shahri bilan taqqoslanadi, Ershi esa, A.N. Bernshtamga asoslanib, Andijon viloyatining Marhamat tumanida joylashgan Mingtepa deb ko‘rsatiladi. O‘z davrida N.Y. Bichurin Ershi Qo‘qon bo‘lishi kerak, degan fikrni o‘rtaga tashlagan. Ershi shahrining o‘rni masalasida A.N. Bernshtam tahlilining tarafdorlari ko‘proq. Ammo keyingi yillarda Ershining lokalizatsiyasi masalasida A. Anorboyev yangi fikr bilan chiqib, Ershi bu eski Axsikentdir, degan asosli xulosaga keldi (Асқаров А., 2007: 172).

Qoraxoniylar davrida barpo etilgan madrasa va masjidlar va ularning faoliyati, Qoraxoniy hukmdorlarning ilm-fan rivojiga katta ahamiyat berganliklarini va bu esa, hanafiy mazhabining Movarounnahr bo‘ylab tarqalishi asosiy sabablardan biri bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu holat, o‘z navbatida, Faxruddin O‘zjandiy yashab, ijod qilgan davrning ilmiy muhiti haqida tasavvur hosil qilishda alohida o‘rin egallaydi. Hanafiy mazhabining rivojiga hissa qo‘shgan Ubaydulloh ibn Umar Dabusiy (vaf. 456/1063), Halvoniy (vaf. 482/1089), Saraxsiy (400/483-1009/1090), Bazdaviy (vaf. 482/1089), Umar Sadr Shahid (vaf. 536/1141), Umar Nasafiy (vaf. 537/1142), Ibn Moza Mahmud (vaf. 570/1174), Alouddin Kosoniy (vaf. 546/1151), Qozixon (vaf. 592/1196) va Marg‘inoniy (vaf. 594/1197) kabi faqihlarning Qoraxoniylar davrida yetishib chiqqanligi va Movarounnahrdan bo‘lganliklari bu davrning hanafiy mazhabi rivoji va uning Movarounnahr bo‘ylab keng tarqalishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Qoraxoniylar davrida Samarqand, Saraxs va Buxoro kabi Movarounnahr shaharlari mustaqil ilm markazlari bo‘lib, u yerlarda hanafiy mazhabining asoslari ishlab chiqilgan. Bu yerda musulmon turkiy hukmdorlarning faqihlarga ko‘rsatgan iltifotlari ham katta ta’sirga ega bo‘lgan. Qoraxoniylar davrida yashab ijod etgan Movarounnahrlik faqihlar mujtahid faqihlar bo‘lgani sababli islom huquqi tarixida Qoraxoniylar davrini “mujtahid imomlar davri”ga kirgizish mumkin.

Ko‘rib chiqilayotgan davrlarda Movarounnahrdan ko‘plab buyuk mufassirlar, muhaddislar, mutakallim va faqihlar yetishib chiqqan. Ular jahon sivilizatsiyasiga boy ilmiy-ma’naviy meroslari bilan ulkan hissa qo‘shganlar. Shunday allomalardan biri Farg‘onaning Lomish qishlog‘idan chiqqan yirik olim Mahmud ibn Zayd Lomishiydir. Yozma manbalarda keltirilishicha, Lomish qishlog‘idan bir qancha olimlar - Lomishiylar yetishib chiqqan bo‘lib, ulardan ikkitasi ayniqsa, alohida shuhrat qozongan (Уватов У., 2007: 155-157). Ulardan biri Abu Sana Mahmud ibn Zayd Lomishiy bo‘lib, u Hanafiy mazhabi bo‘yicha yirik mutakallim va faqih sifatida tanilgan. Ikkinchisi esa, hadisshunos olim Husayn ibn Ali ibn Abulqosim Imoduddin Lomishiy deb atalib, u milodiy 1049 (hijriy 441) yilda Lomish qishlog‘ida tug‘ilgan va milodiy 1128-yilning (hijriy 522) ramazon oyida Samarqandda vafot etgan (Уватов У., 2007: 155-157). Imom Lomishiyning ilohiyot masalalariga bag‘ishlangan asari «kitob Tamxiyd li-qavoid tavhiyd» (“Tavhid (Allohning yagonaligi) qoidalariga doir qo‘llanma kitob”) deb atalib, uning titul varag‘ida muallif haqida «Imomu-l-alloma shayxu-l-islom Lomishiy» deb yozilgan. Qo‘lyozmalarning ikkinchisi esa, fiqh (islom qonunshunosligi) asoslari haqidagi «kitob fi usulu-l-fiqh» nomli asardir. Imom Lomishiyning topilgan qo‘lyozmalaridan biri «kitobu-t-tamhiyd li-qavoidu-t-tavhiyd» asari ahli sunna val jamoa aqidasining qonun-qoidalarini g‘oyatda ommabop va yengil uslubda sharhlab tushuntirib bergan. Asarda o‘sha davrda mavjud bo‘lgan turli-tuman diniy toifalar - mujassamalar, daysoniylar, karromiylar va boshqalarga ta’rif berilgan hamda muallif ularning qarashlariga o‘z munosabatini bildirgan.

Mashhur olim Yoqut Hamaviy (1170-1221)ning «Mu’jami buldan” (“Shaharlar qomusi”) asarida ham Farg‘onaning turli shahar va qishloqlarida yashab ijod qilgan jami 18 nafar mashhur shaxslar (faqihlar, muhaddislar, adiblar, sufiy shayxlar) haqida ma’lumotlar berib o‘tiladi. Asarda muallif Hojib ibn Molik ibn Irkin Abu-l-Abbos Turkiy Farg‘oniy haqida ma’lumot bergan. Olim tug‘ilgan sana noma’lum bo‘lib, Damashqda yashagan. 296/908-yil Asbahonda bo‘lgan. Bag‘dodda hadis aytgan. 306/918-yil Damashqda vafot etgan. Yoqut Doriqutniy (306/918-385/995)dan keltirib, «Unda [Farg‘oniyda] hech qanday yomonlik yo‘q edi» deydi. «Mu’jami buldan»da olimning hadisshunoslikdan ta’lim olgan olti ustozi va shogirdlaridan besh nafari nomlari zikr qilingan. Ular qatorida mashhur hofiz, imom Abu-l-Qosim Tabaroniy (260/873-360/970) nomi ham ko‘rsatilgan.

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar imom Muhammad ibn Muhammad ibn Umar Husomuddin Axsikatiy (kunyasi Abu Abdulloh) yashagan davrdagi ijtimoiy muhit, iqtisodiy, siyosiy va diniy vaziyatni imkon qadar ochib berishga xizmat qiladi. Bu esa, o‘sha davr muhitida bunday olimlarning yetishib chiqishiga sabab bo‘lgan holatlarni anglash, muallif shaxsini turli rakurslardan o‘rganish imkonini beradi. Allomalarning hayoti va faoliyati haqida ma’lumotlar bizgacha yetib kelmagan bo‘lsa-da, ularning yozgan asarlaridan salohiyati, yo‘nalishi hamda asarining o‘rganilishi va sharhlariga qarab tadqiqotchiga xulosa beradi. Jumladan, Husomuddin Axsikatiyning bizgacha ma’lum bo‘lgan asarlarining barchasi usulu-l-fiqh ilmiga oid asarlar bo‘lib, mazkur asarlar allomaning faqih ekanligining dalilidir. O‘z davrida allomaga “Husomuddin” taxallusi berilganligi olimlikning yuksak darajasidaligi, hamda o‘z davridayoq xalq e’tirofida bo‘lganligini taxmin qilishimiz mumkin. Zero, mazkur taxallus ilm yuqori bo‘lgan faqihlarga berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Асқаров А. (2007) Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: “Университет”.

2. Бобожонов А. Ёқут Ал-Ҳамавийнинг «Мужам Ал-Булдон» асарида Фарғона ва Фарғоналик олимлар.

3. Караев О. (1983) История Караханидского каганата (С начало XIII вв). Фрунзе: Илм.

4. Большаков О.Г. (1974) Город Средней Азии в конце VIII-начале XIII вв. Средневековый город. – Москва.

5. Болшаков О.Г. (1971) Два вакфа Ибрахима Тамгач Бугра-хана в Самарканде // СНВ, вып. 10. – Москва. – С. 170-178.

6. Шамсиддин Камолиддин, Махмудова Мухайё, Мусаметов Баходир. (2012) Два вакфа Тамгач Бугра-хана в Самарканде. – Германия.

7. Нурматова Г. (2010) Средневековый Ахсикент (IX - XII) // Ученые записки.

8. Уватов У. (2007) Ал-Ломиший-Калом ва фиқҳ илмининг алломаси // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент. “Фан” нашриёти. – Б. 155-157.

REFERENCES:

1. Asqarov A. (2007) O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: “Universitet”.

2. Bobojonov A. Yoqut Al-Hamaviyning «Mujam Al-Buldon» asarida Farg‘ona va Farg‘onalik olimlar.

3. Karayev O. (1983) Istoriya Karaxanidskogo kaganata (S nachalo XIII vv). Frunze: Ilm.

4. Bolshakov O.G. (1974) Gorod Sredney Azii v konse VIII-nachale XIII vv. Srednevekoviy gorod. – Moskva.

5. Bolshakov O.G. (1971) Dva vakfa Ibraxima Tamgach Bugra-xana v Samarkande // SNV, vip. 10. – Moskva. – S. 170-178.

6. Shamsiddin Kamoliddin, Maxmudova Muxayyo, Musametov Baxodir. (2012) Dva vakfa Tamgach Bugra-xana v Samarkande. – Germaniya.

7. Nurmatova G. (2010) Srednevekoviy Axsikent (IX - XII) // Ucheniye zapiski.

8. Uvatov U. (2007) Al-Lomishiy-Kalom va fiqh ilmining allomasi // Marg‘ilon shahrining jahon sivilizatsiyasi tarixidagi o‘rni. Marg‘ilon shahrining 2000 yillik yubileyiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. – Toshkent. “Fan” nashriyoti. – B. 155-157.

ANALYSIS OF COMMENTS ON THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ABU JA'FAR MUHAMMAD IBN JARIR AT-TABARI

Alijonova Gulnozaxon Muhammad qizi
Oriental University,
Teacher of the History department, PhD
Tel.: +998 99 871-11-92
e-mail: gulnozaalijonova58@gmail.com

Annotation. The Eastern Renaissance is of particular importance as it encompasses a period of great achievements in such fields as science, mathematics, astronomy, medicine, chemistry, philosophy and geography. Islamic scholars made new scientific discoveries based on ancient Greek and Persian scientific traditions. In particular, the scientific works of scholars such as al-Khwarizmi, Beruni, Ibn Sina, Fakhriddin Razi, Tusi and Ibn Rushd are of great importance. The works of these scholars were widely distributed not only in the Islamic world, but also in Europe and later became the basis for starting scientific revolutions. At the same time, many encyclopedic scholars also wrote in the field of history. One of such commentators and historians was Abu Ja'far Tabari. This article analyzes the views and scientific research of Western and Eastern scholars regarding the scholar's scientific heritage, as well as the scholar's contribution to the science of history.

Keywords: *Sheikh Manna' ibn Khalil Qattan, Michael Jean de Goeje, Theodore Noeldeke, Wilferd Madelung, "Kitab al-aruz", "Jami' al-bayan", "Latif al-havl", "Kitab al-i'tizar".*

ABU JA'FAR MUHAMMAD IBN JARIR AT-TABARIYNING ILMIY MEROSIGA OID MULOHAZALAR TAHLILI

Alijonova Gulnozaxon Muhammad qizi
Oriental Universiteti,
Tarix kafedrasi o'qituvchisi, PhD
Tel.: +998 99 871-11-92
e-mail: gulnozaalijonova58@gmail.com

Annotatsiya. Sharq Renessansi ilm-fan, matematika, astronomiya, tibbiyot, kimyo, falsafa va geografiya kabi sohalarda katta yutuqlarga erishgan davrni qamrab olganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Islom olimlari qadimgi yunon va fors ilmiy an'analari asosida yangi ilmiy kashfiyotlar qilganlar. Xususan, al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Faxriddin Roziy, Tusiy va Ibn Rushd kabi olimlarning ilmiy ishlari katta ahamiyatga ega. Bu olimlar asarlari nafaqat Islom dunyosida, balki Yevropada ham keng tarqaldi va keyinchalik ilmiy inqiloblarni boshlashga asos bo'ldi. Shu bilan

birgalikda, tarix sohasida ham ko‘plab qomusiy allomalar qalam tebratdi. Mana shunday mufassir va tarixchi olimlardan biri Abu Ja’far Tabariy edi. Mazkur maqolada olimning ilmiy merosiga oid g‘arb va sharq olimlari qarashlari va ilmiy tadqiqotlari hamda olimning tarix ilmiga qo‘shgan hissasi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *Shayx Manna’ ibn Xalil Qatton, Mixael Jan de Goeje, Teodor Noldeke, Vilferd Madelung, “Kitobu-l-aruz”, “Jomi’u-l-bayon”, “Latifu-l-hovl”, “Kitobu-l-i’tizar”.*

АНАЛИЗ КОММЕНТАРИЕВ К НАУЧНОМУ НАСЛЕДИЮ АБУ ДЖАФАРА МУХАММАДА ИБН ДЖАРИРА АТ-ТАБАРИ

Алиджонова Гульназахан Мухаммад кизи
Преподаватель кафедры истории, PhD
Тел.: +998 99 871-11-92
e-mail: gulnozaalijonova58@gmail.com

Аннотация. Восточное Возрождение имеет особое значение, поскольку охватывает период великих достижений в таких областях, как наука, математика, астрономия, медицина, химия, философия и география. Исламские ученые совершили новые научные открытия, основанные на древнегреческих и персидских научных традициях. В частности, большое значение имеют научные труды таких ученых, как аль-Хорезми, Беруни, Ибн Сина, Фахриддин Рази, Туси и Ибн Рушд. Труды этих ученых были широко распространены не только в исламском мире, но и в Европе и впоследствии стали основой для начала научных революций. В то же время многие ученые-энциклопедисты также писали в области истории. Одним из таких комментаторов и историков был Абу Джафар Табари. В этой статье анализируются взгляды и научные исследования западных и восточных ученых относительно научного наследия ученого, а также вклад ученого в науку истории.

Ключевые слова: *Шейх Манна ибн Халил Каттан, Михаэль Жан де Гоедже, Теодор Ноэльдеке, Вильферд Маделунг, «Китаб аль-Аруз», «Джами аль-Баян», «Латиф аль-хавл», «Китаб ал-иътизар».*

KIRISH

Islom tarixi tamadduni boshqa sivilizatsiyalardan o‘zining madaniy va ijtimoiy sohalarda yuksak rivojlanganligi bilan ajralib turuvchi tamaddun beshiklaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, Islom sivilizatsiyasi – tarixan, islom dinining tarqalishi va rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan, bilim, madaniyat, san’at, ilm-fan va ijtimoiy tuzumlarning o‘ziga xos tizimi. Islom sivilizatsiyasi VIII asrdan boshlab Arabiston yarim orolidan boshlanib, butun O‘rta Sharq, Shimoliy Afrika, Ispaniya (Andalus),

Hindiston, Markaziy Osiyo va boshqa hududlarda rivojlanib, o‘rta asrlar davomida eng ilg‘or sivilizatsiyalardan biriga aylangan.

Islom sivilizatsiyasida ham dunyoviy ham ilmiy sohalarda qalam tebratgan olimlar alohida ahamiyat kasb etgan. Mazkur allomalardan: Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Muhammad Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Imom Moturidiy, Muhammad Xorazmiy, Beruniy, Tabariy kabi olimlar o‘zlarining ilmiy salohiyatlari bilan e’tiborli bo‘lishdi. Tarix sohasida samarali faoliyat olib borgan islom tamaddunining eng yirik vakillaridan biri Abu Ja’far Muhammad ibn Jarir at-Tabariy edi. Tabariy birinchilardan bo‘lib tafsir kitobini ta’lif etgan va uni alohida fan sifatida yo‘lga qo‘ygan olimlardan hisoblanadi.

Bu buyuk zot 839-yilda hozirgi Eronning tarixiy viloyati Tabaristonda tavallud topgan. Tabariy Tabaristonning Amul shahrida (hozirgi Eron shimolidagi shahar) zodagon oilada tug‘ilgan. Amul shahrida dastlabki ta’limni olgan. Yetti yoshida u hofiz (Qur’onni yoddan biluvchi), sakkiz yoshida imom (qori) hisoblangan. O‘n ikki yoshida u o‘qishni davom ettirish uchun o‘z uyini tark etib, avval Rayda mashhur muhaddis va faqihlar qo‘lida o‘z bilimini oshirgan, so‘ngra Bag‘dod, Basra, Kufaga borib, zamonasining mashhur ulamolariga shogird tushgan. Suriya, Falastin va 867-yilda Misrga borganida yetuk olim sifatida e’tirof etilgan. 870-yili Misrdan Bag‘dodga kelgan olim keyingi 50 yillik hayoti davomida sermazmun ilmiy faoliyat olib borgan (Askalânî, 1971: 100-101).

Abu Ja’far o‘zining yoshligi haqida so‘zlab: “Yetti yoshimda Qur’oni Karimni yod oldim. Sakkiz yoshga to‘lganimda, taroveh namozlarida insonlarga namoz o‘qib berar edim. To‘qqiz yoshga to‘lganimda esa, hadis yoza boshladim”, degan ekan.

Imom Abu Bakr Xatib Bag‘dodiy o‘zining “Tarixi Bag‘dod” kitobida shunday yozadi: “Abu Ja’far Muhammad ibn Jarir Tabariy shunday olim ediki, so‘zlari hukm o‘rnida qabul qilinardi, uning ra’yiga murojaat qilishardi. U o‘z asrida hech kim muvaffaq bo‘lmagan darajada ilm oldi va ularni yozdi. U Qur’oni Karimni to‘la yod olgan, qiroat turlarining barchasini chuqur o‘zlashtirgan, ularning ma’nolarini teran o‘rgangan olim edi. U hadis ilmida ham benazir bo‘lib, sahobalar, tobeinlarning hayotlari, haqida ham hammadan yaxshiroq bilar edi”, deya ta’riflagan. Imom Tabariy yuksak e’tiroflarga sabab bo‘lgan “Tafsir”ini yetti yil davomida shogirdlariga aytib turib yozdirgan. Xatib Bag‘dodiy shunday deydi: “Ali ibn Ubaydulloh Simsimiydan eshitdimki, ibn Jarir Tabariy qirq yil davomida har kuni qirq varaqdan asar yozgan” (Sarsûr H., 2004: 48-51).

Shayx Manna’ ibn Xalil Qatton aytadi: “Ibn Jarir va ibn Moja Qur’onni kitob shaklida tafsir qilgan ilk olimlardandir. Lekin ibn Mojaning tafsiri yo‘qolgan (bizgacha yetib kelmagan). Muhammad ibn Jarir Tabariy tafsiri bugungacha komil shaklda yetib kelgan va u zot mufassirlar imomi deya atalgan”.

270/883-yilda ta’lif etilgan “Jami’il bayani fiy tafsiril Qur’an”, ya’ni, “Tafsiri Tabariy” ayni damdagi eng qadimgi tafsirlardan biridir. Bag‘dodiy rivoyat qiladi: “Abu Ja’far Tabariy bir kuni o‘z shogirdlariga aytdi: “Tafsir o‘qishni xohlaysizlarmi, yozib beraymi?” - dedi. Ular: “Qancha varaq bo‘ladi?” - deb so‘rashdi. U kishi: “O‘ttiz ming sahifa bo‘lsa kerak…” - deb, javob berdi. Shunda shogirdlari: “Kitobning oxiriga yetmasdan umrimiz tugab qoladi-ku!” - deb, javob berdilar. So‘ng Abu Ja’far Tabariy kitobni uch ming sahifaga qisqartirib, ta’lif qildi. So‘ngra shogirdlaridan: “Odam alayhissalomdan bizning vaqtimizgacha bo‘lgan olam tarixini yozib beraymi” - deb, so‘radi. Ular: “Necha sahifa bo‘ladi?” - deb so‘rashdi. Abu Ja’far tafsir kitobining adadicha miqdorni aytgan edi, shogirdlari ham xuddi o‘shanday javob qaytarishdi. Shunda Abu Ja’far: “Inna lillahi va inna ilayhi rojiun! Odamlarda himmat kamayib ketibdi.” - deb, tafsirni qisqartirib yozdi”.

Abu Jafar Muhammad ibn Tabariy Misrda bo‘lgan chog‘ida uch buyuk shofe’iy alloma – Ismoil ibn Yahyo al-Muzoniy, Robiy ibn Sulaymon Murodiy va Abu Abdulloh shofeiy mazhabini to‘liq o‘rgangan. Arab tili va adabiyoti mutaxassisi Abu Hasan Ali ibn Sarraq al-Misriy bilan yaqin do‘stlik o‘rnatdi. U bilan hadis, fiqh, til, sintaksis va she’r haqida suhbatlar o‘tkazdi. Bir adabiy suhbatda aruz zikr qilinganida, Xalil bu mavzudan unchalik xabardor emasligini aytdi. Ahmadning “Kitabu-l-aruz” kitobini ko‘zdan kechirdi. Shuningdek, Yunus ibn Molikiy fiqhini ham Abdulloh as-Sadafiydan Hamza va Varsh qiroatlarini ham o‘qigan. Misrning ilk poytaxtlaridan biri bo‘lgan Fustatda fanning turli sohalarida ta’lim olgan shaxs sifatida katta shuhrat qozongan. Bu orada Tabariy Shomga borib, u yerdagi ba’zi ulamolardan hadis va qiroat saboqlarini olgach, Fustatga, so‘ngra 256/870-yili Bag‘dodga qaytadi (Zehebî, 273-277-betlar). Umrining ellik yilidan ko‘prog‘ini o‘tkazgan Bag‘dodda ko‘plab muhaddislar istiqomat qiladigan bir mahallaga joylashdi. “Jomi’u-l-bayan” nomli asarga sharhini yozgach, 290/903-yili shaharning g‘arbiy tomonidagi Shammasiyaga ko‘chib o‘tdi. Tabariy otasidan qolgan yerning puliga kun kechirardi. Abbosiylar vaziri Abu Hasan ibn Xoqon taklif qilgan hech qanday lavozimni, jumladan, qozilik, vazirlik yoki raislikni qabul qilmadi. Oyiga bor-yo‘g‘i 10 dinor evaziga bu vazirning farzandlari o‘qishini o‘z zimmasiga oldi. Abbosiylarning boshqa vaziri Abbos ibn Hasan al-Jarjaroyning iltimosiga binoan “Latifu-l-hovl” nomli fiqh kitobini yozgan, ammo vazir yuborgan 1000 dinorni olmagan (Zehebî, 278-bet).

Abbosiylarning o‘n sakkizinchi xalifasi Muqtadir Billahning iltimosiga ko‘ra vaqf haqida risola yozar ekan, xalifaning bergan sovg‘asini qabul qilmaydi va unga sovg‘ani qabul qilishi yoki iltimoslaridan birini bajarishi kerakligi aytiladi.

Umrining oxirigacha tasnif va yozish bilan band bo‘lgan Tabariy ko‘plab shogirdlar tarbiyalagan bo‘lib, o‘z shogirdlariga o‘zlarining asarlarini yozishni buyurdi. Tabariy ilm majlislarida qatnashib, suhbatlar o‘tkazdi, savollarga javob berib, ijtimoiy masalalar yuzasidan fatvolarga javob berdi. Tabariy o‘zi yozgan va tasniflagan

asarlari bilan qiroat, tafsir, ma’no, hadis, fiqh va tarix sohalarida katta nufuzga ega bo‘ldi. Ayni paytda Bag‘doddagi hanbaliylar va zohiriy mazhabi a’zolarining o‘ziga bo‘lgan dushmanligi tufayli u juda ko‘p azob chekdi. Ahmad ibn Hanbalni faqih sifatida qabul qilmasligi va uning fiqhiy qarashlarini, ayniqsa “Ihtilafu-l-fuqaho” nomli asariga kiritmaganligi hanbaliylarni unga qarshi harakat qilishiga sababchi bo‘lgan omil hisoblanadi. Shuning uchun Tabariy hanbaliylarning Qur’oni Karimda zikr qilingan “maqomi mahmud” (Isro surasi, 79-oyat) talqinini Payg‘ambar alayhissalomning Allohning o‘ng tomonidagi taxtga o‘tiradigan joyi deb qabul qilmaydi. Bu dushmanlikning yana bir sababi sifatida ko‘rsatilgan. Ba’zi mutaassib hanbaliylar uning uyini toshbo‘ron qilib, zulm qildilar.

Tabariy keyinchalik Ahmad ibn Hanbal g‘oyalarini himoya qilib “Kitobu-l-i’tizar” nomli asar yozgan. Tabariy, zohiriy mazhabining asoschisi Dovud ibn Ali al-Isfahoniydan ham bir muddat saboq olgan. Bir kuni Dovud ibn Ali al-Isfahoniyning shogirdlaridan biri undan ustozining g‘oyalariga qarshi chiqqani uchun g‘azablanib, og‘ir so‘zlarni gapirganda, Tabariy majlisni tark etib, uning ma’ruzalariga boshqa qatnashmadi.

Shuningdek, u zohiriylarga qarshi “Kitob ar-Rad a’la zil-asfar” nomli asarini yoza boshlaydi. Taxminan 100 sahifa yozgandan so‘ng, u Dovudning o‘limi haqida bilib, kitob yozishni to‘xtatgan. Shunga qaramay, Dovudning o‘g‘li Muhammad “Kitobu-l-Intisar”da unga qarshi Muhammad ibn Jarir at-Tabariy nomli bob yozgan.

Tabariy iffatli, pokiza kiyingan, yurish-turishi juda nafis, samimiy, shogirdlari va boshqalarga do‘st va otadek mehribon edi. Zohid, taqvodor hamda har bir ishga jiddiy yondashar, hayoti tartibli, vaqtini juda yaxshi ishlatgan inson sifatida keyingi davr ulamolarining asarlarida yodga olingan. Shuningdek, Tabariy ertalab uyda ish boshlar, tushgacha biron bir asar yozish va tasnif bilan shug‘ullangan. Asr namozi uchun masjidga borib, shogirdlarga shom namozigacha dars o‘tar, kitoblarini o‘zi o‘qir yoki shogirdlaridan biriga o‘qittirardi. Shom namozidan so‘ng, ayniqsa, fiqh fanlaridan dars to‘garagini to‘plab, xuftondan keyin uyiga qaytar, kechasi esa uyda jamlama darslarini davom ettirgan.

Tabariy islom ilmlari sohasida qilgan ilmiy izlanishlari nuqtai nazaridan turli xil rutbalarga erishgan. Masalan, tafsir sohasidagi ilmiy ijodi uchun “Imom al-mufassirin”, hadis sohasida Termiziy va Nasoiy darajasidagi muhaddis sifatida e’zozlangan, fiqh sohasida “mujtahid imom”, tarix fanidagi xizmatlari uchun “shayx al-muarrihin” nisbalari bilan ulug‘langan edi. Shu bilan birgalikda, Tabariy arab tili va adabiyoti, aruz va ifoda ilmlari bilimdoni hamda shoir bo‘lib, axloq va odob haqida kitoblar yozgan boy ilmiy ijodga ega inson hisoblanadi. Falsafa, mantiq, isbot, tabobat, algebra va riyoziyot sohalarini ham chuqur bilgan olim edi (Selkiniy M., 24-34-betlar).

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Tabariy ilmiy merosi g‘arb ilmiy jamoatchiligida katta ta’sir ko‘rsatgan. Uning asarlari, xususan tarix, tafsir va fiqh sohalarida quyidagi g‘arb olimlari tomonidan keng o‘rganilgan:

Mixael Jan de Goeje (1836–1909) Gollandiyalik arabshunos va sharqshunos olim hisoblanadi. U Tabariyning “Tarix al-Rusul val-Muluk” asarini golland tiliga tarjima qilgan. Mixael Jan de Goejening “Annals of Tabari” nomli asarida Tabariyning tarixiy metodologiyasini tahlil qilib, uning ilmiy ishlari haqida keng qamrovli tahlil olib borgan. Uning tarjimasi bugungi kunda ham asosiy manba sifatida qabul qilinadi.

Teodor Noldeke (1836–1930) nemis sharqshunosi va islomshunos olimi bo‘lib, Teodor Noldeke al-Tabariyning asari bo‘yicha yozgan eng muhim asari “Die Chronik des Tabari” (Tabariyning xronikasi) bo‘lib, u *Tarikh al-Tabari* asarini ilmiy tahlil qilishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Bu asar 1879-yilda nashr qilingan va Tabariyning tarixiy tafsiri va metodologiyasini batafsil yoritgan. Noldeke “*Tarikh al-Tabari”*ning bir qismini o‘z ichiga olgan xronologik sharhni yaratdi va Tabariyning tarixiy voqealarni qanday tarzda tasvirlaganini, uning metodologiyasini o‘rganishga katta e’tibor berdi (Patricia C., 1997).

Vilferd Madelungning (1930-2023) al-Tabariy haqidagi eng muhim ilmiy ishlari orasida al-Tabariyning tarixiy va diniy merosini tahlil qilgan maqolalar va kitoblar mavjud. Madelung o‘zining ilmiy ishlarida al-Tabariyning tarixshunoslik uslubi, uning siyosiy yondashuvlari va diniy tafsirlarini o‘rganishga katta e’tibor bergan. Madelungning “The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate” (Muhammadning muvaffaqiyatini tanlash) asarida Tabariy asarlarini tahlil qilgan, bu esa Tabariyning tarixiy metodologiyasini yanada chuqurroq tushunishga yordam bergan (Patricia C., 1997:28).

Arthur Jeffery (1892–1959) Avstraliyalik islomshunos va qur’onshunos olim hisoblanadi. Arthur Jeffery Tabariyning ilmiy merosini o‘rganish va tahlil qilishda muhim rol o‘ynagan. Jeffery Tabariyning “Jami’ al-bayan fi ta’vil al-Qur’an” tafsirini va “Tarix al-Rusul val-Muluk” tarixini o‘rganib, Tabariyning ilmiy metodologiyasini, hadislar va rivoyatlar tahlilini, Qur’ondagi oyatlar bilan bog‘liq tahrif (Tahrif bu aniq oyatlarning va sahih hadislarning ma’nolarini yolg‘on bo‘lgan boshqa ma’nolarga almashtirish – G.M. Alijonova) masalalarini g‘arb ilmiy jamoatchiligiga tanitishda katta hissa qo‘shgan. Jeffery Tabariyning tarixshunoslik va tafsir uslubini o‘zining ilmiy ishlarida tadqiq etib, uning ilmiy yondashuvlarini kengroq tushunishga yordam bergan (Jeffery A., 1985: 90).

Sharq olimlari ilmiy merosida Abu Jafar Tabariyning o‘rni alohida ajralib turadi. Tabariy ilmiy merosini o‘rgangan olimlar qatoriga birinchilardan bo‘lib Ibn Xalliqonni (1211–1282) misol qilib keltirish mumkin. Ibn Xalliqon o‘rta asrlarning eng mashhur tarixchilaridan biri bo‘lib, asosan biografiya (tazkirah) va tarix sohasidagi ishlari bilan

tanilgan. Uning eng mashhur asari “Vafayatu-l-ayan” (Hayot va o‘lim haqida yozilgan biografik ensiklopediya) bo‘lib, unda ko‘plab musulmon olimlari, shoirlar, siyosatchilar va boshqa muhim shaxslarning hayoti haqida batafsil ma’lumotlar berilgan. Ibn Xalliqon, Tabariyning tarixiy asarlarini o‘rganib, o‘zining biografik asarida Tabariyning fikrlarini va tarixiy yondashuvlarini muhim manba sifatida qabul qilgan. Shunday qilib, Tabariyning tarixshunoslikdagi o‘rni Ibn Xalliqon tomonidan tasdiqlangan va uning ilmiy ishlari keng targ‘ib qilingan.

Ibn Hajar al-Asqaloniy (1372–1449) hadisshunos va islom tarixchisi bo‘lib, Tabariyning hadislar va tafsirlaridagi ilmiy yondashuvlarni o‘rgangan va o‘zining “Fath al-Bari” asarida Tabariy asarlarini sharhlagan (Jeffery A., 1985).

Suyutiy (1445–1505) islomiy ilmlarning ko‘plab sohalarida, ayniqsa, tafsir, hadis va tarixshunoslikda Tabariyning asarlarini o‘rganib, ular haqida ko‘plab risolalar yozgan. Suyutiy Tabariyning tafsir va tarixshunoslik sohasidagi yondashuvlarini o‘rganib, o‘zining hadisga oid kitoblarida hadislarni sharhlashda Tabariyning ishlari va metodlarini davom ettirgan. Masalan, al-Suyutiy “Ed-Dürerü’l-münteşire fi’l-eḥâdîşi’l-müştehire” nomli hadisga bag‘ishlangan asarida Tabariyning tafsiri va boshqa olimlarning tafsirlaridan foydalangan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Abu Jafar Muhammad ibn Jarir Tabariy ilmiy merosiga oid mulohazalarni tahlil qilish jarayonida g‘arb va sharq olimlarining Tabariy ilmiy merosiga oid tadqiqotlariga murojaat qilindi. Shuningdek, tadqiqot davomida qiyoslash, tarixiylik, analiz va sintez uslublari keng qo‘llanilib, mavzuni ilmiy asoslab berishga harakat qilindi. Ba’zi g‘arb va sharq olimlari o‘rtasidagi yondashuvlar ikki xil ekanligi hisobga olinib, sivilizatsion va diniy omillar ta’siri tahliliga ham e’tibor berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tabariyning hozirgacha yetib kelgan asarlari tekshirilsa, uning ahli sunna val jamoa yo‘lida sodiq bo‘lgani, ochiqdan-ochiq Jabriyya, Qadariyya va ayniqsa, Mu’tazila yo‘nalishlariga qarshi raddiyalar beradi. Bu borada Tabariy sahobalar va tobeinlar yo‘lidan yurib, “Men o‘qigan Qur’on yaratilgandir” deganlar bilan barcha aloqalarni uzib, ularga murtad sifatida qarash kerakligini aytgan (En-Nesefî, 1993: 97-130).

Tabariy ham diniy ham dunyoviy ilm-fanga hissa qo‘shgan olimlardan biri bo‘lib, uning asarlari quyidagilardan iboratdir:

1. “Jami al-bayan an-ta’vili ayi al-Qur’an” nomli kitobi bu Tabariyning bizgacha to‘liq holatda yetib kelgan ikki kitobidan biri bo‘lib, Payg‘ambarimizdan, u zotning sahobalaridan, taba-tobeinlardan rivoyatlarni to‘plashi bilan islom olamida mashhur bo‘lgan katta hajmli tafsirdir.

Muallifning o‘z qarashlari bilan bir qatorda avvalgi mulohazalari va afzalliklarini o‘z ichiga olgan asar ilk bor Mustafo ibn Muhammad al-Bobi al-Halabiy tomonidan

Qur’onning har bir qismi bir jild, oxirgi qismi indeks (statistika – G. Alijonova) bo‘lgan o‘ttiz bir jildda nashr etilgan. Keyin Ahmad Muhammad Shokir va Mahmud Muhammad Shokir bilan Abdulloh ibn Abdulmuhsin at-Turkiy tomonidan ikkita nusxasi nashr qilingan (Herbert B., 2000: 29).

2. “Tarix ar-rusul val-muluk” uning bugungi kungacha to‘liq saqlanib qolgan ikkinchi asaridir. Bizgacha yetib kelmagan, ilgari yozilgan ko‘plab kitoblardan ko‘chirilishi tufayli katta qadriyatga ega bo‘lgan asar birinchi marta sharqshunoslar guruhi Jan de Gyote bilan birgalikda nashr etilgan.

Tabariyning mazkur asari nafaqat islom tarixini yoritishda, balki tarixshunoslik ilmida metodologiya va yondashuvlar bilan ham muhim ta’sir ko‘rsatgan. Tabariyning tarix ilmiga qo‘shgan hissasi mazkur asar nuqtai nazaridan quyidagilardan iborat:

a) “Tarix al-Tabariy” (Tarix ar-rusul val-muluk) asari: Tabariy tarixni keng qamrovli yondashuv bilan yozgan. Uning “Tarix al-Tabariy” asari islom tarixining eng muhim manbalaridan biridir. Asar islomdan oldingi Arab tarixidan to abbosiylar davrigacha bo‘lgan siyosiy, diniy va ijtimoiy jarayonlarni qamrab oladi.

Asarda voqealar, rivoyatlar va shaxslarning faoliyati ko‘plab manbalardan foydalangan holda yoritilgan. U ko‘p manbalarni tahlil qilish va ularni sinchiklab solishtirish orqali tarixiy voqealarni keltirib, tarixshunoslikka obyektiv yondashuvni yaratgan. Xususan, Tabariy asarni yaratishda manbaviy asos sifatida Qur’oni Karim oyatlari, hadisi shariflar, xalq og‘zaki ijodidan foydalandi. Shuningdek, Tabariy o‘z asarida Ibn Is’hoq (vaf. 151/768), Ibn Hishom (vaf. 218/833), Ibn Sa’d (vaf. 230/845) va boshqa tarixchilarning asarlarini muhim manbalar sifatida ko‘rsatgan. Ular ko‘p hollarda Roshidun xalifalari, umaviylar, va abbosiylar davridagi siyosiy voqealar haqida yozishgan edi. Tabariyning o‘zi tarixiy voqealar va davlatlar tarixi bilan bevosita shug‘ullangan. Masalan, u abbosiylar hukmronligi davrida yashagan va bir necha marta siyosiy ijtimoiy hayotda faol bo‘lgan.

Tabariy o‘z asarida tarixni faqat diniy yoki siyosiy nuqtai nazardan emas, balki ijtimoiy jihatdan ham tahlil qilgan. U ijtimoiy hayot va sinflar, siyosiy o‘zgarishlar va iqtisodiy jihatlarni ham yoritgan. Tabariy ijtimoiy tizim, iqtisodiyot, xalqning turmush tarzini yoritishda arab va fors madaniyatlari ta’sirini muhokama qilgan. Bu yondashuv uning tarixni kengroq nuqtai nazardan ko‘rishiga yordam bergan.

Tabariy siyosiy tarixni, xalifaliklarning tarixini, davlat tuzilmalari va hukmdorlarning faoliyatini yoritishda ham juda ko‘p manbalardan foydalangan. U bu asarlarda xalifalar, sultonlar va ularning siyosiy faoliyatlarini yoritish uchun ko‘plab tarixchilar va siyosatshunoslarning asarlarini qabul qilgan. Xususan, u Ibn al-Kalbi, al-Mas’udi kabi tarixchilarning asarlarini o‘zida jamlagan. Bu manbalar orqali u davlatlarning tashkil etilishi va ularning o‘zgarishini ko‘rsatgan. Xususan, asarda Muoviyaning o‘g‘li Yazidning xalifa bo‘lib taxtga o‘tirishi ham keltiriladi. Bu voqea 680-yilda ro‘y berdi va Yazidning hukmronligi, ko‘plab ziddiyatlar va isyonlarga

sabab bo‘ldi. Jumladan, Husayn ibn Ali va Karbalo voqeasi bunga misol bo‘la oladi (Muhammed Tevfîk, 2001:145).

b) Rivoyatlarni tekshirish va manbalarni tanlash: Tabariy tarixshunoslikda tarixiy voqealarni yozishda rivoyatlarni tekshirish va manbalarni tanlashda qat’iy ilmiy yondashuvni qo‘llagan. Uning asarida rivoyatlar isloh va tahlil qilish orqali tasdiqlangan. Bu metodologiya tarixiy voqealarni yana bir bor qayta ishlashda juda muhim rol o‘ynagan. Tabariy o‘z asarida voqealarning ishonchliligini ta’minlash uchun rivoyatlar orasidagi ziddiyatlarni ko‘rsatib, ularning ishonchli yoki ishonchsizligini aniqlagan. U turli tarixiy manbalardan olingan rivoyatlarni solishtirish orqali haqiqatni ajratishga harakat qilgan. Tabariy asarida ko‘plab rivoyatlar tarixiy kontekstda yoritilgan. Masalan, Ali va Muoviya o‘rtasidagi janglarni yoki abbosiylar sulolasining kuchayishini tahlil qilganda, Tabariy ular o‘rtasidagi siyosiy va ijtimoiy sabablarni ko‘rsatgan (Muhammed Tevfîk, 2001: 78).

c) Tabariyning tarixiy tahlili: Tabariy tarixni nafaqat voqealar to‘plami sifatida, balki ularning ijtimoiy, siyosiy va diniy ahamiyatini ko‘rsatishga intilgan. U, masalan, Roshidun xalifaligi davridagi siyosiy o‘zgarishlar va ichki ziddiyatlarni tahlil qilgan. Xalifa Usmonning vafotidan keyingi fuqaro urushlari, Ali va Muoviya o‘rtasidagi ziddiyatlarni keng yoritgan. Bu voqealar, faqat siyosiy o‘zgarishlar sifatida emas, balki ijtimoiy va diniy jihatdan ham o‘rganilgan, chunki Tabariy har bir voqeaning ijtimoiy va diniy kontekstini ham bayon etgan. “Tarixi Tabariy” asari tuzilishi shaklidan ham undagi tarixiylik, qiyosiylik kabi metodlardan unumli foydalanganligini yaqqol sezish mumkin.

d) Ilmiy metodologiya va tarixiy obyektivlik: Tabariy tarixshunoslikda ilmiy metodologiyani joriy etgan. U tarixni yozishda faqat rivoyatlarni yig‘ish va bayon qilish bilan cheklanmay, har bir voqeaning ilmiy va tarixiy o‘rnini tushunishga harakat qilgan. Tabariy tarixiy voqealar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni, voqealarning sabablarini tahlil qilishni qo‘llagan. Misol uchun, u Qurayshlik musulmonlarning Makkadan Madinaga hijratini tarixiy va siyosiy sabablari bilan tushuntirgan, faqat diniy omillar bilan cheklanib qolmagan. Xususan, “Agar bir voqea turli manbalarda farq qilsa, men har birining sanadini tekshirib, so‘ngra eng to‘g‘ri va ishonchli bo‘lgani haqida qaror qabul qilardim” (Nöldeke T., 156-bet).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tabariy tarixi nafaqat arab tarixini yoritish bilan cheklangan, balki boshqa xalqlar tarixiga ham e’tibor berib, ularni tahlil qilgan. Bu yondashuv Tabariyning tarixshunoslikka qo‘shgan ilmiy xissasini yanada boyitadi. Uning asarida fors, Rim, Vizantiya va boshqa xalqlar tarixi ham o‘z ifodasini topgan. Masalan, u umaviylar va abbosiylarning urushlarini, shuningdek, Rim va Bizans (Vizantiya) imperiyalarining o‘sha davrdagi siyosiy strategiyalarini yoritgan. Bu boshqa xalqlar tarixini o‘rganish

orqali umumiy islomiy tarixni chuqurroq tahlil qilish imkoniyatini yaratgan. Xususan, Tabariy o‘z kitobida: “Umaviylar, o‘z hokimiyatlarini saqlab qolish uchun siyosiy va diniy qudratni kuchaytirgan. Ammo abbosiylar bu holatga qarshi chiqib, haqiqiy Islomni qaytarish uchun kurashdilar” (Nöldeke T., 80-bet).

Xulosa qilib aytganda, Abu Ja’far Muhammad ibn Jarir Tabariyning ilmiy merosi hamisha dunyo olimlari e’tibor markazida bo‘lgan. Tabariy tarixshunoslikda muhim o‘rin tutgan olimdir. Uning “Tarix al-Tabariy” asari nafaqat islom tarixining eng yirik manbalaridan biri, balki tarixshunoslikning ilmiy metodlarini shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega. Tabariyning tarixga yondashuvi, obyektivlik va turli manbalarni integratsiyalashdagi yuksak mahorati uni tarixshunoslik sohasida ajralib turuvchi olimlardan biriga aylantirgan. Uning ilmiy merosi, keyingi asrlar davomida tarixchilar va islomshunoslar tomonidan o‘rganilgan va rivojlantirilgan. Tabariyning asarlari tarixshunoslikda zamonaviy yondashuvlar va metodlar uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qilgan, deb aytilsa mubolag‘a bo‘lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. İbn Hacer el-Askalânî. (1390/1971) Lisânü’l-Mîzân. – Beyrut. – S. 100-101.
2. Hüsâm b. Hasan Sarsûr. (1424/2004) Âyâtü’ṣ-ṣıfât ve menhecü İbn Cerîr eṭ-Ṭaberî fî tefsîri meʿânîhâ. – Beyrut.
3. Zehebî. Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIV. – S. 273-277.
4. Yokut. Mu'cemü'l-üdebaʾ, XVIII, 58.
5. Ibrohim Muhammed Selkiniy, I, 24-34.
6. En-Nesefî, Ebu’l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefi: Tabsıratü’l-Edille, thk. Hüseyin Atay. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993. – S. 97-130
7. Berg, Herbert. (2000) The Development of Exegesis in Early Islam. – Richmond: Curzon Press.
8. El-İmâmu’t-Taberî fakîhen ve müerrihen ve müfessiren ve ‘âlimen bi’lkırâât / edt. Muhammed Tevfîk Ebû Ali, Meryem Berrî, I-II. – Beyrut: Dâru’t-Takrib Beyne’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye, 2001.
9. Fries, Nikolaus. (1921) Das Heerwesen der Araber zur Zeit der Omaijaden nach Tabarî. – Tübingen: Druck von G. Schnürlen.
10. Nöldeke T. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari: Übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und ergänzungen Versehn
11. Crone, Patricia (1997). In Defence of Ali: Wilferd Madelung, The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate (review) // Times Literary Supplement. February 1997. – P. 28.

12. Joseph Schacht. (1959) The Origins of Muhammadan Jurisprudence. – London.

13. Arthur Jeffery. (1985) The History of al-Tabari. – New York: SUNY Press.

14. İbn Hallikân. Vefeyât, neşredenin girişi, I, 5-13; ayrıca bk. neşredenin eki, VII, 5-107.

15. Ed-Dürerü'l-münteşire fi'l-eḥâdîşi'l-müştehire. 1915. – Misr; Bayrut.

REFERENCES:

1. İbn Hacer el-Askalânî. (1390/1971) Lisânü'l-Mîzân. – Beyrut. – S. 100-101. (In Arabic)

2. Hüsâm b. Hasan Sarsûr. (1424/2004) Âyâtü'ṣ-ṣıfât ve menhecü İbn Cerîr eṭ-Ṭaberî fî tefsîri meʿânîhâ. – Beyrut. (In Arabic)

3. Zehebî. Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV. – S. 273-277. (In Arabic)

4. Yokut. Mu'cemü'l-üdebaʾ, XVIII, 58. (In Arabic)

5. Ibrohim Muhammed Selkiniy, I, 24-34.

6. En-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefi: Tabsıratü'l-Edille, thk. Hüseyin Atay. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993. – S. 97-130. (In Turkish)

7. Berg, Herbert. (2000) The Development of Exegesis in Early Islam. – Richmond: Curzon Press.

8. El-İmâmu't-Taberî fakîhen ve müerrihen ve müfessiren ve 'âlimen bi'lkırâât / edt. Muhammed Tevfîk Ebû Ali, Meryem Berrî, I-II. – Beyrut: Dâru't-Takrib Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, 2001. (In Arabic)

9. Fries, Nikolaus. (1921) Das Heerwesen der Araber zur Zeit der Omaijaden nach Tabarî. – Tübingen: Druck von G. Schnürlen. (In German)

10. Nöldeke T. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari: Übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und ergänzungen Versehn. (In German)

11. Crone, Patricia (1997). In Defence of Ali: Wilferd Madelung, The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate (review) // Times Literary Supplement. February 1997. – P. 28.

12. Joseph Schacht. (1959) The Origins of Muhammadan Jurisprudence. – London.

13. Arthur Jeffery. (1985) The History of al-Tabari. – New York: SUNY Press.

14. İbn Hallikân. Vefeyât, neşredenin girişi, I, 5-13; ayrıca bk. neşredenin eki, VII, 5-107.

15. Ed-Dürerü'l-münteşire fi'l-eḥâdîşi'l-müştehire. 1915. – Misr; Bayrut. (In Arabic)

THE CULTURE OF THE STEPPE TRIBES OF THE BRONZE AGE OF LOWER ZARAFSHAN IN THE EARLY STUDIES OF AHMADALI ASQAROV

Karimova Dilafruz Obidjonovna
State Museum of the History of Uzbekistan,
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Head of the Department of History
Doctor of Philosophy (PhD) in History, Senior Researcher,
Tel.: +998 88 411-20-86
e-mail: dilafruzkarimova4@gmail.com

Annotation. This article is dedicated to the first scientific research of the outstanding Uzbek scientist-archaeologist, academician Ahmadali Asqarov. That is, special attention is paid to the study of the culture of pastoral communities of the Bronze Age in the territory of the Bukhara region. This archaeological site serves as an important source of information on the historical processes of the Bronze Age. The territory of modern Bukhara was one of the regions that attracted people in ancient times. In particular, proper conditions for livestock and a favorable geographical environment were created in this area of the Bronze Age. In his scientific research, Ahmadali Asqarov studied the Zamanbaba culture of the Bronze Age and uncovered more than 40 graves. As a result of the analysis of the findings, their lifestyle, beliefs and economic activities were determined. Artifacts indicating their connection with neighboring areas were also found by a group of archaeologists led by Ahmadali Asqarov. The monument entered into history under the name “Zamanbaba Culture”.

Keywords: *archaeology, scientist, Ahmadali Asqarov, Bronze Age, monument, cattle breeding culture, ceramics, grave, jewelry, find.*

AHMADALI ASQAROVNING ILK TADQIQOTLARIDA QUYI ZARAFSHON BRONZA DAVRI DASHT QABILALARI MADANIYATI

Karimova Dilafro‘z Obidjonovna
O‘zR FA O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi
Tarix ilmiy bo‘limi mudiri
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim,
Tel.: +998 88 411-20-86
e-mail: dilafruzkarimova4@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli o‘zbek arxeolog olimi, akademik Ahmadali Asqarovning ilk ilmiy izlanishlariga to‘xtalib o‘tilgan. Ya’ni, Buxoro viloyati hududidagi bronza davri chorvador jamoalarining madaniyati o‘rganilishi yoritilgan. Ushbu arxeologik yodgorlik bronza davri tarixiy jarayonlarini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Hozirgi Buxoro hududi qadimda insonlarni o‘ziga jalb qilgan hududlardan biri bo‘lgan. Ayniqsa, bu hudud bronza davrida chorvachilik uchun

yetarli imkoniyatlar va qulay geografik muhit bo‘lgan. Ahmadali Asqarov o‘z ilmiy tadqiqotida bronza davriga tegishli Zamonbobo madaniyatini o‘rganib, 40 dan ortiq qabrlarni ochgan. Topilmalar tahlili natijasida ularning turmush-tarzi, e’tiqodi va xo‘jalik faoliyati aniqlangan. Ularning qo‘shni hududlar bilan aloqalarini ko‘rsatuvchi ashyolar ham Ahmadali Asqarov boshchiligidagi arxeologlar guruhi tomonidan topilgan. Bu yodgorlik tarixga Zamonbobo madaniyati nomi ostida kiritilgan.

Kalit so‘zlar: *arxeologiya, olim, Ahmadali Asqarov, bronza davri, yodgorlik, chorvachilik madaniyati, sopol buyumlar, qabr, zargarlik, topilma.*

КУЛЬТУРА СТЕПНЫХ ПЛЕМЕН БРОНЗОВОГО ВЕКА НИЖНЕГО ЗАРАФШАНА В РАННИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ АХМАДАЛИ АСКАРОВА

Каримова Дилафруз Обиджоновна
АН РУз, Государственный музей истории Узбекистана
Заведующий научным отделом истории
доктор философии по истории (PhD),
старший научный сотрудник,
Тел.: +998 88 411-20-86
e-mail: dilafruzkarimova4@gmail.com

Аннотация. Данная статья посвящена первому научному исследованию выдающегося узбекского ученого-археолога, академика Ахмадали Аскарова. То есть особое внимание уделяется изучению культуры скотоводческих сообществ бронзового века на территории Бухарской области. Этот археологический памятник служит важным источником освещения исторических процессов бронзового века. Территория современной Бухары была одним из регионов, привлекавших людей в древности. В частности, в этом районе эпохи бронзы были созданы надлежащие условия для содержания скота и благоприятная географическая среда. В своем научном исследовании Ахмадали Аскаров изучил культуру Заманбаба бронзового века и вскрыл более 40 захоронений. В результате анализа находок были определены их образ жизни, убеждения и экономическая деятельность. Артефакты, указывающие на их связь с соседними районами, также были найдены группой археологов под руководством Ахмадали Аскарова. Памятник вошел в историю под названием «Культура Заманбаба».

Ключевые слова: *археология, ученый, Ахмадали Аскаров, бронзовый век, памятник, скотоводческая культура, керамика, могила, ювелирные украшения, находка.*

KIRISH

Tarixni xalq yaratadi, lekin uning zalvorli yukini asrlardan asrlarga o‘sha xalqning fidoyi farzandlari – olim-u donishlari yelkalarida ko‘tarib o‘tadilar. Buning uchun olimlardan juda katta sabot-matonat, ilm va tajriba talab etiladi. Bunday olimlarni chin ma’noda igna bilan quduq qazuvchi yoxud ko‘xna tarixga til bag‘ishlovchi insonlar, deb atasa arziydi. Bugungi kunda arxeologiya sohasining yetuk mutaxassis olimi,

akademik Ahmadali Asqarov shunday olimlar sirasiga kiradi. Olim ilk tadqiqotlarini bronza davri dasht qabilalarining madaniyatini o‘rganishdan boshlagan. O‘zbekiston arxeologlarining otasi hisoblangan akademik Yahyo G‘ulomovning tarbiyasini olib, arxeologiya faniga kirib kelgan. Undagi chuqur ilmiylik va fidoiylik ta’siri ostida shakllangan akademik Ahmadali Asqarov va uning tengdosh arxeolog hamkasblari Yahyo G‘ulomov maktabining davomchilari sifatida xalqimiz tarixini o‘rganishda keng ko‘lamli tadqiqot ishlarini olib bordilar. Olim ilk arxeologik izlanishlarini Buxoro vohasidan boshladi. Y. G‘ulomov, S. Tolstov bilan birga Xorazm ekspeditsiyasida orttirgan tajriba va bilimlari asosida Buxoro vohasi tarixini o‘rganishni boshladi. Ekspeditsiyaning birinchi yilidayoq Gujayli o‘zani bo‘ylab hosil bo‘lgan Zamonbobo ko‘lining yoqasidan qadimgi qabristonni uchratadi. Y. G‘ulomov tomonidan 1950-yilda Buxoro vohasida boshlangan arxeologik ekspeditsiyani 1959-yilda shogirdlari Ahmadali Asqarov va O‘tkir Islomovga topshiradi.

Olim ilk marotaba tadqiqot olib borgan paytlarini xotirlab, shunday deydi: “Ustozim, ulug‘ inson Yahyo G‘ulomov S.P. Tolstov bilan birgalikda qadimgi Xorazm hududida uzoq yillar tadqiqot ishlarini olib borib, Xorazm materiallari bo‘yicha ilmiy daraja – doktorlik unvoniga ega bo‘lgan. 1950-yillardayoq ekspeditsiya tashkil etib, uni “Moxandaryo arxeologik ekspeditsiyasi” deb nomlagan. Moxandaryoning Qorako‘l tumanidan 18-20 km narida tashkil topgan Zamonbobo ko‘li sohilida eneolit-bronza davriga oid qabristonni uchratgan. Bu hududda 5 mavsum tadqiqot olib borib, 41 ta qadimgi qabrlarni ochgan (Гулямов Я., 1956: 43). 1959-yil Zamonbobo qabristonini to‘liq o‘rganish, u yerga ko‘milgan insonlarning makonini topishni ustozim mening zimmamga topshirdi. Shu munosabat bilan dastur ishlab chiqib, 1959-yili Zarafshon vohasining quyi havzasi Buxoro viloyatiga bordim” (A. Asqarov bilan suhbat qaydlaridan).

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Zamonbobo madaniyati 1960-1969-yillar orasida deyarli to‘liq ochib o‘rganilgan. Bu yodgorlik bo‘yicha maqolalarning asosiy qismi va monografiya ham shu davr ichida nashr etilgan. Obyektni to‘liq yorituvchi manba 1969-yilda Y.G‘. G‘ulomov, O‘. Islomov hamda A. Asqarovlar hammuallifligida tayyorlangan monografiya bo‘lib, unda nafaqat Zamonbobo madaniyati, Zarafshon quyi oqimidagi neolit davri obyekti hisoblangan Katta Tuzkon va Kichik Tuzkonlar ham joy olgan. A. Asqarov o‘z maqolalarida Zamonbobo yodgorligida ochib o‘rgangan 40 ta qabrning tahlili, ulardan topilgan ashyolar klassifikatsiyasi hamda qo‘shni hudud topilmalari bilan solishtirish ishlarini olib borgan. Shu bilan birga, ushbu yodgorlikning davriy sanasi masalalariga aniqlik kiritgan. Darhaqiqat, yosh arxeologning bu hududda olib borgan izlanishlarining natijasi, 1961-1968-yillar orasida nashr etilgan “Moxandaryo rayonidagi bronza davri yodgorliklari”, “Bronza davriga oid turar-joyning ochilishi”, “Zarafshonning quyi oqimidagi Zamonbobo madaniyati”, “Zarafshon quyi oqimi Andronovo madaniyati” kabi maqolalarida o‘z aksini topgan. Eng muhimi, 1963-yili

“Zarafshon daryosi etaklari bronza davrida” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qiladi. Unda ushbu yodgorlik to‘liq umumlashgan holda namoyon bo‘ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Arxeologik obyektlarni ilmiy jihatdan o‘rganish, ashyolarni tadqiq etish metodologiyasi ilmiy asosga ega bo‘lib, ko‘plab turli fanlarning yondashuvlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu metodologiya muayyan madaniyat, xalq yoki davrning hayot tarzini, urf-odatlarini o‘rganishga qaratilgan. Shu bilan birga, analiz, retrospektiv uslublar orqali ma’lumotlar tahlili asosida tarixni qaytadan jonlantirishga erishilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bronza davrida O‘rta Osiyoning katta qismini ko‘chmanchi dasht qabilalari egallagan edi. Ular yashash makonlarining ko‘pchiligida juda qisqa vaqt yashashgan. Shuning uchun ko‘pincha bu makonlar arxeologlar tomonidan manzilgoh deb ham ataladi. O‘rta Osiyoning shimoli va janubida bronza davrida yashagan aholining tarixiy taqdiri bir-biriga chambarchas bog‘lanib ketgan bo‘lib, dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi qabilalarning shimolga siljishi, Zarafshonning quyi oqimida o‘rganilgan Zamonbobo madaniyatining shakllanishiga olib keladi.

Zamonbobo aslida qadimgi Zarafshonning quyi oqimi havzasida, uning qurib borayotgan o‘zanlarining biri yoqasida hosil bo‘lgan ko‘lning nomi (Асқаров А., 1994: 64). Bir paytlar Zarafshonning havza irmoqlari Amudaryogacha borib yetgan bo‘lib, yo‘l-yo‘lakay bu irmoqlar bir necha ko‘llarni hosil qilgan. “Yangi tosh davrida bu bepayon yerlarda ibtidoiy bobokalonlarimiz kulbalar qurib, ko‘l va soy bo‘ylarida baliqchilik, nam va zax yerlarda dehqonchilik, ko‘kalamzorlarda esa chorvachilik qilganlar” (Қаюмов А., 2003: 22).

Ibtidoiy davr tariximizga tegishli bo‘lgan Zamonbobo qabristonida 1950–1953-yillarda tadqiqot olib borilgan (Гулямов Я., Исламов У., Аскаров А., 1969: 31). Tadqiqot natijasida o‘rganilgan mozor qoldiqlari lahat shaklida bo‘lib, skeletlar o‘ng va chap yoni bilan xuddi ona qornida yotgan chaqaloq singari g‘ujanak bo‘lib yotar edi (Асқаров А., 1973: 18). Ibtidoiy jamoa a’zolari kishilarning o‘limiga ishonmaganlar. Ular o‘lgan odamga nisbatan “murda qattiq uyquga ketdi, endi u narigi dunyoda yashamog‘i kerak” deb hisoblashgan. Shuning uchun narigi dunyoga kuzatilayotgan har bir inson alohida tayyorlangan idishlarda ovqatlar bilan, hayotlik davrida qaysi kasb bilan shug‘ullangan bo‘lsa, o‘sha kasbi-koriga tegishli mehnat qurollari bilan va bayramona marosimlarda kiyadigan kiyimlari bilan qo‘shib ko‘milganlar. Bu tarzdagi ko‘mish odati islom dini tarqalgan hududlarda islomgacha davom etgan. Bu ma’lumotlar olim tomonidan 1994-yilda nashr etilgan “O‘zbekiston tarixi” kitobida aniq, qisqa va lo‘nda qilib keltirilgan.

Ahmadali Asqarov tomonidan olib borilgan qazishmalar vaqtida erkaklar mozoridan ko‘proq chaqmoqtoshdan ishlangan pichoqlar, kamalakning o‘q uchlari, sopol idishlar chiqqan bo‘lsa, ayollarning mozoridan sopol idishlar bilan birgalikda qimmatbaho toshlardan yasalgan turli xil munchoqlar, pardoz buyumlari, surma, mis

oynalar ham topilgan. Ayollarning bezanish buyumlari orasida misdan yasalgan, uzunligi 12-16 sm. bo‘lgan kichik kurakchalar ham bor. Bu buyumlarning bezanish buyumlari ekanligi ularning faqat ayollar qabrida va faqat ko‘zgu, surma, bir bo‘lak oxra bilan birgalikda uchrashi bilan belgilanadi (Гулямов Я., Исламов У., Аскаров А., 1969: 159-160).

Zamonbobo qabristoni materiallari ichida toshdan qilingan keli dastalari, ayol haykalchasi, oltin munchoq va boshqalar ham bor (Гулямов Я., 1956:19). Tinimsiz mashaqqatli mehnat, ilmiy izlanishlar samarasida yosh arxeolog olim tomonidan Zamonbobo qabristoni yaqinidan shu madaniyatga tegishli makon topildi.

Zamonbobo qabristoniga tegishli bo‘lgan birinchi manzilgoh kuzatuv natijalarida 1961-yilda topilgan (Аскаров А., 1961: 272). Manzilgohda tadqiqot ishlari 1961-64-yillarda olib borilgan (Аскаров А., 1963: 86-92). Bu manzilgoh uzoq yillardan beri topilmay kelinayotgan Zamonbobo makonidan nishona edi. A. Asqarovning olib borgan qazishmalari natijasida 170 m. kv. bo‘lgan yerto‘la tipidagi kulba xarobasi, ikkita chayla qoldig‘i, kulolchilik xumdoni xarobasi ochildi.

Zamonbobo makonining maydonidan buzilgan o‘choq o‘rinlari, ko‘plab uy-ro‘zg‘or va xo‘jalik asboblarining siniqlari, qoramol, qo‘y, echki kabi uy hayvonlari va boshqa yovvoyi hayvonlarning suyak qoldiqlari, qorayib ketgan bug‘doy va arpa donlari, chirib ketgan somon qoldiqlari, toshdan yasalgan tosh yorg‘uchoq siniqlari, chaqmoqtoshdan yasalgan paykon (yoy o‘qlari) va boshqalar topildi (Асқаров А., 1973: 65). Bu topilmalar Zamonbobo makoni aholisining dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan shug‘ullanganligidan darak beradi. Madaniyat aholisining hayotida dehqonchilik katta o‘rin tutgan. Ekin ekilmaydigan yerlar tosh, shox va yog‘ochdan qilingan turli shakldagi ketmonlar bilan ishlanib, hosil chaqmoqtosh qadamalaridan tayyorlangan o‘roq bilan o‘rib olingan. Keyin bug‘doy, arpa singari dehqonchilik mahsulotlari yorg‘uchoqda un qilingan.

Zamonbobo madaniyatida chorvachilikning mavjud bo‘lganligini ushbu makondan topilgan va qisman mozordan topilgan jonivorlarning suyaklaridan bilish mumkin. Qabrlardagi hayvon suyaklari 15 foizni tashkil qiladi. Bu suyaklarni o‘rgangan N.M. Ermolovaning taxminiga ko‘ra, bu yerdagi aholi asosan qoramol boqish bilan shug‘ullangan (Гулямов Я., Исламов У., Аскаров А., 1969: 172).

Ustozning eslashlaricha: “Qurib qolgan daryo o‘zanlari va ko‘l yoqalaridan ashyoviy dalillar qidirish, har bir moddiy topilmaning joyini aniqlash, moddiy qatlam saqlangan obyektlarda mavsumiy va doimiy qazuvlar o‘tkazish, to‘plangan materiallar ustida ishlash, ularni chizish, suratga olish, jadval va albomlar qilish, xullas, Sankt-Peterburgda o‘rgangan bilim va orttirgan tajribalarim asosida Buxoro vohasi tarixining bronza davri madaniyatini tiklash vazifasi yuklatilgan edi” (Асқаров А., 1994).

Zamonbobo madaniyatining sopol idishlari haqida gapiradigan bo‘lsak, sopol idishlar qo‘lda tasma usulida tayyorlangan. Lekin mozorda va makonda charxda tayyorlangan idishlar ham uchraydi. Mozorda 2 ta idishning ikki bo‘lagi, makonda 18 ta idishning 60 ta bo‘lagi topilgan. Idishlar qanday ishlarda qo‘llanilishiga, vazifasiga

qarab 2 guruhga: 1. Oshxona – xo‘jalik sopol idishlari; 2. Diniy marosimlarga oid sopol idishlarga bo‘linadi (Асқаров А., 1994: 93). Birinchi guruhga tubi dumaloq, tuxumsimon idishlar hamda tubi dumaloq, yarim sharsimon idishlar kiradi. Bu guruhga tagi yassi, ba’zan dumaloq tuvaksimon idishlar, silindr shaklidagi idishlar – turli kattaliklardagi qadahlar ham kiradi.

Diniy marosimlarga oid idishlarga uncha katta bo‘lmagan bir burchagida yarim doira yoki kvadrat bo‘limi bo‘lgan to‘rtburchak idishlar va yuqori qismi burchaklarida baland joyga osish uchun qilingan teshiklari bor kubsimon idishlar kiradi. To‘rtburchak idishlarning burchagidagi bo‘limlari “donxo‘rak” deb atalib, bu idishlar marhumlarning qush shakliga kirgan ruhlarining ovqatlanishi uchun mo‘ljallanib, marhumlar bilan birga qabrlarga qo‘yilgan (Аскаров А., 1962: 59-65).

Olimning mashaqqatli mehnati va izlanishlari samarasida Zamonbobo makoni mil.avv. III ming yillikning oxiri II ming yillikning birinchi yarmida (Жўрақулов М., Аванесова Н., Амиркулов Б., 1995: 100), ya’ni eneolit va ilk bronza davri urug‘-jamoasining qarorgohi bo‘lganligi va bu jamoaning atrofdagi qo‘shni qabilalar bilan iqtisodiy va madaniy aloqada bo‘lganligini isbotlovchi dalillar topildi. Bunga misol qilib, Zamonbobo makoni va qabristonidan topilgan buyumlar orasida Badaxshon lazuritidan ishlangan munchoqlarni, sopol idishlar orasida esa Janubiy Turkmanistonda ishlangan sopol idishlarni ko‘rsatish mumkin. Olimning yozishicha, O‘rta Osiyoning cho‘lli zona qabilalari ichida zamonboboliklar birinchi bo‘lib sopol buyumlarni ishlab chiqarishda kulolchilik charxini qo‘llaganlar. Zamonbobo aholisi o‘z navbatida Volga bo‘yi va Janubiy Sibir ibtidoiy jamoalari bilan ham iqtisodiy va madaniy aloqada bo‘lganlar. Zamonbobo madaniyati qabilalari tarixiy rivojlanishining o‘ziga xosligi shunda namoyon bo‘ladiki, bu yerda xo‘jalik boshqa dasht qabilalari xo‘jaligidan farqli ravishda rivojlandi. Zamonbobo qabilalarga yaqinroq joylashgani uchun ular bilan madaniy aloqada bo‘lganlar. Zamonboboliklar jamoasi ma’lum tabiiy muhit va tarixiy sharoitlar ta’sirida ancha tez rivojlanganlar. O‘zlarining yuqori rivojlangan zamondoshlari – janubiy dehqonchilik qabilalarining kuchayib borayotgan ta’sirini sezganlar. Bu haqda charxda tayyorlangan sopol idishlar, idish tayyorlovchi xumdon, xochsimon munchoqlar, sopol haykalchalar, to‘g‘nag‘ich, mis kurakchalar singari buyumlar guvohlik beradi. Zamonbobo makoni yuqori qatlamidan topilgan Andronovo qabilalari sopollari Zamonbobo qabilalarining keyingi taqdirini aniqlashga imkon beradi.

Zarafshon daryosining quyi oqimida Andronovo madaniyatiga oid Gujayli qabristoni, Qizilqir mozori va Moxandaryoda 20 ta manzilgoh bor (Асқаров А., 1994: 115-116). Gujayli sohilidan 5 ta qabr 1951-yilda Y. G‘ulomov tomonidan qazib o‘rganildi. 1958-yilda so‘nggi antik davr qo‘rg‘oni Qizilqirning pastki qatlami ostidan qazib o‘rganildi (Аскаров А., 1981:29). Gujayli qabristonidan topilgan 5 ta qabr yomon saqlangan bo‘lib, ularda boshi g‘arb tomonga qaratib, chap yonboshiga bukchaytirib yotqizib ko‘milgan jasadlar tekshirilgan. Qabrlardan topilgan buyumlar kam bo‘lib, saqlanish darajasi ham turlicha. Har bir mozorga ikki-uchtadan sirti jimjimador qilib naqshlangan sopol idishlar qo‘yilgan bo‘lib, beshta qabrda 4 ta butun

tuvaksimon sopol idish va bitta sopol idish bo‘lagi topildi (Асқаров А., 1973: 22). Ikkita qabrda 4 ta yassi bronza bilaguzuk, yana bir qabrda toshdan yasalgan munchoqlar va bir tizim bronza munchoq topildi. Boshqa qabrlardan hayvon suyaklari va tariqning ko‘mirga aylanib ketgan donlari tozalab olindi (Гулямов Я., Исламов У., Аскаров А., 1969: 189). Shuni aytish mumkinki, Andronova madaniyati aholisi nafaqat chorvachilik bilan, balki dehqonchilik bilan ham shug‘ullanib turar edi (Мухаммаджонов А., 1991: 109-110). Bronza davriga oid bo‘lgan Mo‘minobod qabristoni Samarqand shahridan 64 km sharqda, Urgut tumanining Mo‘minobod qishlog‘ida joylashgan. Uni 1964-yilda D. Lev, 1966-yilda A. Asqarov o‘rgangan. Bu yerda 5 ta marhum yakkalab dafn etilgan qabrlar topilgan. Qabrlardan boshi g‘arbga qaratilib, o‘ng yonboshiga bukchaytirib ko‘milgan ayollarning jasadlari topilgan. Marhumlar bilan birgalikda ko‘plab buyumlar qo‘yilgan. Marhumlarning boshlari oldida geometrik o‘yma naqshlar tushirilgan, qo‘lda yasalgan tuvaksimon sopol idishlar topilgan.

Buxoro vohasidagi Zamonbobo madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan voqeliklar mil. avv. II ming yillikning birinchi yarmidan ikkinchi yarmigacha sodir bo‘ldi. Biroq quyi Zarafshonda o‘tkazilgan arxeologik tadqiqot ishlarining guvohlik berishiga qaraganda, mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida Zamonbobo madaniyatiga doir bo‘lgan madaniyatlar uchramaydi (Асқаров А., 1973: 21). Bu davrga kelib birgina Quyi Zarafshondagina emas, balki O‘rta Osiyoning deyarli barcha hududlarida yangi etnik guruhlarning paydo bo‘lganligi kuzatiladi.

Yuqorida keltirib o‘tilgan arxeologik materiallar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Quyi Zarafshonda mil. avv. II ming yillikning oxirlarida va mil. avv. I ming yillikning boshlarida yashagan ibtidoiy qabilalar Andronovo madaniyatining Tozabog‘yob tipiga mansub ekanlar. Ularning kelib chiqishi garchi Janubiy Sibirning ko‘chmanchi chorvadorlariga borib taqalsa-da, ammo ular asrlar davomida Janubiy Qozog‘iston, Xorazm va O‘rta Osiyoning dasht hamda vodiylari aholisi bilan olib borgan uzluksiz muloqotlari oqibatida yerli dehqon va chorvador jamoalariga aralashib ketganlar. Natijada, qadimgi So‘g‘d madaniyatining shakllanishida ma’lum darajada ishtirok etganlar. Xuddi o‘sha zamonlardan boshlab Zarafshon etaklari, hozirgi Olot, Qorako‘l, Jondor va Romiton atroflarida chorvachilik rivoj topib, bu joylar Buxoroning qadimgi chorvador aholisi uchun qulay maskanga aylangan.

Ahmadali Asqarov Quyi Zarafshon hududi chorvador jamoalar madaniyati bo‘lgan “Zamonbobo madaniyati”ga oid ilmiy tadqiqotlarini o‘zining “Zarafshonning quyi oqimi bronza davrida” nomli nomzodlik ishida umumlashtirdi. Olim to‘rt yillik ilmiy izlanishlari, arxeologik tadqiqotlari natijasi bo‘lgan ushbu dissertatsiyani nihoyat, 1963-yilning 9-yanvarida SSSR FA Arxeologiya institutining ilmiy kengashida taniqli rus arxeolog olimi, professor M.P. Gryaznov ilmiy rahbarligida muvaffaqiyatli himoya qildi. Bu xizmati uchun institut Ilmiy kengashi arxeolog olim Ahmadali Asqarovga tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasi berdi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, yosh olim ustozi – o‘zbek xalqi o‘tmish tarixining qomusiy olimi, akademik Y.G‘. G‘ulomovning Buxoro vohasida boshlagan arxeologik tadqiqotini davom ettirishi, Zamonbobo qabristoni, yodgorlikning yoshi, o‘sha davr odamlarining urf-odatlari, mozor tuzilishi, uning xronologik bosqichlari, madaniy doirasi, aholining etnografik qiyofasiga doir qator jihatlarni aniqlash imkoniyatiga ega bo‘ldi. Zamonbobo yodgorligi yaqinidagi barhan qumlar ostida qolib ketgan Zamonboboliklar qishlog‘ining topilishi va u yerda arxeolog Ahmadali Asqarov rahbarligida keng ko‘lamli qazishmalar olib borilishi aholining turmush-tarzi, xo‘jalik, urf-odati va qo‘shni qabilalar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarini aniqlashga yordam berdi. Bularning barchasi yosh arxeolog olim tomonidan o‘zbek xalqi uzoq o‘tmish tarixini o‘rganishda fanga qo‘shilgan salmoqli hissa edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Гулямов Я.Г. (1956) Археологический работы к западу от Бухарского оазиса. – Ташкент. – С. 152.
2. Академик Ахмадали Асқаров билан бўлган ижодий суҳбат. – Тошкент, 2016 йил, 3 март.
3. Асқаров А. (1994) Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи.
4. Қаюмов А. (2003) Академик Аҳмадали Асқаров. – Тошкент: Фан.
5. Гулямов Я., Исламов У., Аскаров А. (1969) Первобытная культура в низовьях Зарафшана. – Ташкент: Фан. – С. 118.
6. Асқаров А. (1973) Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Фан.
7. Аскаров А. (1961) Памятники эпохи бронзы в районе Махандарьи. Научные работы и сообщения, кн. 4. – Ташкент. – С. 272-281.
8. Аскаров А. (1963) Поселение Заманбаба, КСИА, № 93. – Москва.
9. Аскаров А. (1962) Культура Заманбаба в низовьях Зарафшана // Общественные науки в Узбекистане, №11. – С. 59-65.
10. Жўрақулов М., Аванесова Н., Амирқулов Б. (1995) Зарафшон воҳасининг ибтидоий маданияти. – Самарқанд.
11. Аскаров А. (1981) К передатировке культуры Заманбаба. Культура и искусство древнего Хорезма. – Москва: Наука. – С. 100.
12. Мухаммаджонов А. (1991) Қадимги Бухоро (Археологик лавҳалар ва тарих). – Тошкент: Фан.
13. Итина М.А. (1977) История степных племен южного Приаралья. (II-начало I тысячелетия до н.э.) – Москва: Наука. – С. 109-110.

REFERENCES:

1. Gulyamov Ya.G. (1956) Arxeologicheskiy raboti k zapadu ot Buxarskogo oazisa. – Tashkent. – S. 152.

2. Akademik Axmadali Asqarov bilan bo‘lgan ijodiy suhbat. – Toshkent, 2016 yil, 3 mart.

3. Asqarov A. (1994) O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi.

4. Qayumov A. (2003) Akademik Ahmadali Asqarov. – Toshkent: Fan.

5. Gulyamov Ya., Islamov U., Askarov A. (1969) Pervobytnaya kultura v nizovyax Zarafshana. – Tashkent: Fan. – S. 118.

6. Asqarov A. (1973) Buxoroning ibtidoiy davr tarixidan lavhalar. – Toshkent: Fan.

7. Askarov A. (1961) Pamyatniki epoxi bronzi v rayone Maxandari. Nauchniye raboti i soobshyeniya, kn. 4. – Tashkent. – S. 272-281.

8. Askarov A. (1963) Poseleniye Zamanbaba, KSIA, № 93. – Moskva.

9. Askarov A. (1962) Kultura Zamanbaba v nizovyax Zarafshana // Obshyestvenniye nauki v Uzbekistane, №11. – C. 59-65.

10. Jo‘raqulov M., Avanesova N., Amirqulov B. (1995) Zarafshon vohasining ibtidoiy madaniyati. – Samarqand.

11. Askarov A. (1981) K peredatirovke kulturi Zamanbaba. Kultura i iskusstvo drevnego Xorezma. – Moskva: Nauka. – S. 100.

12. Muxammadjonov A. (1991) Qadimgi Buxoro (Arxeologik lavhalar va tarix). – Toshkent: Fan.

13. Itina M.A. (1977) Istoriya stepnix plemen yujnogo priaralya. (II-nachalo I tisyacheletiya do n.e.) – Moskva: Nauka. – S. 109-110.

STATE OF CULTURAL MONUMENTS IN UZBEKISTAN, METHODS OF THEIR REPAIR AND RESTORATION

Sattorov Ulugbek Abdurazzoq oglu
Teacher of Oriental University,
PhD student
Tel.: +998 91 470-66-09

Annotation. Uzbekistan's territory has long been one of the regions with a developed civilization. With its rich history of statehood and culture, Uzbekistan has been making a significant contribution to world civilization. In turn, the country is putting forward its own proposals and initiatives in this direction. Uzbekistan is a land with a rich ancient culture, national values, and historical heritage. It is important to emphasize that from the very first years of independence, the restoration, preservation, and promotion of national culture, historical heritage, and national values, ensuring access to them for the global community, and their transmission to future generations have been raised to the level of state policy. This article presents an analysis of architectural monuments, achievements and shortcomings in architecture, urban planning culture, architectural methods used, and issues related to their preservation in our country.

Keywords: *Republic of Uzbekistan, Samarkand, Bukhara, Khiva, urban planning, archaeological sites, ancient cities.*

O‘ZBEKISTONDA MADANIY YODGORLIKLARNING HOLATI, ULARNI TA’MIRLASH VA TIKLASH USULLARI

Sattorov Ulug‘bek Abdurazzoq o‘g‘li
Oriental universiteti o‘qituvchisi,
tayanch doktorant
Tel.: +998 91 470-66-09

Annotatsiya. O‘zbekiston hududi qadimdan sivilizatsiya rivojlangan mintaqalardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston o‘zining qadim davlatchilik tarixi va madaniyati bilan dunyo tamadduniga munosib hissa qo‘shib kelayotgan yurt hisoblanadi. O‘z navbatida ushbu yo‘nalishda o‘zining taklif va tashabbuslarini ham ilgari surmoqda. O‘zbekiston boy qadimiy madaniyat, milliy qadriyatlar va tarixiy merosga ega bo‘lgan diyor. Mustaqillikning ilk yillaridayoq milliy madaniyat va tarixiy merosni, milliy qadriyatlarni qayta tiklash, asrab-avaylash, ulardan jahon jamoatchiligining bahramand bo‘lishiga imkon yaratish hamda ularni kelajak avlodlarga bus-butun yetkazish davlat siyosati darajasigacha yetkazilganligini ta’kidlab o‘tishimiz kerak. Ushbu maqolada keltirilgan ma’lumotlar mamlakatimizda

saqlanib qolgan me’morchilik yodgorliklari, me’morchilik yutuqlari va kamchiliklari, shaharsozlik madaniyati, shaharsozlikda qo‘llanilgan me’morchilik usullari va ularning saqlanishiga doir masalalar tahliliga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston Respublikasi, Samarqand, Buxoro, Xiva, shaharsozlik, arxeologik yodgorliklar, qadimiy shaharlar.

СОСТОЯНИЕ ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ В УЗБЕКИСТАНЕ, МЕТОДЫ ИХ РЕМОНТА И РЕСТАВРАЦИИ

Сатторов Улугбек Абдураззакович
Преподаватель университета Ориентал,
докторант
Тел.: +998 91 470-66-09

Аннотация. Территория Узбекистана издавна является одним из регионов с развитой цивилизацией. Узбекистан, благодаря своей богатой истории государственности и культуры, вносит достойный вклад в мировую цивилизацию. В свою очередь, страна выдвигает свои предложения и инициативы в этом направлении. Узбекистан – страна с богатой древней культурой, национальными ценностями и историческим наследием. Следует отметить, что с первых лет независимости восстановление, сохранение и популяризация национальной культуры, исторического наследия и национальных ценностей, обеспечение доступа к ним мировой общественности и передача их будущим поколениям стали государственным приоритетом. В данной статье представлен анализ архитектурных памятников, достижений и недостатков в архитектуре, градостроительной культуры, использовавшихся архитектурных методов и вопросов их сохранения в нашей стране.

Ключевые слова: *Республика Узбекистан, Самарканд, Бухара, Хива, градостроительство, археологические памятники, древние города.*

KIRISH

O‘zbekiston qadimiy sivilizatsiya beshiklaridan biri sifatida dunyoda muhim o‘rinni egallaydi: yurtimizda dunyo ilm-fani rivojiga ulkan hissa qo‘shgan Muhammad Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Zamaxshariy, Najmiddin Kubro, Imom Buxoriy, Ibn Sino, Ahmad Farg‘oniy kabi allomalar kamolga yetib, yurtimiz dovrug‘i dunyoga tanilgan. Mamlakatimiz nafaqat sharq, balki jahon madaniyati beshiklaridan biri hisoblanadi. Temuriylar saltanatini bunyod etgan Amir Temur “Bizning qudratimizga shubha qilsang, biz qurdirgan imoratlarga boq”, deb so‘z yuritgani bejiz emas. Davlatning ulug‘vorligini his etmoqchi bo‘lgan odam undagi tarixiy obidalarga ahamiyat qaratishi lozim. Shunda bu ulug‘vorlikka to‘la ishonch hosil qiladi. Madaniy yodgorliklarimiz asrlar osha xalqimizning boy madaniyatini, kuch-qudratini, milliy

g‘ururini, ilm-u fani imkoniyatini namoyon etish imkonini beradi. Biroq, mana shu muhtasham obidalar hozirgi kunda qay holatda ekani tadqiqotchilarni ham, oddiy vatandoshlarni ham o‘ylantiradi, albatta. Shu sababli, mazkur maqolada O‘zbekistondagi me’moriy yodgorliklarning ahvoli, ularni ta’mirlash bilan bog‘liq masalalar va tiklash usullari haqida fikr yuritiladi. Mavzuning dolzarbligini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev asarlari va nutqlarida uchratish mumkin. Jumladan, mamlakatimizdagi tarixiy merosni asrab-avaylash haqida Shavkat Mirziyoyev quyidagi fikrni bildirgan edi: “...tarixiy merosni asrab-avaylash, o‘rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biridir …” (Мирзиёев Ш., 2016).

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbekiston madaniy yodgorliklari va ularning ahamiyati har doim mamlakatning tarixiy va madaniy merosini saqlab qolish masalasida asosiy mavzu bo‘lib kelmoqda. Mustaqillik yillarida bu yodgorliklarni ta’mirlash va tiklash jarayonlari yangi bosqichga o‘tgani kuzatildi. R. Abriyev o‘zining “O‘zbekiston mustaqilligi yillarida tarixiy-me’moriy obidalarni ta’mirlash va qayta tiklash jarayonlari” asarida yodgorliklarni saqlash va tiklash bo‘yicha olib borilgan ishlar, ularning muhimligi va xalqaro tajribalar bilan qiyosiy tahlillarni taqdim etgan. Muallif, shuningdek, madaniy merosni saqlashda davlatchilik va jamoatchilik tizimining rolini alohida ta’kidlab o‘tadi. M. Rasulov “Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda tarixiy va madaniy yodgorliklarning muhofaza qilinishi va tiklanishi” nomli tadqiqotida yurtimizdagi tarixiy obidalarni muhofaza qilish va tiklash jarayonlarida ko‘rsatiladigan yondashuvlar, qiyinchiliklar va imkoniyatlarni tahlil qiladi. Ushbu asar, shuningdek, yodgorliklarni saqlash uchun zarur bo‘lgan huquqiy asoslar va amaliy mexanizmlar haqida batafsil ma’lumot beradi.

D. Kuryazova ham o‘zining nomzodlik dissertatsiyasida O‘zbekiston muzeylari faoliyatini tahlil qiladi va tarixiy yodgorliklarni saqlash va taqdim etishdagi rolini alohida ta’kidlaydi. Muallif, shu jumladan, madaniy merosni saqlashda muzeylarning o‘ziga xos o‘rni va ularning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy rivojlanishga qo‘shgan hissasini ko‘rsatadi. Muhammedova Munisa tomonidan yozilgan nomzodlik ishi esa madaniy yodgorliklarni turistlar uchun ochish va ularning tadqiqotlariga bag‘ishlangan. Ushbu tadqiqot, yodgorliklar orqali turizmni rivojlantirish usullari va istiqbollari haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Shuningdek, O‘zbekiston tarixiy shaharlari orqali turizmning yutuqlari va muammolari tahlil qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

“O‘zbekistonda madaniy yodgorliklarning holati, ularni ta’mirlash va tiklash usullari” nomli ushbu maqolaning tadqiqot metodologiyasi turli manbalarni, jumladan, tarixiy hujjatlar, ilmiy ishlar va rasmiy hisobotlarni har tomonlama tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. O‘zbekistonda madaniy yodgorliklarning holati, ularni ta’mirlash va

tiklash usullari bo‘yicha mavjud adabiyotlar atroflicha o‘rganildi. Mamlakatimizda madaniy yodgorliklar, ularning joylashgan o‘rni, holatini o‘rganish uchun tarixiy matnlar, ilmiy maqolalar va boshqa tegishli manbalarni o‘z ichiga oluvchi materiallarga diqqat qaratildi. Ma’lumotlar turli manbalardan, jumladan, birlamchi va ikkilamchi manbalardan to‘plandi. Birlamchi manbalarga tarixchi va olimlar bilan suhbatlar, ikkinchi darajali manbalarga esa kitoblar, maqolalar va rasmiy hisobotlar taalluqlidir. Yig‘ilgan ma’lumotlar O‘zbekistonda madaniy yodgorliklarning holati, ularni ta’mirlash va tiklash usullari bilan bog‘liq asosiy mavzular va tendensiyalarni aniqlash uchun tahlil qilindi. Mamlakatimizning bir qancha tarixiy shaharlaridagi yodgorliklar o‘rtasida o‘xshashlik va farqlarni tushunish uchun qiyosiy tahlil o‘tkazildi. O‘zbekistonda madaniy yodgorliklarning holati, ularni ta’mirlash va tiklash usullari bilan bog‘liq bo‘lgan aniq voqealar yoki o‘zgarishlarga oid misollar batafsil ko‘rib chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunga kelib jahon hamjamiyatining e’tibori O‘zbekiston xalqining avloddan-avlodga meros bo‘lib kelayotgan tarixiy va madaniy qadriyatlari va o‘ziga xos an’analariga qaratilgan. Yurtimizda madaniy merosni saqlash, uni kelgusi avlodga yetkazish maqsadiga qaratilgan ishlar borasida keng chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar natijasida milliy qadriyatlar va madaniy merosga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgardi, noyob me’moriy yodgorliklar, diniy, ma’rifiy ahamiyatga ega bo‘lgan tarixiy obidalar, tabarruk ziyoratgohlar qayta tiklanib ta’mirlanmoqda, atroflari obodonlashtirilmoqda, shuningdek, qadimgi shaharlarda tarixiy binolar joylashgan hududlarni kompleks ravishda tiklash bilan bir qatorda zamonaviy shaharsozlik tamoyillari asosida ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirilmoqda. Madaniy meros bebaho boylik bo‘lib, unda xalqimizning boy tarixi mujassamlashgan. Ta’kidlash o‘rinliki, keyingi yillarda mazkur sohaga oid bir qancha qonunlar qabul qilingan. Jumladan, “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi, “Madaniy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishi to‘g‘risida”gi, “Muzeylar to‘g‘risida”gi, “Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi, “Arxiv ishi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari qabul qilindi (Мартыненко И., 2017: 282).

Mamlakatimizdagi qadimiy va go‘zal Xiva shahrini ochiq osmon ostidagi muzey, deb bejiz atashmaydi. Bu yerda ilmiy va madaniy qiymatga ega bo‘lgan yuzlab yodgorliklar joylashgan. 1997-yilda Xiva shahrining 2500 yillik yubileyi xalqaro miqyosda YUNESKO hamkorligida nishonlandi. Shu munosabat bilan Xiva shahridagi tarixiy obidalar qayta tiklandi. Ushbu shahardagi tarixiy va madaniy yodgorliklarni

qayta tiklash va ta’mirlash ishlari olib borilgan. Shu bilan bir qatorda, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz shaharlarining ham yubiley sanalari xalqaro miqyosda nishonlandi va bu shaharlarda joylashgan tarixiy va madaniy yodgorliklarni qayta tiklash va ta’mirlash ishlari olib borildi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, bebaho merosimizga haqiqiy baho berildi, o‘tmish va kelajak oldidagi mas’uliyat his etila boshlandi. Millatimiz tarixida o‘chmas iz qoldirgan insonlarning pok nomlarini tiklash imkoni paydo bo‘ldi.

O‘zbekiston qonunshunosligida tarixiy va madaniy yodgorliklarga nisbatan “madaniy meros obyektlari” tushunchasi qo‘llaniladi. “Madaniy meros obyektlari” tushunchasi o‘z navbatida, ansambllar, diqqatga sazovor joylar, yodgorliklar kabi guruhlarga bo‘lingan.

Madaniy meros obyektlari orasida monumental me’moriy yodgorliklar alohida o‘rin tutadi. Arxitektura sivilizatsiya va urbanizatsiya jarayoni rivojining darajasini belgilovchi bosh omillardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston hududida saqlanib qolgan arxitektura yodgorliklari asosan toat-ibodat, ma’muriy, jamoat, ishlab chiqarish binolari hamda aholi uy-joylaridan iboratdir (Абриев Р., 2018: 15). Manbalarning dalolat berishicha, O‘zbekiston hududida hozirgi kunda qadimgi me’moriy yodgorliklarning 600 dan ortig‘i davlat muhofazasiga olingan bo‘lib, ularning aksariyatini masjidlar tashkil etadi. Mazkur yodgorliklarning bir qismi ta’mirdan chiqarilgan va ikkinchi hayotini o‘tamoqda, boshqa qismi o‘rganilish bosqichida bo‘lib, ta’mirga tayyorlanmoqda, uchinchilari esa tadqiq etish navbatini kutib turibdi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekiston Madaniyat ishlari vazirligi Madaniyat yodgorliklari bosh ilmiy-ishlab chiqarish boshqarmasi tomonidan ishlab chiqilgan qoida bo‘yicha ta’mirlash metodikasi quyidagi tartibda amalga oshirilishi yo‘lga qo‘yilgan edi:

- dastlab, ta’mirtalab har bir yodgorlik bo‘yicha kompleks ilmiy izlanishlar va loyiha-tadqiqotlar amalga oshiriladi;

- tayyorlangan loyiha Ta’mirshunoslik instituti Ilmiy-texnik kengashida ko‘rib chiqilib, Bosh ilmiy-ishlab chiqarish boshqarmasi tomonidan tasdiqlanadi;

- o‘ta murakkab ishlarni talab qiluvchi loyihalar Ilmiy-metodik kengash muhokamasida ko‘rib chiqiladi va tasdiqlanganidan so‘ng amaliyotga topshiriladi;

- ta’mirlash jarayoni doimiy texnik nazoratga olinadi va mualliflik nazorati olib boriladi;

- ta’mirlash ishlari bo‘yicha hisob-kitobni amalga oshirish uchun boshqarma qoshidagi mahalliy inspeksiyalar ma’lumotlarni nazoratdan o‘tkazish uchun bosqichma-bosqich boshqarmaga topshiradi;

- ta’mirdan chiqarilgan yoki qayta tiklangan obyektlar boshqarma tuzgan davlat ekspert komissiyasi tomonidan qabul qilinadi.

Mustaqillik yillarida, O‘zbekiston shaharsozligini rivojlantirishda yangi bosqich boshlandi. Ilgarigi (sovet davridagi) qattiq cheklangan va haddan tashqari murakkablashtirilgan ishlanmalardan farqli o‘laroq, shaharsozlikning aholi hayoti va faoliyati uchun qulay sharoitlar bilan bog‘liq asosiy muammolari hal etila boshlandi. “… shaharlarning bosh rejalarida asosiy yo‘nalishlarni belgilash: muhandislik-transport va bosha xalq xo‘jaligi tuzilmalarini yaratishdan tashqari, eski shahar infratuzilmasini zudlik bilan hal qilish, madaniy merosni saqlab qolish, bog‘-park san’atini tiklash va ekologiyani yaxshilash” zarurati yuzaga keldi (Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г., 1999: 155).

Ma’lumki, saqlanib qolgan me’moriy yodgorliklarning barchasi o‘z davri me’morchilik yutuqlari va ilg‘or texnologiyalari asosida bunyod etilgan. Ular mashhur ustalar, taniqli rassomlarning ijodiy faoliyati mahsuli hisoblanadi va shu bois, dunyo me’morchiligining shoh asarlariga aylangan. Biroq, vaqt o‘tishi bilan tabiiy-iqlim muhiti, tashqi ta’sirlar yodgorlikning jismoniy eskirishiga olib keladi. Bular natijasida yodgorliklarning nurash jarayoni doimiy ravishda kechadi va ularni saqlab qolish vazifasi ularning texnik holatini muntazam nazorat qilishni, konservatsiya-ta’mirlash ishlarining ilmiy asoslangan usullaridan foydalanib, mutaxassislar tomonidan olib borilishini talab etadi.

Arxiv manbalari ma’lumotlariga qaraganda, yodgorliklar nurashining sabablari va ular xarakterining qat’iy tasnifi keltirilgan nazariyalar shu paytga qadar ishlab chiqilmagan. Ammo, mutaxassislar fikricha, binolar konstruksiyalarining buzilishiga olib keladigan umumiy sabablarga va ularni tiklash hamda kuchaytirish usullariga ega bo‘lgan yodgorliklarning uchta asosiy guruhini ajratish mumkin.

Birinchi guruhga vaqt va iqlim ta’sirida jismoniy (moddiy) jihatdan eskirib, konstruksiyalarining tutib turish qobiliyati va dastlabki me’moriy qiyofasi asta-sekin yo‘qolib borayotgan yodgorliklar kiradi. Yodgorlik va uning ayrim qismlarining jismoniy eskirish darajasi ularni qurishda foydalanilgan materiallarning fizik-mexanik xossalari, binoning xususiyati va geometrik o‘lchamlari, qaysi mintaqada joylashgani, foydalanish shart-sharoitlari kabilarga bog‘liq.

Ikkinchi guruhga yodgorliklarning konstruksiyasida tuproqning zichlashishi yoki zarrachalarning (ayniqsa, madaniy qatlamlar yotadigan asoslarda) yuvilishi natijasida nuqsonlari bo‘lgan va tutib turish qobiliyati qisman yoki to‘liq yo‘qolib borgan yodgorliklar kiradi. Inson faoliyati natijasida va normal foydalanmaslik oqibatida, qurilish konstruksiyalari maxsus tekshirilmasligi va loyihaviy yechimlar yo‘qligi, zarur materiallar mavjud emasligi, ishlab chiqarish texnologiyasining buzilishi va ijroning sifatsizligi natijasida ushbu yodgorliklarning tuzilishi (konstruksiyalari va umuman o‘zining texnik holati) yomonlashib boradi.

Uchinchi guruhga kiradigan yodgorliklar yer osti suvlari (agressiv suvlar) ancha ko‘tarilishi natijasida binolarning asosi (fundamenti) suv ostida qolib, devorlar

nihoyatda namlangan bo‘ladi. Buning natijasida g‘ishtlar orasidagi qorishma uvalanib, parchalanishi tezlashadi. Namlik kuchaygan sayin g‘ishtlarning mustahkamligi (30% gacha) kamayadi, qorishma buzilishi va uvalanishi natijasida devorning mustahkamligi kamayadi. Oqibatda qorishmaning uvalanishi kuchayadi, namlik oshgan sayin bu jarayon yanada chuqurlashib boradi.

Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, aksariyat yodgorliklar ikkinchi tur tuproq ustida qurilgan. Bunday tuproq tarkibida qurilish chiqindilari va organik aralashmalar mavjud bo‘lib, bino fundamenti ostida sun’iy asoslar qurilgan, tag kursi supasi yoki boshqa muhandislik ishlari amalga oshirilgan.

Umuman, insonning keyingi yillarda jadallashgan xo‘jalik faoliyati (yerlarni o‘zlashtirish va sug‘orishi, kanallar va boshqa suv havzalari qurishi, yodgorliklar atrofidagi hududga ekin ekishi, binolar qurishi va obodonlashtirishi) tufayli yer osti suvlarining sathi ko‘tarilgan, shu bois tuproq namligi ortib, tuproq va yodgorlik konstruksiyalarini sho‘r bosgan.

Bu omillardan tashqari, XIX asr boshiga qadar konstruksiyalarning texnik holatini pasportlashtirish bo‘lmaganligi, shuningdek, profilaktik ko‘zdan kechirish va ta’mirlash ishlari o‘z vaqtida amalga oshirilmaganligi, ba’zan esa ta’mirlash ishlari chog‘ida mutaxassislar yetishmasligidan asossiz va o‘ylanmagan harakatlar qilinishi yodgorliklarning saqlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Mamlakatimizda saqlanib qolgan me’moriy yodgorliklarning barchasi o‘z davri me’morchilik yutuqlari va ilg‘or texnologiyalari asosida bunyod etilgan bo‘lib, ular mashhur ustalar, taniqli rassomlar ijodiy faoliyati mahsuli hisoblanadi va shu bois, dunyo me’morchiligining shoh asarlariga aylangan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, Respublikamiz mustaqilligi yillarida shaharsozlikka yangi innovatsion texnologiyalar joriy etilishi bilan bir vaqtda me’moriy-monumental merosni saqlab qolish, ta’mirlash va rekonstruksiya qilish ishlari ustuvor vazifa etib belgilanishi alohida ahamiyat kasb etdi. O‘zbekistonning bir qator tarixiy-madaniy yodgorliklarini, nomoddiy-madaniy meros obyektlarini o‘rganish, saqlash, muhofazaga muhtoj obyektlarni o‘rganish, ushbu sohadagi mutaxassislarni tayyorlash bugungi kunda ushbu sohadagi dolzarb masalalarga yechim topishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. M. “Tinchlik, ma’rifat va bunyodkorlik yo‘lida hamkorlik” Islom hamkorlik tashkiloti, Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutq // Xalq so‘zi. – 2016.

2. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish ilmiy-ishlab chiqarish Bosh boshqarmasi joriy arxivi. O‘zbekiston masjidlari haqida ma’lumotnoma.

3. ЎРМВ ММОМҚФИИЧББ ЖА. Информация о ходе экономической реформы в области охраны памятников от 1993 г.

4. Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. (1999) Амир Темур (жизн и общественно-политическая девятельность) – Ташкент: Университет.

5. ЎРМВ ММОМҚФИИЧББ ЖА. АООТ «Таьмиршунослик»: Программа комплексного обследования строительных конструкций и експериментальных исследований по закреплению, восстанавлению и усилению оснований и строительных конструкций памятников (результаты просадки грунтов основания и деятельности человека). – Ташкент, 1998.

6. Rasulov M. (2009) Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda tarixiy va madaniy yodgorliklarning muhofaza qilinishi va tiklanishi // O‘zbekiston tarixining dolzarb masalalari: asosiy yo‘nalishlari va yondashuvlar. – Toshkent.

7. Abriyev R. (2015) O‘zbekiston mustaqilligi yillarida tarixiy-me’moriy obidalarni ta’mirlash va qayta tiklash jarayonlari (Zarafshon vohasi misolida). – Toshkent: Fan.

8. “Маданий мерос обьектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2009. 9 октябрь.

REFERENCES:

1. Mirziyoyev Sh. M. “Tinchlik, ma’rifat va bunyodkorlik yo‘lida hamkorlik” Islom hamkorlik tashkiloti, Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutq // Xalq so‘zi. – 2016. (In Uzbek)

2. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish ilmiy-ishlab chiqarish Bosh boshqarmasi joriy arxivi. O‘zbekiston masjidlari haqida ma’lumotnoma. (In Uzbek)

3. O‘RMV MMOMQFIICHBB JA. Informatsiya o xode ekonomicheskoy reformi v oblasti oxrani pamyatnikov ot 1993 g. (In Russian)

4. Axmedov B., Mukminova R., Pugachenkova G. (1999) Amir Temur (jizn i obshyestvenno-politicheskaya devyatelnost) – Tashkent: Universitet. (In Russian)

5. O‘RMV MMOMQFIICHBB JA. AOOT “Tamirshunoslik”: Programma kompleksnogo obsledovaniya stroitelnix konstruksiy i yeksperimentalnix issledovaniy po zakrepleniyu, vosstanavleniyu i usileniyu osnovaniy i stroitelnix konstruksiy pamyatnikov (rezultati prosadki gruntov osnovaniya i deyatelnosti cheloveka). – Tashkent, 1998. (In Russian)

6. Rasulov M. (2009) Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda tarixiy va madaniy yodgorliklarning muhofaza qilinishi va tiklanishi // O‘zbekiston tarixining dolzarb masalalari: asosiy yo‘nalishlari va yondashuvlar. – Toshkent. (In Uzbek)

7. Abriyev R. (2015) O‘zbekiston mustaqilligi yillarida tarixiy-me’moriy obidalarni ta’mirlash va qayta tiklash jarayonlari (Zarafshon vohasi misolida). – Toshkent: Fan. (In Uzbek)

8. “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. 2009. 9 oktyabr. (In Uzbek)

MUSEUM CONCEPT: HISTORY OF ITS EMERGENCE AND STAGES OF FORMATION

Yunusov Komiljon Alimdjanovich
Independent researcher at the Department of Museum Studies of the National Institute of Art and Design named after Kamoliddin Behzod
Tel.: +998 94 650-44-12
e-mail: komiljonyunuszoda@gmail.com
ORCID: 0009-0005-4921-0943

Annotation. In this article, information related to the concept of museums is presented. Concepts that reflect the objectives and functions of museums, their core values, and areas of activity have been gaining significant relevance over time. Therefore, this paper provides insights into the importance of the museum concept, the reasons for its emergence, and the evolutionary processes of its development. To illuminate the topic, the works of renowned museum specialists and researchers from around the world were collected, alongside the expression of our own opinions. The article presents information about historical processes that led to the establishment of numerous museums, including the British Museum, the Louvre, the Hermitage, the Victoria and Albert Museum, the Metropolitan Museum, and the Museum of Modern Art, as well as the concepts that have been developed for these institutions. Additionally, various interpretations about the museum concept are discussed, and certain approaches pertaining to the concept are also addressed.

Keywords: *museum, concept, history, exposition, art, cultural heritage, artifact, collection.*

MUZEY KONSEPSIYASI: PAYDO BO‘LISH TARIXI VA SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Yunusov Komiljon Alimdjanovich
Kamoliddin Behzod nomidagi milliy rassomlik va dizayn instituti, Muzeyshunoslik kafedrasi mustaqil izlanuvchisi
Tel.: +998 94 650-44-12
e-mail: komiljonyunuszoda@gmail.com
ORCID: 0009-0005-4921-0943

Annotatsiya. Maqolada muzey konsepsiyasiga oid ma’lumotlar taqdim etiladi. Muzeylarning maqsad va vazifalarini, ustuvor qadriyatlari hamda faoliyati yo‘nalishini aks ettiruvchi, belgilab beruvchi konsepsiyalar vaqt o‘tgani sari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois, mazkur maqolada muzey konsepsiyasining ahamiyati, vujudga

kelishi sabablari va rivojlanishining evolyutsion jarayonlari haqida ma’lumot beriladi. Mavzuni yoritish uchun jahonning taniqli muzeyshunoslari va tadqiqotchilari asarlariga murojaat etgan holda o‘z fikr-mulohazalarimizni ham ifoda etganmiz. Maqolada Britaniya muzeyi, Luvr, Ermitaj, Viktoriya va Albert muzeyi, Metropoliten va Zamonaviy san’at muzeyi kabi ko‘plab muzeylarning paydo bo‘lishiga olib kelgan tarixiy jarayonlar va bu muzeylar uchun ishlab chiqilgan konsepsiyalar haqida ma’lumotlar taqdim etiladi. Shuningdek, muzey konsepsiyasi takomillashib borgani sari yuzaga kelgan turfa xil tushunchalar haqida fikr yuritilib, konsepsiyaga oid ba’zi yondashuvlar haqida ham to‘xtalib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: *muzey, konsepsiya, tarix, ekspozitsiya, san’at, madaniy meros, eksponat, kolleksiya.*

КОНЦЕПЦИЯ МУЗЕЯ: ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ

Юнусов Комилжон Алимджанович
Независимый научный сотрудник кафедры музееведения Национального института художеств и дизайна имени Камолиддина Бехзода
Тел.: +998 94 650-44-12
e-mail: komiljonyunuszoda@gmail.com
ORCID: 0009-0005-4921-0943

Аннотация. В этой статье представлена информация, связанная с концепцией музеев. Концепции, отражающие цели и функции музеев, их основные ценности и сферы деятельности, со временем приобретают значительную актуальность. Поэтому в этой статье дается представление о важности концепции музея, причинах ее возникновения и эволюционных процессах ее развития. Для освещения темы были собраны работы известных специалистов и исследователей музеев со всего мира, а также выражение наших собственных мнений. В статье представлена информация об исторических процессах, которые привели к созданию многочисленных музеев, включая Британский музей, Лувр, Эрмитаж, Музей Виктории и Альберта, Метрополитен и Музей современного искусства, а также концепции, которые были разработаны для этих учреждений. Кроме того, обсуждаются различные интерпретации концепции музея, а также рассматриваются определенные подходы, относящиеся к концепции.

Ключевые слова: *музей, концепция, история, экспозиция, искусство, культурное наследие, артефакт, коллекция.*

KIRISH

Muzeylar vujudga kelgan davridan boshlab takomillashib kelmoqda. Jahonda ko‘plab muzeylar mashhurlikka erisha olgani sir emas. Londondagi Britaniya muzeyi, Parijdagi Luvr yoki Sankt-Peterburgdagi Ermitaj odamlar tasavvurida o‘ziga xos tarzda gavdalanadi. Ayni shu o‘ziga xoslik konsepsiya bilan bog‘liq. Ya’ni, muzey qanday qilib boshqa muzeylardan ajralib turishi, qanday faoliyat yuritishi va nimalarni asosiy qadriyat sifatida afzal bilishi muzey konsepsiyasida aks etadi. Muzey konsepsiyasi muzeyga tegishli maxsus hujjatlarda qayd etiladi. Biror bir zamonaviy muzey yo‘qki, konsepsiyasiz – reja yoki maqsadsiz tashkil etilgan bo‘lsa. Masalan, O‘zbekiston davlat tabiat muzeyi bizga tabiatdagi maxluqotlardan iborat namunalarni yodga soladi. San’at muzeyi esa san’at asarlari bilan assotsiatsiya hosil qiladi. Tarix muzeylarida qadimiy ashyolar namoyish etiladi. Bu yerdagi tartib va o‘ziga xoslik konsepsiya asosida tashkil etilganidan dalolat beradi. Shuning uchun ham muzey konsepsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida daromad topish maqsadida ba’zi muzeylar o‘z mohiyatiga mos kelmaydigan tadbir va ko‘rgazmalarni tashkil etmoqdaki, bu holat konsepsiya mazmunini buzgan holda turli masalalarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababdan, muzey konsepsiyasi haqida ma’lumotga ega bo‘lish muzey ekspozitsiyasini tushunishga, ularning ma’no-mohiyatini anglab yetishga yordam beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Muzey konsepsiyasi haqida alohida tadqiqot ishlari juda oz olib borilgan. Keren Braun va Fransua Meres “The definition of the museum: History and issues” (“Muzey ta’rifi: tarixi va muammolari”) sarlavhali maqolada muzey konsepsiyasi haqida qisman ma’lumot berishadi. Jahon va O‘zbekistondagi aksariyat muzeyshunoslar, san’atshunoslar va boshqa tadqiqotchilar muzeylarning konsepsiyalari haqida ozroq to‘xtalib o‘tishgan. Asosan, biror muzeyga xos konsepsiya haqida, qaysidir shaxsning ilgari surgan konsepsiyasi haqida ma’lumot berish bilan kifoyalanishgan. Shu sababli, maqolada turli manbalarga murojaat etgan holda muzey konsepsiyasi mohiyati va shakllanishi haqida ma’lumotlar taqdim etiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotni amalga oshirishda manbashunoslikka murojaat etildi va to‘plangan ma’lumotlar tanqidiy-qiyosiy ko‘rib chiqildi. Muzey konsepsiyasi shakllanishiga oid yig‘ilgan materiallar xronologik tartibda bayon etildi. Manbalarni to‘plashda worldcat.org, diss.natlib.uz, archive.org, scholar.google.com kabi sayt va portallar hamda Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti resurslaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Muzeylar sivilizatsiya mahsulidir. Ya’ni, odamlar mehnati va intellektini ishga solib vujudga keltirgan, shakl bergan ashyolar qadr topar ekan, ularni asrab qo‘yish, atrofdagilarga namoyish etish fikri paydo bo‘ldi. Shu bilan birga, boshqa sabablarni ham keltirish mumkin. Qadimdan monarxiya boshqaruvi shakli keng tarqalishi boylikning ma’lum shaxslar xazinasida to‘planishini ta’minladi. Qo‘lga kiritilgan o‘ljalar, qabul qilingan hadyalar, xarid qilingan qimmatbaho ashyolar dastlabki boy kolleksiyalarni tashkil etdi. Natijada esa Luvr va Ermitaj singari saroylar vaqti kelib kolleksiyalar omboriga, undan so‘ng esa muzeylarga aylandi.

Yevropa tarixiga nazar tashlasak, Renessans davrida kabinetlar (qimmatbaho buyumlar joyi) paydo bo‘lib, bu kabinetlarda boyliklarni turkumlarga ajratish va xos odamlarga (elita uchun) namoyish etish urf bo‘la boshladi. Ushbu kabinetlardagi buyumlar estetik, falsafiy, hamda badiiy mazmun kasb etgani uchun, faoliyat yo‘nalishiga ko‘ra zamonaviy muzeylar konsepsiyasida qayd etilgan ta’limiy maqsadga xizmat qila boshladi. Biroz vaqt o‘tib, kabinetlar bir-biridan farqlana boshladi: qimmatbaho buyumlar uchun xazinaxonalar mavjud bo‘lgan bo‘lsa, diniy mazmundagi muqaddas ashyolarni jamlash va saqlash uchun “relikvariy” deb nomlanuvchi alohida joylar tashkil etildi. Hozirda har bir muzey o‘z xususiyatiga ega bo‘lganidek, o‘rta asrlarda shakllanib kelayotgan muzeylar ham alohida xususiyat kasb eta boshladi (Hopkins O., 2021: 44-45).

Muzeylar takomillashuvida rol o‘ynagan navbatdagi omil studioladir. Studiola avvalda kitob saqlanadigan joy ma’nosini bergan. XV asrdan esa turli nodir ashyolarni saqlaydigan xonaga aylandi. Shu o‘rinda kabinet bilan studiola o‘rtasidagi farqni aytib o‘tsak. Kabinetda istalgan narsani saqlash mumkin edi: qimmatbaho teri, suyaklar, bezakli buyumlar va hokazo. Studiolada esa san’at asarlari alohida tanlangan va bunda ma’lum estetik talablar o‘z aksini topgan. Shuningdek, mulkdorning qarashlarini aks ettirgan holda biror mazmunga ega bo‘lgan. Ayni shu jihat muzeylar hamda muzey konsepsiyasi paydo bo‘lishida muhim rol o‘ynadi (Hopkins O., 2021: 47).

Zamonaviy turdagi muzeylar paydo bo‘lishiga Britaniyadagi tarixiy jarayonlar katta turtki berdi. Misol uchun, 1628-yildan saroy bog‘boni sifatida ishlay boshlagan Jon Treydeskant biri-biridan g‘aroyib o‘simliklarni to‘play boshlaydi. Ko‘p o‘tmay noyob o‘simliklarni ekish ortidan o‘z bog‘ini tashkil etadi. Bu inson kolleksiya to‘plashga shunchalar berilib ketganidan mashhur Pokahontasning otasi hadya qilgan bosh kiyimni ham, Amerika va Afrika qit’alaridan olib kelingan boshqa g‘aroyib buyumlarni ham saqlab qo‘yaverdi. Uning “muzeyi” juda oddiy edi: suyaklar, mo‘yna va chig‘anoqlar, quritilgan barg va boshqa tabiiy narsalar o‘sha paytdagi ilk eksponatlar edi (Hopkins O., 2021: 69).

Jon Treydeskant 1634-yilda o‘z kolleksiyasini barcha odamlar ko‘rishi mumkinligini e’lon qildi. Bu yerga kelganlardan biri “Inson bu yerda butun umr

dunyoni sayr qilib ko‘radigan ajoyibotlarni bir kunda tomosha qilishi mumkin”, degan ekan. Tashrifchilar bu joyni “Nuh kemasi” deb atashdi (Jeffrey Abt, 2007:124). Sababi, dunyodagi ko‘plab turlar bu yerda jamlangandi. Kolleksiya hamma uchun ochiq bo‘lgani, ya’ni oddiy odamlar ham kirib ko‘rishi mumkinligi hozirgi muzey konsepsiyasiga ancha yaqin kelinganini anglatardi. Chunki, undan avval tashkil etilgan kabinetlar qanchalik qimmatbaho buyumlarni to‘plamasin, oddiy xalq uchun emasdi. Jon Treydeskant vafotidan so‘ng uning o‘g‘li ushbu muzeyda faoliyat yuritadi. Ammo u ham uzoq yashamadi. O‘sha davrdagi mashhur huquqshunos Elias Eshmol bu oilaning hamkori bo‘lgani uchun kolleksiyalar unga vasiyat qilib qoldiriladi. Eshmol o‘zidagi noyob tangalar, qo‘lyozmalar, nashr etilgan kitoblar va boshqa buyumlar bilan Treydeskantdan meros qolgan ashyolarni birlashtiradi. Vaqti-soati kelib u ham kolleksiyaning keyingi taqdiri haqida bosh qotiradi va nihoyat 1675-yilda o‘limi oldidan Oksford universitetiga topshirib yuborishga qaror qiladi. Bir necha yil davomida kolleksiya uchun alohida bino quriladi, ularni joylashtirish masalalari muhokama qilinadi. Shu tariqa, ma’lum konsepsiya asosida dunyodagi ilk zamonaviy muzey vujudga keldi. Ushbu muzeyda ilmiy faoliyat yo‘lga qo‘yildi, ilmiy izlanishlar olib borildi, ma’ruzalar ham o‘qildi. Eshmol muzeyi misolida konsepsiya takomillasha boshlaganini ko‘rish mumkin. Boisi, ekspozitsiya uchun maxsus joy barpo etilgandi, avvallari esa boshqa maqsadda qurilgan joylardagina kolleksiyalar yig‘ib kelinardi.

1683-yilda Eshmol muzeyi ish boshlar ekan, ko‘p o‘tmay muzey faoliyatini tartibga solish ehtiyoji yuzaga chiqdi. Shu sababli, 1686-yili “Qonunlar, buyruqlar va qoidalar” nomli hujjat Oksford universiteti tomonidan qabul qilindi (Jeffrey Abt, 2007: 124). Muzey boshqaruvi, muzey ishini yuritish, maosh to‘lash tartibi kabi masalalar ushbu hujjatda belgilab qo‘yildi. Bundan biz XVII asr oxiridanoq muzey konsepsiyasi ancha takomillashib qolganini anglashimiz mumkin (Hopkins O., 2021: 71).

XVIII asrga kelib muzey konsepsiyasi yana rivojlanib, ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qila boshladi. Bir vaqtning o‘zida muzey ekspozitsiyasi ham rivojlanib bordi. Ya’ni, bundan buyon eksponatlarning hammasini aralash qo‘ymasdan, ularning xronologiyasiga, paydo bo‘lgan joyiga, hamda turiga qarab tartib bilan o‘rnatish qoidasi shakllana boshladi.

Eshmol muzeyidan keyin yana boshqa yirik muzeylar oldinma-ketin ochila boshladi. Shulardan biri, 1753-yili tashkil etilgan Britaniya muzeyidir. Mazkur muzey vujudga kelishida asosan Ser Hans Sloan (1660-1753) ismli kolleksionerning xizmati katta bo‘ldi. Ser Hans Sloan 93 yillik hayotining asosiy qismini ilm-fan va nodir ashyolarni to‘plashga sarfladi. Bu inson 1753-yili vafot etgach, umri davomida yiqqan 70 mingdan ortiq buyumlari davlat tasarrufiga olinib, Britaniya muzeyi tashkil etildi. Keyinroq muzey yangi binoga ko‘chirildi. Lekin, bu muzey bizning tasavvurimizdagi muzeylar kabi emasdi, u ko‘proq kitoblar va buyumlar to‘planmasiga ega ko‘rgazmali joy edi. Tabiiy yodgorliklar, nodir kitoblar va qadimiy ashyolar o‘rtasida aniq tasnifiy

chegara bo‘lmagan va ularning aralash joylashuvi taxminan yuz yil o‘z holicha turdi (Карстен Ш., 2016: 14). 1870-yildagi fotosuratlar tahlil etilganda muzey eksponatlari go‘yo ombordagi buyumlarni eslatardi. Qolaversa, faqatgina zodagonlar muzeyga kira olgan, oddiy xalq yoki xorijiy mehmonlar uchun shu tartibsiz ko‘rgazmani ko‘rish juda mushkul edi.

Yevropa jamiyatlari ichidagi ba’zi ziyolilar ijtimoiy-iqtisodiy tanglikdan qutulish, qanday tuzum asosida taraqqiy etish, nima qilsa farovonlikka erishish haqida o‘ylanar edi. Shuning uchun o‘rta asr mutafakkirlari qadimgi Gretsiya va Rimning madaniy-iqtisodiy sohalarda katta natijalarga erishganini ko‘rsatishni lozim deb topdi. Ma’rifatchilarning fikricha, har bir inson tug‘ma qobiliyat bilan dunyoga keladi. Ular o‘z iste’dodini erkin muhitda ro‘yobga chiqarsa, jamiyat taraqqiy etib boraveradi. Ayni shu sababdan oydinlar qadimgi Yunoniston va Rimning yodgorliklarini ibrat va namuna sifatida xalqqa tanitishni, bu orqali inson nimalarga qodir ekanini ta’kidlashni maqsad qildilar. Bu borada muzeylar mazkur g‘oyani targ‘ib qilish uchun munosib ko‘rila boshlandi.

Mashhur fransuz rassomi Jak Lui David o‘z xotiralarida shunday yozgan edi: “Muzey bu faqat ishqibozchilik uchun to‘plangan hashamatli va bema’ni narsalardan iborat joy emas. Muzey katta ahamiyatga ega maktabga aylanishi kerak” (Карстен Ш., 2016: 17). Davr taqozosiga ko‘ra, muzeylar jamiyat hayotida tub burilish yasab, ularga birdek ilm olish erkinligi berdi va iste’dodni kashf etishga chorlagan dargoh sifatida shakllandi. Napoleon Bonapartning Imperatorligi davrida Luvr fondi misli ko‘rilmagan darajada boyib ketdi. San’at asarlari shu darajada ko‘paydiki, ular uchun yetarli joy topilmay qoldi. Bu hol ekspozitsiyani qanday tashkil etish borasida masalalarni yuzaga keltirdi. Davr ruhiyatidan kelib chiqib, inqilob g‘oyasi ustuvor bo‘lganini hisobga olsak, nima uchun “nomuvofiq” eksponatlar ko‘rgazmaga qo‘yilmaganini tushunib yetamiz. Demak, Luvr muzeyidagi ishlar o‘ziga xos konsepsiya asosida tashkil etilgan. Napoleon mag‘lubiyatidan so‘ng esa inqilobiy mazmundagi eksponatlar diniy, estetik va tarixiy mavzulardagi san’at asarlari bilan almashtirildi. Bunday turdagi eksponatlar ko‘pchiligi qaysi davrga mansubligi ma’lum emasdi. Umuman, xronologik tartib asosida joylashtirish endi shakllana boshlagandi. Vaziyatdan kelib chiqqan holda Dominik Vivan Denon – muzey rahbari ekspozitsiya tashkil etaverdi. Bu ekspozitsiyada davriylikka e’tibor bermasdan, san’at asarlari mualliflarining yetishib chiqqan maktablariga diqqat qaratilgani va shu asosda tartibli ish qilingani e’tirofga loyiq.

Angliya va Fransiyada muzeylar tashkil etilgani haqidagi xabarlar tevarak atrofga yoyila boshladi. Ushbu vaziyatda o‘zini katta millatlardan deb hisoblovchi xalqlar madaniy taraqqiyotda ortda qolishni istamay, tezda o‘z muzeylarini tashkil etish harakatiga tushdilar. Zero, muzeylar davlatlarning qudratini, iqtisodiy farovonligi va madaniy yuksalganini namoyon etuvchi ramzga aylana boshlagandi. Angliya va Fransiya imperializmda raqobat qilgan bir vaqtda Britaniya muzeyi va Luvr madaniyat

maskani sifatida bir-biridan o‘zishga harakat qildi. Tez orada Niderlandiyada ham yangi muzey tashkil etish taraddudi boshlandi. Dastlab, Haga shahrida 1800-yili “Imperiya muzeyi” ochildi. Ispaniyaning Madrid shahrida ham Prado muzeyi ta’sis etildi (1819). Muzeylarga davlat darajasida e’tibor berilayotgani, o‘ziga xos ramzga ega ekanligi ulardagi ko‘rgazmalarni ko‘rsatib bera olish masalasini kun tartibiga qo‘ydi. Shuningdek, muzeylar uchun alohida binolar qurila boshlandi. Ekspozitsiyaga mos me’moriy yechimlar o‘ylandi. Mazkur holatlar muzeylar konsepsiyasi yangi bosqichga ko‘tarilishiga turtki berdi, deb ayta olamiz. Sababi, muzey ishi bilan bog‘liq bu jarayonlar reja asosida amalga oshirilar ekan, har qanday rejani konsepsiyasiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Ushbu davr muzeylarining yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, muzey vositasida davlatlar qaysi buyuk xalqning siyosiy, madaniy va ma’naviy merosxo‘ri ekanligini namoyish etishga urg‘u bera boshladi.

Muzey konsepsiyasining shakllanishida Amerika muzeylaridagi islohotlarning ham o‘rni borligini eslab o‘tish lozim. Tadqiqotchilardan Hopkins XIX asrda muzey tushunchasi va roli shakllanishida amerikalik mashhur boylardan bo‘lmish Henry Kley Frik kolleksiyasining ta’siri bor, degan fikrni bildiradi. Ya’ni, muzeylar ommani madaniy jihatdan yuksaltiruvchi ma’rifiy institutga aylangani ta’kidlanadi. Bu fikr hozirgi muzeylar konsepsiyasida nazarda tutiladigan tamoyillarga mos keladi.

Frik bor qobiliyatini ishga solgan holda AQSh sanoatini yuksaltirishga, po‘lat ishlab chiqarishni misli ko‘rilmagan darajada oshirishga intilardi. Bunda inson o‘z imkoniyatlariga ishonishi ortidan qanday mo‘jizalar yaratish mumkinligini, katta boylik to‘plash imkoniyatini, hayot sifatini yuqori darajalarga olib chiqish imkoni borligini isbotlashni xohlardi. Ommani inson qobiliyatiga ishontirish uchun muzey va kolleksiyalar katta ahamiyat kasb etishini Frik tushunib yetdi. Shu sababli uning kolleksiyasida o‘ta noziklik va mahorat bilan yasalgan soatlar, dunyodagi eng go‘zal mebellar, yuqori darajada did bilan chizilgan suratlar, nafis ishlangan idishlar va boshqa buyumlar joy olgan. Bularning hammasi ma’lum maqsad yo‘lida – odamlar katta imkoniyatlar egasi ekanligini ta’kidlashga qaratilgan bo‘lib, bu orqali hammadan ham ko‘ra Frikning o‘zi ilhomlanardi. Frik kolleksiyasi o‘z konsepsiyasida insonlar qobiliyatini qadrlash, ilm-fanga e’tibor berish, san’atni tushunish kabi g‘oyalar shakllandi. Frik to‘plagan bisoti xalq uchun ochiq muzeyga aylanishini vasiyat qildi.

Umuman, XIX asrda insonlar va jamiyatlar nimalarga qodir ekanligini ko‘rsatish bo‘yicha o‘ziga xos poyga avj ola boshladi. 1851-yili Londonda Billur saroy (Crystal Palace) qurilgan bo‘lsa, 1889-yili Parijda Eyfel minorasi bunyod etildi. Navbatdagi loyiha esa ulkan Titanik kemasi ekani hammaga ma’lum. Maydaroq texnologik yutuqlar ham nazardan chetta qolmasligi uchun ko‘rgazmalar tashkil etishga zo‘r berildi. Hatto ba’zi ko‘rgazmalarga Britaniyaning qirollik oilasi boshchilik qildi. Xususan, Billur saroyning ichida turli xil san’at asarlari va ilm-fan yutuqlari namoyish

etilgan. Erishilgan ushbu natijalar insoniyat sivilizatsiyasi qadimgi va o‘rta asrlarga nisbatan misli ko‘rilmagan darajada ilgarilab ketganini namoyish etardi. Billur saroyda 100 mingdan ortiq eksponatlarni ko‘rsatishdan maqsad madaniy yuksalishni namoyon etish bo‘lib, ko‘rgazma konsepsiyasining ustuvor mohiyatini aks ettirardi.

XX asrda muzey ekspozitsiyasi va konsepsiyasi takomillashishda davom etdi. Haykallar masalasidagi yondashuvni shu o‘rinda eslab o‘tish mumkin. Elgin boshchiligida Akropol va Parfenondan olib kelingan haykallar asli me’morchilikning bir qismi bo‘lgani bois, ularga bino bezagi sifatida qarash holatlari bo‘lgan. XIX asrda marmar haykallar ko‘rgazmalarda turgan bo‘lsa-da, ular boshqa turdagi eksponatlar orasida joy olgandi. 1933-yilga kelib esa Londondagi Britaniya muzeyida faqat haykallardan iborat ekspozitsiya tashkil etildi va bu hozirgacha namoyish etib kelinmoqda. Ana shu vaqtdan boshlab haykallarga san’at asari sifatida qarash kuchaydi. Bunday qarash muzey konsepsiyasiga ham ta’sir etib, muzeylarning asosiy vazifasi ilmiy tadqiqot emas, balki estetik-ma’rifiy maskan vazifasini ham o‘tashi kerakligi ta’kidlandi (Карстен Ш., 2016: 28).

Muzey konsepsiyasi shakllanishidagi navbatdagi bosqich qaram davlatlarning mustaqillikni qo‘lga kiritishi ortidan ro‘y berdi. Uzoq vaqt bosqinchilar ta’sirida bo‘lgan Afrika va Osiyo xalqlari birin-ketin mustaqillik e’lon qila boshladilar va shafqatsizlarcha buzib yuborilgan milliy o‘zliklarini tiklashga kirishdilar. Ushbu jarayonda o‘zlarining milliy tarixlariga murojaat etishlari muhim ahamiyat kasb etdi. Madaniy boyliklari sobiq mustamlakachilar tomonidan talon-toroj qilinishiga endi chek qo‘yib, hatto qaytarib olib kelish maqsadida jasorat bilan harakat qila boshladilar.

Muzeylar bir vaqtning o‘zida ham ma’rifat maskani, ham milliy shon-sharaf ramzi ekani muzey xodimlari hamda davlat rahbarlari tomonidan yaxshi anglanadi. Mazkur ikki xususiyat muzey metodologiyasi va maqomini belgilashga ta’sir etib kelmoqda. Natijada muzey konsepsiyasi ham shakllantirilmoqda. XX asr muzeylarining yana bir o‘zgarish jihati shundan iboratki, avvalgi davrlarda bo‘lganidek imperialistik mafkura ahamiyatini yo‘qotib bordi, bu esa san’atni o‘z holicha ko‘rsatish, ya’ni xolis bo‘lishga imkoniyat tug‘ilayotganidan darak edi.

Ikkinchi jahon urushi davri va undan keyingi bir necha yil davomida muzey ekspozitsiyasi va konsepsiyasini rivojlantirish deyarli ilojsiz bo‘lib qoldi. San’atdan bahra olishdan ko‘ra o‘z xavfsizligi uchun qayg‘urish, oziq-ovqat va boshqa birlamchi ehtiyojlarni qondirish zarurati har doimgidan-da dolzarb ahamiyat kasb etgani ortidan ekspozitsiyalarni ko‘rishga qiziqish ancha tushib ketdi. Sovetlar ta’sirida bo‘lgan hududlarda eski boylar va ularning shohona hayotiga nafrat kuchayishi, hatto g‘arb jamiyatlarida kuzatilgan norozilik, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar muzeyga nisbatan turli fikrlar shakllanishiga olib keldi. Ba’zi toifalar nazdida, muzeylar boylarning hashamatini eslatuvchi buyumlarni namoyish etardi. Bir tomondan qiziqish pasaygan bo‘lsa, ikkinchi tomondan muzeylarni moddiy qo‘llab-quvvatlash ozayib borardi.

Qolaversa, kino, televideniye, adabiyot va musiqa rivoji omma e’tiborini o‘ziga torta oldi. Ushbu og‘ir vaziyatda muzey haqidagi tasavvurlarni ijobiy tomonga o‘zgartirish oson bo‘lmadi (Карстен Ш., 2016: 59-62).

1970-yillarga kelibgina muzeylarga davlat va omma tomonidan yana e’tibor kuchaya boshladi. Bunda, urushdan so‘ng infratuzilmaning qayta tiklangani, iqtisodiy o‘sish boshlangani, ziyolilar qatlami kengaygani va turizm sabab bo‘ldi. Ayniqsa, 1969-yildan ulkan hajmli Boeing 747 uchog‘ining xizmat ko‘rsata boshlashi fuqaro aviatsiyasi rivojiga, sayyohlar oqimi ortishiga olib keldi.

Oqibatda muzey ishi yana rivojlandi. Endilikda muzeylar numizmatika, arxeologiya, etnografiya, manbashunoslik va boshqa ko‘plab yo‘nalishdagi faoliyatni o‘zida qamragani, tashrifchilar manfaati uchun ekspozitsiyada tez-tez o‘zgarishlar qila boshlashi, odamlar qulayligi haqida ko‘proq qayg‘urishi bilan avvalgi muzeylardan katta farq qilardi. Ekspozitsiyaning statik holatdan dinamik holatga o‘zgarishi muzey konsepsiyasida tub burilish yasadi. Mazkur xususiyatlarni nazarda tutuvchi yangi konsepsiya haqiqatan ham ancha demokratik edi. Muzeyshunoslik tarixida burilish yasagan eng mashhur voqea Parij shahrida Pompidu muzeyi tashkil etishi edi. Pompidu muzeyining innovatsion konsepsiyasi fanlararo yondashuvga asoslanishi, san’atning turli yo‘nalishlarini qamrab olishi, tom ma’noda madaniyat markaziga aylangani (ustaxona, ma’ruzalar zali, madaniy tadbirlar bilan), tashrifchilarga kuzatishdan ko‘ra ko‘proq imkoniyat berishi, multimedia vositalaridan unumli foydalanishi, shaffof qoplamali me’moriy yechimi bilan o‘ziga xos edi.

Pompidu markazini 1929-yili AQShda tashkil etilgan Zamonaviy san’at muzeyi (Museum of Modern Art – MoMA) bilan solishtirganda ham, zamonaviy yo‘nalishlarga ochiqligi, ko‘rgazmalarni interfaol usulda tashkil etishi va faoliyati qat’iy chegaralab tashlanmagani bilan ajralib turardi. Pompidu muzeyi shuni isbotlab berdiki, har bir muzey o‘z konsepsiyasini ishlab chiqishi va o‘ziga xos ekspozitsiyalar tashkil etishi mumkin ekan. Ushbu muzey misolida postmodernizmning kelishi muzeylari rolini tubdan o‘zgartirib yubordi.

Pompidu markazi vujudga kelguniga qadar muzey ekspozitsiyasi va konsepsiyasi turli davrlarda turli muzeylar faoliyatida asta-sekin rivojlanib keldi. Ilg‘or konsepsiyani taklif etishda yaqqol yetakchi muzey bo‘lmadi, vaqti kelganda Britaniya muzeyi ilgarilab ketgan bo‘lsa, boshqa muzeylar ham o‘z vaqtida innovatsion qadamlar tashlay oldi. Masalan, XVIII asr oxirida Parij, XIX asr ikkinchi yarmida London, XX asr birinchi yarmida AQSh, nihoyat, 1970-yildan yana Parij yetakchilik qildi. Bu borada Dominik Vivan Denon, Vilgelm Bode, Alfred Barr kabi muzey rivoji uchun xizmat qilgan shaxslarni eslab o‘tish o‘rinlidir.

Aslida, muzey konsepsiyasi evolyutsiyasini alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish mumkin. Sababi, ro‘y bergan jarayonlar bayon qilinganidan ko‘ra murakkabroq xususiyatga ega. 1970-yilgacha mavjud bo‘lgan muzeylar

konsepsiyalarida o‘xshash va umumiy jihatlarni uchratish mumkin edi, ammo keyingi davrda shu qadar xilma-xil konsepsiyalar paydo bo‘la boshladiki, ular o‘rtasidagi farq kattalashib bordi.

Pompidu markazi an’anaviylashib qolgan muzeyga turli nuqtai nazarlardan qaray boshlagan birinchi muzey bo‘ldi. Undagi asosiy farqlardan biri odamlarga hordiq chiqarish uchun imkoniyat berishidir. Endilikda muzeylar o‘ziga xos bo‘lishi mumkinligini, joylashgan hududi bilan chegaralanib qolmasligini Pompidu markazi ko‘rsatib berdi. Odamlar xohlasalar uylarida o‘tirib ekspozitsiyani ko‘rishlari, xohlasalar safar qilib kelishlari reallikka aylandi. Muzey tashrifchilari orasida sayyohlar nisbati keskin orta boshlagani esa, ekspozitsiyada tez-tez yangiliklar qilib turish zaruratini yuzaga keltirdi. Chunki, bir xil tartibdagi ko‘rgazma odamlarni zeriktira boshladi (Карстен Ш., 2016: 73).

Shu davrdan boshlab, milliy-madaniy va siyosiy-iqtisodiy sharoitdan kelib chiqqan holda muzeylar o‘z yo‘nalishida yuzaga kela boshladi. Biroq, bu bilan har bir muzey alohidalashib ketgani yo‘q, baribir, barcha muzeylarning umumiy fundamental asoslari saqlanib qoldi va muzey rahbariyati konsepsiya hamda ekspozitsiyani ishlab chiqishda birlamchi asoslarga tayanaverdi.

Muzey konsepsiyasini shakllantirish mazkur davrda qiyin vazifaga aylandi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi – bir tomondan siyosatchilar mafkuraviy qurol sifatida foydalanishni istasa, boshqa tomondan san’atkorlar o‘z g‘oyalarini ifodalashni istardilar, uchinchi tomonda esa xalq o‘z istaklarini ayta boshlagandi. Ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi muzey ko‘rgazmasi va faoliyatidan barchani xabardor etib turardi. Shu vaziyatda aniq bir konsepsiyaga tayanish muzey rahbariyatidan katta iroda talab eta boshladi. Muzey ma’rifat maskanimi, ko‘ngilochar joymi, yoki auditoriya qiziqishlarini o‘rgangan holda ekspozitsiya tashkil etadigan markazmi – bu holat XX asr oxiridagi postmodernistik jarayon hosilasi edi. Avvallari, muzeylar shohona buyumlarni saqlaydigan, odamlarga hech qanday izohsiz namoyish etadigan institut sifatida yuzaga kelgan bo‘lsa, bu davrga kelib auditoriya bilan muloqot o‘rnatishga, ular uchun yangilanib turadigan ko‘rgazmalar qilishga harakat qilina boshlandi. Asosiysi, auditoriyaning fikrini hurmat qilgan holda o‘z qarashlarini singdirishda ularni majburlamay qo‘ydi. Ayni shu davrda kommunistik-sotsialistik mafkura yemirila boshladi.

XX asrning to‘rtinchi choragida kuzatilgan yana bir holat shuki, muzey kuratorlari faqat san’at ixlosmandlarini emas, balki aholining har qanday toifasini muzeyga jalb qilish uchun chora-tadbirlarni ko‘ra boshladilar. Mening fikrimcha, ayni shu ish kelgusida ekspozitsiyalarning “saviya”sini tushirib yubordi. Sababi, ommaning madaniy ehtiyoji va saviyasi san’atni qadrlaydigan toifa dunyoqarashidan farqlanadi. Ustiga-ustak, davlat tomonidan moddiy qo‘llab-quvvatlashning kamayishi, muzey marketingi haqida bosh qotirishga, daromadni oshirish uchun muzey maqomiga mos

kelmaydigan tadbirlarni o‘tkazishga olib keldi. Mazkur ikki holat muzeylar uchun og‘riqli bo‘ldi, desak, xato bo‘lmaydi.

Bunday og‘ir vaziyatdan chiqish uchun ba’zi muzeylar yangi g‘oyani ilgari surdi: ekspozitsiya qancha tor doirada ixtisoslashsa, o‘z homiylarini topish shuncha osonlashadi. Haqiqatan ham, Londondagi Milliy Galereya va Teyt Galereyasi ushbu yo‘nalishdagi konsepsiyaga asoslanib muvaffaqiyatga erishdi. Shunday bo‘lsa-da, ko‘plab muzeylar 90-yillarga moliyaviy muammolar bilan kirib keldi. Oqibatda, davlatning moliyaviy ta’minotidan mahrum bo‘lgan va homiylar topa olmagan muzeylar tashrifchilarga suyanishdan boshqa chora topa olishmadi. Bu esa, muzey konsepsiyasi va ekspozitsiyasini tayyorlashda tashrifchilar manfaati ustuvor bo‘lishini ta’minladi. Shunday bozor iqtisodiyoti sharoitida muzeylarda marketolog, moliyachi kabi yangi ish o‘rinlari paydo bo‘ldi.

Markaziy Osiyo va Kavkaz respublikalari tarixiga nazar tashlasak, iqtisodiy tanglikka qaramay, muzeylar tashkil etildi va bu bilan puldan-da muhimroq qadriyatlar targ‘ib qilina boshlandi. Milliy istiqlol g‘oyasi, o‘zlikni anglash, ajdodlarning pok nomlarini tiklash kabi masalalar shular jumlasidandir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalariga tayanib shuni aytish mumkinki, muzey konsepsiyasi muzey uchun eng muhim tarkibiy qismlardan hisoblanadi. Zero, muzey uchun alohida bino qurish mumkin, ko‘plab ashyolarni olib kelib joylash mumkin. Biroq, binoning me’moriy yechimi qay ko‘rinishda mos kelishi, qanday eksponatlar muzey uchun muvofiqligi kabi masalalar konsepsiya qamrovida hal etilishi lozim. Ayni shu konsepsiya asosida muzey o‘z xususiyatini namoyon etadi. O‘zbekistonda mustaqillik yillarida yangi tashkil etilgan Olimpiya shon-shuhrati muzeyi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi kabi qadamjo va osorxonalar ham aniq konsepsiyalar asosida ishlab chiqilganki, bunda san’atshunoslar, tarixchi va muzeyshunoslarning xizmatlari beqiyos. Shu o‘rinda taklif etgan bo‘lardimki, muzeylar ma’naviy-ma’rifiy yo‘nalishdan uzoqlashmagan holda innovatsion yutuqlar bilan muzey ko‘rgazmalarining jozibadorligini oshirishsa, tashrifchilar fikrlarini inobatga olgan holda muammolar hal etib borilsa, maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdullayev Diyorjon, Muxamedova Munisa. (2024) Muzeyshunoslik. Darslik. – Toshkent: “Zilol buloq” nashriyoti. - 408 b.

2. Agzamxodjayev S. (2021) Muzeyshunoslik va arxivshunoslik. O‘quv uslubiy majmua. – Toshkent.

3. Hooper-Greenhill, Eilean. (1992) Museums and the shaping of knowledge. – London.

4. Jeffrey Abt. (2007) The Origins of the Public Museum / Sharon Macdonald. A Companion to Museum Studies. – Oxford, - Malden, - Carlton, Blackwell Publishing.

5. Karen Brown, Francois Mairesse. (2018) The definition of the museum through its social role // Curator: The Museum Journal, Volume 61, Number 4. – pp. 525-539.

6. Kylie Message, Andrea Witcomb. (2015) Introduction: Museum theory. – Oxford.

7. Owen Hopkins. (2021) The Museum. From its Origins to the 21st Century. – London.

8. Tony Bennett. (1995) The birth of the museum. History, theory, politics. – London and New York.

9. Нишанова К., Мухамедова М., Исмаилова Ж. (2015) Музей ва жамият. Дарслик. – Тошкент.

10. Шуберт, Карстен. (2016) Удел куратора. Концепция музея от Великой французской революции до наших дней. – Москва: Маргинем Пресс.

REFERENCES:

1. Abdullayev Diyorjon, Muxamedova Munisa. (2024) Muzeyshunoslik. Darslik. – Toshkent: “Zilol buloq” nashriyoti. - 408 b. (In Uzbek)

2. Agzamxodjayev S. (2021) Muzeyshunoslik va arxivshunoslik. O‘quv uslubiy majmua. – Toshkent. (In Uzbek)

3. Hooper-Greenhill, Eilean. (1992) Museums and the shaping of knowledge. – London.

4. Jeffrey Abt. (2007) The Origins of the Public Museum / Sharon Macdonald. A Companion to Museum Studies. – Oxford, - Malden, - Carlton, Blackwell Publishing.

5. Karen Brown, Francois Mairesse. (2018) The definition of the museum through its social role // Curator: The Museum Journal, Volume 61, Number 4. – pp. 525-539.

6. Kylie Message, Andrea Witcomb. (2015) Introduction: Museum theory. – Oxford.

7. Owen Hopkins. (2021) The Museum. From its Origins to the 21st Century. – London.

8. Tony Bennett. (1995) The birth of the museum. History, theory, politics. – London and New York.

9. Nishanova K., Muxamedova M., Ismailova J. (2015) Muzey va jamiyat. Darslik. – Toshkent. (In Uzbek)

10. Shubert, Karsten. (2016) Udel kuratora. Konsepsiya muzeya ot Velikoy fransuzskoy revolyutsii do nashix dney. – Moskva: Marginem Press. (In Russian)

Oriental universitetining “Al-Buxoriy” nomli jurnali

Jurnal Oliy o‘quv yurtlari hamda ilmiy-tadqiqot muassasalarining professor-o‘qituvchilari, doktorantlari, mustaqil tadqiqotchilari, magistrantlari, talabalari va keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.
Maqola muallifining fikri tahririyat fikrini ifodalamaydi.

AL-BUXORIY

AL-BUKHARI

Bosh muharrir: **Farhod Maksudov**

Bosh muharrir o‘rinbosari: **Malika Nasirova**

Mas’ul muharrir: **Govhar Raxmatova**

Texnik muharrir: **Dilnura Nig‘matova**

Musahhih: **Komiljon Yunusov**

Manzil: Toshkent shahri, Olmazor tumani, Norzatepa ko‘chasi, 52.

Telefon: +998 93 004-57-77. E-mail: al-buxoriy@orientaluniversity.uz

“Al-BUXORIY” jurnali
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining
№ 111741 raqamli guvohnomasi bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan.
Oriental universiteti Kengashining
2024-yil 28-noyabr 3-sonli yig‘ilish bayonnomasiga asosan
nashrga ruxsat etildi.